

G. Iljanow

MATERIALLARY ÖWRENIŞ

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
“Ylym” neşirýaty
2013**

Iljanow G.

I 33   **Materiallary öwreniş.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Ylym, 2013. – 192 sah.

Türkmenistanyň şertlerinde materiallary öwrenmek barada Hormatly Prezidentimiziň oba hojalygyny mehanizasiýasyny ösdürmekde öňde goýan wezipelerini üstünlikli durmuşa geçirmekde bu kitabyň ähmiýeti uludyr.

Kitapda materiallary öwrenmegiň ylmy esaslary, metallary saýlap almagyň tärleri, Hormatly Prezidentimiziň alyp berýän täze oba hojalyk tehnikalaryny ýerli şertlerde amatly we aýawly ulanmagyň ýollary giňişleýin beýan edilýär. Onda materiallary öwrenmek barada ylmyň we öňdebaryjy tejribäniň gazananlaryndan peýdalanyldy.

Kitap oba hojalygyny mehanizmleşdirmek ugry boýunça bu ugurda işleýän hünärmenler, maşyngurluşykçylar we bilim alýan talyplar üçin niýetlenen bolup, ondan degişli orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary hem okuw gollanmasy hökmünde peýdalanylýar.

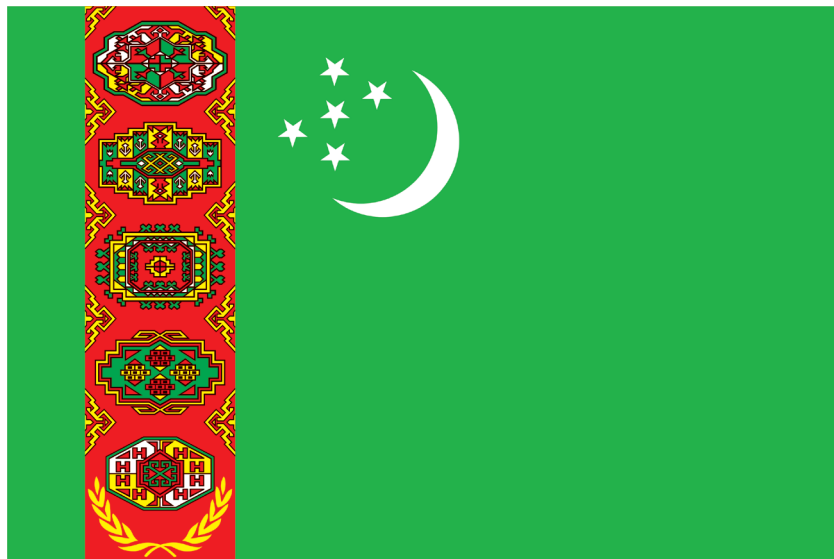

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow 2007-nji ýylyň iýun aýynyň 12-sine Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisini geçirdi.

Hormatly Prezidentimiz şol mejlisdäki çykyşynda türkmen ylmyň ösdürmegiň esasy ugurlary barada anyk maksatlary öňde goýdy..

Hormatly Prezidentimiz milli ylmy ösdürmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Geňeşiň düzüminde Türkmenistanyň Ylym we tehnika gaznasyny, şeýle hem ýokary Geňeşiň garamagynda Türkmenistanyň Ýokary hünär synagy komitetini döretmegiň, ýokary okuw mekdeplerinde we ylmy edaralaryň ýanynda aspiranturalary hem-de doktoranturalary açmagyň zerurlygyny belläp geçdi.

“Türkmenistanda ylmyň we tehnikanyň esasy ugurlaryny ösdürmegiň maksatnamalaryny işläp taýýarlamak we durmuşa geçirmek, olaryň bilim ugurlary we önümçilik bilen özara ýakyn arabaglanyşygyny üpjün etmek, ýokary hünärli ylmy işgärleri taýýarlamak, täze maglumatlar infrastrukturalaryny döretmek - bularyň hemmesi gaýra goýulman çözülmegini talap edýän meseleleriň bir bölegidir” diýip, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow sözünü jemläp aýtdy.

XX Halk Maslahatynda Türkmenistanyň oba hojalygynda önümçilik-ykdysady gatnaşyklary ösdürmegiň we onuň kanunçylyk esasalaryny kämilleşdirmegiň hem-de halkymyzyň hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmagyň meseleleri işjen ara alnyp maslahatlaşyldy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda oba senagat toplumynyň pudagyny ösdürmegiň ýörel-

geleri işlenip düzüldi. Iň esasy zat bolsa daýhany höweslendirmek boýunça möhüm kararlara gelindi we bu ugurda öňde durýan meseleleriň çözgütleri aýdyň beýan edildi.

Aşgabat-Garagum-Daşoguz ýolunyň ugrunda Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabyynyň Owadandepi bekediniň ýakynyndaky türkmen metal önümlerini çykaryp başlamak ilkinji türkmen Metallurgiýa (demir önümleri) zawodynda Hormatly Prezidentimiziň öz tagallasy esasynda Diýarymyzy jenneti mekana öwürmek üçin örän uly işler meýilleşdirilip, gurluşyklaryň metal önümleri bilen üpjünçiligi ýerli kärhanamyzyň öndürjek dünýä ülnülerine laýyk gelýän önümleriniň hasabyna amala aşyrylar. Bu bolsa, elbetde, şeýle zerur önümlere bolan islegiň bökdençsiz kanagatlandyrylmagyny yurdumyzda bar bolan metal bölekleriniň tygşytly ulanylmagyny ýola goýýar. Daşary ýurtlarda bu önümleri satyn almak üçin sarp edilýän gyzyl puly tygşytlamaga kömek eder. Gurluşyklaryň özüne düşýän gymmatynyň ep-esli peseljekdigi hem, elbetde, öz-özünden bellidir.

Zawodyň esasy önümçilik bölümünde armatur bölümüniň gurnama işleri ýola goýlan.

Bu önümçilik bölümünde bir wagtyň özünde 1600 dereje gyzgynlykda 25 tonna metal böleklerini eretmek üçin niýetlenen iň häzirki zaman üç elektrodly elektrodugaly peç oturdylan. Ol her ýylda 130 müň tonna metal çykarmaga mümkinçilik berer, 8-likden 32-lik belgä çenli armaturlaryň her ýylda 100 müň tonnasy çykarylar, şeýle-de 8 görnüşli deň tekjeli burçly polat şwellerleri çykarylar. “Türkmen-demirçigmal” kärhanasy kuwwatly zawody çig mal bilen üpjün eder. Ähli welaýatlarymyzdan metal bölekleri ýygnalyp, bu ýere getirilýär we täzeden işlenilip bejerilýär.

2009-njy ýylyň 6-njy martynda Türkmenabatda Türkmenistanyň ýaşullarynyň maslahatynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow: “Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň möhüm meseleleri, ilkinji nobatda, oba hojalygyndaky düýpli özgertmeleri ilerletmek meselesini girizdi. Ýurdumyzyň mundan beýläk hem ösmegi, türkmen halkynyň abadançylygy şu meseleleriň çözülmegine gönüden-göni baglygyr” diýip belledi.

Oba hojalyk önümleriniň öndürilişiniň möçberlerini artdyrmak üçin ýerleriň mesligini we oba hojalyk ekinleriniň hasyllylygyny

ýokarlandyrmaga, şol sanda sowatly ekin dolanyşygyny, naýbaşy tohumlary we biotehnologiýalary ulanmagyň, welaýatlaryň howa ýagdaýy boýunça ýöriteleşdirilmeginiň hasabyna ýokarlandyrmaga aýratyn üns beriljekdigini, oba hojalyk senagatynyň ygtybarly himiýa binýadyny döretmegiň, ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmagyň, suwdan netijeli peýdalanmagyň, damjalaýyn suwaryşy we suwy tygşytlaýan beýleki tehnologiýalary ornaşdyrmagyň hem zerurdygyny Hormatly Prezidentimiz belläp geçdi.

2009-njy ýylyň 12-nji iýunynda Ýurtbaştutanymyz Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde ykdysadyýetiň innowasion ösüşini mundan beýläk hem çaltlaşdyrmak, ylmy we inženerçilik işini ýokary depginde ösdürmek maksady bilen, hemişelik hereket edýän esasda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasyny döretmek baradaky Permana gol çekdi hem-de Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrüne gadam basan häzirki döwrümüzde ylmyň jemgyýetimiziň düýpli täzelenişiniň esasyny düzmelidigini, halkymyzyň bähbitlerine gulluk etmelidigini, bu wezipäniň ylmyň belent borjy we baş maksady bolmalydygyny nygtap aýtdy.

2009-njy ýylyň 15-nji iýulynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Altyn asyr Türkmen kölüniň açylyş dabarasında üçünji müňýyllygyň örän täsin we ajaýyp gidrodesgasy bolan Altyn asyr Türkmen kölüniň birinji tapgyrynyň, zeminiň in uly çölleriniň biri bolan uç-gyraksyz Garagumuň, ümmülmez türkmen sährasynyň, mukaddes topragymyzyň tutuş keşbini, täsin ösümlük we haýwanat dünýäsini düýpgöter özgertjek täze Türkmen kölüniň açylmagy bilen tutuş türkmen halkyny gutlady. Şeýle ägirt desgany doly gurup gutarmak üçin ýokary derejeli, häzirki zaman tehnologiýalaryndan başy çykýan inženerleriň gerekligini nygtap geçdi.

Metallurgiýanyň ösüşi inžener P. P. Anosowyň (1797-1851 ýý.) ady bilen üznüksiz baglanyşyklydyr. Ol ýokary hilli polady eredip almagyň tilsimatyny işläp taýýarlady hem-de metalyň häsiýetiniň onuň kristal gurluşy bilen baglanyşyklydygyny takyklady. Mundan başga-da poladyň düzümini öwrenmek üçin birinji bolup mikroskop ulandy.

Alym-metallurg D.K.Çernow (1839-1921 ýý.) birinji bolup metallar gyzdyrylanda we sowadylanda bolup geçýän hadysalary ylmy taýdan düşündirmek bilen, olary dolandyrmagyň ugurlaryny hem görkezdi.

Rus akademikleri A. A. Baýkow we N. S. Kurnakow metal erginlerine degişlileriň emele gelşiniň täze nazaryýetini hem-de fiziki-himiki barlaglar geçirmegiň usullaryny işläp taýýarladylar.

Gyzgynlyk bilen işläp bejermegiň nazaryýetini we tilsimatyny işläp taýýarlamakda S. S. Şteýnberg (1872-1940 ýý.), N. A. Minkewiç (1883-1942 ýý.) ýaly rus alymlary öz saldamly goşantlaryny goşdular.

Fransiýanyň, Angliýanyň, Germaniýanyň we ABŞ-nyň alymlary hem metallaryň we metal erginleriniň gyzgynlyk bilen işläp bejerilişi bilen baglanyşykly ylmy işleriň durmuşa ornaşdyrylmagy üçin uly goşant goşdular.

Bejeriji kärhanalaryň gurluşyklary, bar bolan bejeriji kärhanalary täzeçe gurmak we tehniki taýdan enjamlaşdyrmak üçin goýulýan maýagoýumlaryň netijeliligi, şonuň ýaly-da oba hojalyk tehnikalaryna edilýän tehniki hyzmatlaryň hem-de bejerişleriň özüne düşýän gymmaty we hili wajyp mesele bolup durýar. Olar bejeriş-hyzmat ediş işleriniň kärhanalaryň arasynda dogry paýlanylyşyna, bejeriji kärhanalaryň düzümine we önümçilik kuwwatlylyklaryna, bileleşip işleýişlerine, enjamlaşdyrylyşyna hem-de olarda önümçiligiň guralyşyna baglydyr. Bu meseleler diplom we ýyllyk taslamalarynyň mowzuklarynyň esasydyr.

Ýokary okuw mekdeplerinde inžener-mehanikleri, inžener tehnologlary we meliorativ işleri mehanizmleşdirmek boýunça hünärmenleri taýýarlamakda, olaryň ýokary hilli, häzirki zaman tehnikalaryna erk etmeginde, önümçilikde metallar gaýtadan işlenilende olaryň içki gurluşlaryny, gyzgynlyk bilen işlenilişini özleşdirmekde, oba hojalyk tehnikalarynyň şaýlaryny ýasamakda we dikeltmekde alan nazaryýet bilimlerini iş ýüzünde özleşdirmeginde şu okuw kitaby uly gollanma bolup hyzmat eder.

I BAP

METALLAR HAKYNDÄ UMUMY MAGLUMATLAR

1.1. Metallaryň toparlara bölünişi

Maşynlaryň, mehanizmleriň we abzallaryň detallary ýasalýan metallar **gurnaw** ýa-da **maşyn gurluşyk metallary** diýlip atlandyrylýar. Ähli metallary we metal erginlerini *gara we reňkli metallara* bölýärler.

Gara metallara demir we onuň esasyndaky eredilip bolunýanlar (çoýunlar we polatlar) girýär, galanlary bolsa **reňkli metallara** degişlidir (*1-nji tablisa*).

Tebigatda mälim bolan ähli elementleri iki topara, ýagny:

- 1) metallara;
- 2) metal dällere bölýärler.

Metallar mahsus bolan ýalpyldawuk, gowy elektrik-ýylylyk geçirijilikli we ş.m. häsiýetlere eýedirler Muňa, ozaly bilen, demri, misi, alýuminini we başgalary degişli etmek gerek.

Metalloidler diýlip atlandyrylýan **metal däller** mahsus bolan metal häsiýetlerine eýe däldirler. Olara kükürt, fosfor we başgalar degişlidir.

Metal elementler tebigatda bar bolan ähli elementleriň tas $\frac{3}{4}$ -ni düzýärler, ýöne olaryň hemmesi tehnikada giňden ulanylmaýar. Olaryň käbirleri örän seýrek duş gelýärler, özi-de adatdan daşary gymmatdyr. Bular gymmatbahaly (altyn, kümüş, platina) we seýrek (berilliy, wanadiy, uran) metallardyr (*2-nji tablisa*).

Köp metallaryň ulanylmaga ýaramlylygy pesdir, çünki olar gaty döwlegendirler we gatydyrlar (hrom, marganes, surma we başgalar), munuň özi olaryň mehaniki hem-de basyş bilen işlenip taýýarlanylmagyny kynlaşdyrýar. Olar diňe beýleki metallara ýörite goşundylar hökmünde peýdalanylýarlar.

Esasy gurnaw metallary giňden ulanylmak üçin kesgitli häsiýetlere eýe bolmalydyrlar. Olar basyş bilen hem, kesilip hem ýeňillik bilen işlenip taýýarlanylýp bilinmelidir. Şonuň üçin-de gurnaw metallaryna olardan islendik görnüşdäki önüm almaga mümkinçilik berýän ýokary çöýelik we dürli kesiji gurallar bilen işläp taýýarlamaga mümkinçilik berýän ýokary bolmadyk gatylyk mahsus bolmalydyr. Bu metallary giňden ulanmak üçin olar örän arzan hem-de ýaramly bolmalydyrlar.

Munuň ýaly häsiýetli metallar köp dälidirler. Olara demri, misi, alýuminini, magnini, sinki, gurşuny degişli edip bolar. Galaýyny we nikeli hem degişli edip bolar, ýöne olar has gymmatdyr, çünki tebigatda az ýaýrandyr.

1-nji tablisa

3 Li Litiý	4 Be Berilliy													
11 Na Natriý	12 Mg Magniý	13 Al Alýuminiý												
19 K Kaliý	20 Ca Kalsiý	21 Sc Skandiy	22 Ti Titan	23 V Wanadiý	24 Cr Hrom	25 Mn Marganes	26 Fe Demir	27 Co Kobalt	28 Ni Nikel	29 Cu Mis	30 Zn Sink	31 Ga Galliý	32 Ge Germaniý	33 As Mysýak
37 Rb Rubidiý	38 Sr Stronsiý	39 Y Ittriý	40 Zr Sirkoniy	41 Nb Niobiý	42 Mo Molibden	43 Tc Tehnesiý	44 Ru Ruteniý	45 Rh Rodiý	46 Pd Palladiý	47 Ag Kümüş	48 Cd Kadmiý	49 In Indiý	50 Sn Galayý	51 Sb Surma
55 Cs Seziý	56 Ba Bariý	57-71 Lantonoidler	72 Hf Gafniý	73 Ta Tantal	74 W Wolfram	75 Re Reniý	76 Os Osmiý	77 Ir Iridiý	78 Pt Platina	79 Au Altyn	80 Hg Simap	81 Tl Talliý	82 Pb Gurşun	83 Bi Wismut
87 Fr Fransiý	88 Ra Radiý	89-103 Aktinoidler												

← **Gara metallar**   **Reňkli metallar** →

Agsar metallar

Uran metallar

Baý metallar

Ýeňil metallar

Kyn ereýän metallar

Ýeňil ereýän metallar

Ýerdäki seýrek metallar

Demir metallar

Häzirki zaman metallarynyň hemmesi diýen ýaly arassa görnüşdäki metallaryň (ýönekeý metallaryň) sekizisinden durýar ýa-da beýleki elementler bilen utgaşdyrylýar (çylşyrymly metallar – erginden taýýarlananlar). Sanalyp geçilen metallar hil taýdan öňe geçýärler we erginlik häsiýetlerini şertlendirýärler. Olara goşulýan ähli elementler, ýagny hem metallar, hem metalloidler esasy metala täsir edýärler we onuň häsiýetlerini üýtgedýärler.

Seyrek dus gelyän metallar

1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18																																																						
1	H Wodorod 1,008	3	Li Litiý 6,940	4	Be Beriliý 9,013	5	B Bor 10,82	6	C Uglerod 12,01	7	N Azot 14,008	8	O Kislorod 16,000	9	F Fluor 19,000	10	Ne Neon 20,183	11	Na Natriý 22,997	12	Mg Magniý 24,32	13	Al Alýuminiý 26,97	14	Si Silitsiy 28,06	15	P Fosfor 30,98	16	S Sulfur 32,066	17	Cl Klor 35,457	18	Ar Argon 39,994																																							
2	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54																																				
2	K Kalıý 39,096	Ca Kalsiý 40,08	Sc Skandiý 45,10	Ti Titan 47,90	V Wanadiý 50,95	Cr Hrom 52,01	Mn Marganes 54,93	Fe Demir 55,85	Co Kobalt 58,94	Ni Nikel 58,69	Cu Mis 63,54	Zn Sink 65,38	Ga Galliý 69,72	Ge Germaniý 72,60	As Arsen 74,91	Se Selen 78,96	Br Brom 79,916	Kr Kripton 83,7	37	Rb Rubidiý 85,48	Sr Stronsiý 87,63	Y Yttriý 88,92	Zr Sirkoniý 91,22	Nb Niobiý 92,91	Mo Molibden 95,95	Tc Teknesiy 99	Ru Ruteniý 101,7	Rh Rodiy 102,91	Pd Palladiý 106,7	Ag Kümüý 107,88	Cd Kadmıy 112,41	In Indiy 114,78	Sn Galıy 117,70	Sb Surma 121,76	Te Tellur 127,61	I Yod 128,92	Xe Ksenon 131,3																																			
3	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54																												
3	Na Natriý 22,997	Mg Magniý 24,32	Al Alýuminiý 26,97	Si Silitsiy 28,06	P Fosfor 30,98	S Sulfur 32,066	Cl Klor 35,457	Ar Argon 39,994	K Kalıý 39,096	Ca Kalsiý 40,08	Sc Skandiý 45,10	Ti Titan 47,90	V Wanadiý 50,95	Cr Hrom 52,01	Mn Marganes 54,93	Fe Demir 55,85	Co Kobalt 58,94	Ni Nikel 58,69	Cu Mis 63,54	Zn Sink 65,38	Ga Galliý 69,72	Ge Germaniý 72,60	As Arsen 74,91	Se Selen 78,96	Br Brom 79,916	Kr Kripton 83,7	Rb Rubidiý 85,48	Sr Stronsiý 87,63	Y Yttriý 88,92	Zr Sirkoniý 91,22	Nb Niobiý 92,91	Mo Molibden 95,95	Tc Teknesiy 99	Ru Ruteniý 101,7	Rh Rodiy 102,91	Pd Palladiý 106,7	Ag Kümüý 107,88	Cd Kadmıy 112,41	In Indiy 114,78	Sn Galıy 117,70	Sb Surma 121,76	Te Tellur 127,61	I Yod 128,92	Xe Ksenon 131,3																												
4	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86																						
4	Rb Rubidiý 85,48	Sr Stronsiý 87,63	Y Yttriý 88,92	Zr Sirkoniý 91,22	Nb Niobiý 92,91	Mo Molibden 95,95	Tc Teknesiy 99	Ru Ruteniý 101,7	Rh Rodiy 102,91	Pd Palladiý 106,7	Ag Kümüý 107,88	Cd Kadmıy 112,41	In Indiy 114,78	Sn Galıy 117,70	Sb Surma 121,76	Te Tellur 127,61	I Yod 128,92	Xe Ksenon 131,3	55	Cs Seziý 132,91	Ba Bariý 137,36	La Lantan 138,92	Ce Sirkoniý 140,12	Pr Prometiý 140,92	Nd Nepromiý 144,27	Pm Prometiý 147	Sm Samariý 150,43	Eu Yewropiý 152,0	Gd Gadolinıy 157,25	Dy Disproziý 162,50	Ho Golmiý 164,94	Er Erbiy 167,26	Tm Terbiý 168,93	Pb Poloniý 208,28	Bi Bismut 208,98	Po Poloniý 209	At Astat 210	Rn Radon 222	87	Fr Fransiy 223	88	Ra Radiý 226,05	89	Ac Aktiniý 227	90	Th Torıy 232,04	91	Pa Protaktiniý 231	92	U Uran 238,03	93	Np Nepturniý 237	94	Pu Plutoniý 244	95	Am Amerisiý 243	96	Cm Kuriý 247	97	Bk Berkiý 247	98	Cf Kaliforniý 251	99	Es Eýnşteyniý 252	100	Fm Fermiý 257	101	Md Mendeleviý 288	102	No Nobelıy 289	103	Lr Lourensıy 260

Lantanoidler (seyrek metallar)

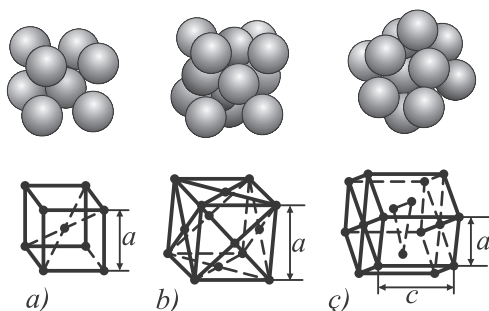
58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71
Ce 140,13	Pr Prazeeodim 140,92	Nd Neodim 144,27	Pm Prometiý 147	Sm Samariý 150,43	Eu Yewropiý 152,0	Gd Gadolinıy 157,25	Tb Terbiý 158,93	Dy Disproziý 162,50	Ho Golmiý 164,94	Er Erbiy 167,26	Tm Terbiý 168,93	Pb Poloniý 208,28	Lu Lutetsiy 175,07

Antinoidler

90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103
Th Torıy 232,12	Pa Protaktiniý 231	U Uran 238,03	Np Nepturniý 237	Pu Plutoniý 244	Am Amerisiý 243	Cm Kuriý 247	Bk Berkiý 247	Cf Kaliforniý 251	Es Eýnşteyniý 252	Fm Fermiý 257	Md Mendeleviý 288	No Nobelıy 289	Lr Lourensıy 260

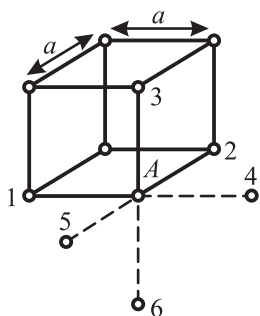
1.2. Metallaryň atom kristallik gurluşy

Ähli metallaryň we metal erginleriniň atomlary gaty ýagdaýda giňişlikde dogry kristal gözenegi emele getirip, gaty berk tertipde ýerleşýärler. Atomlaryň şeýle ýerleşmegi amorflardan kristal jynslary tapawutlandyryýar. Olarda atomlar haotiki, ýagny tertipsiz ýerleşendir.

1.1-nji surat. Ýönekeý kristal gözenekler

Islendik metalyň giňişlikdäki kristallik gözenegi belli bir tertipde ýerleşen, atomlardan düzülen köpsanly baglanyşykly elementar ýaçeýkalardan durýar. Kristal gözenekleriň birnäçe görnüşleri bardyr. Esasylary 1.1-nji suratda görkezildi. *Ýönekeý kristal ýaçeýkasy* – metalyň atom gurluşy hakynda düşünje berýän kristalyň az möçberidir. Ýönekeý ýaçeýkada ýakyndaky atomlaryň merkezleriniň arasyndaky aralygy **gözenegiň döwri** (parametri) diýip atlandyryýarlar we **angstremlerde** (Å ($1\text{Å} = 10^{-8} \text{ sm}$)) ölçeýärler.

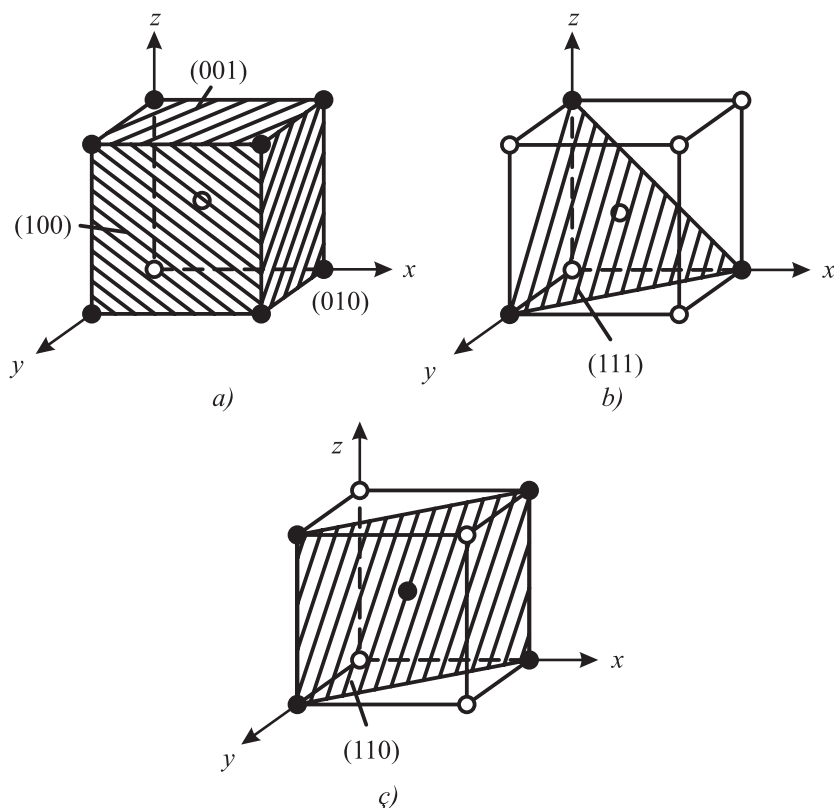
1.2-nji surat. Ýönekeý kristal gözenekleriň elementar ýaçeýkasy

Ýaçeýkany gabyň dykzlygy we utgaşdyryjy san bilen häsiýetlendirýärler.

Gabyň dykzlygy diýlip bir ýönekeý kristallik ýaçeýka geçýän atomlaryň sanyna düşünilýär. 1.2-nji suratda görnüşine görä, ýaçeýkalar atomlaryň emele gelýän kublarynyň 8-sine degişlidir. Ýöne munuň özi ýalňyş göz önüne getirmedir, çünki ýakynlaşan ýaçeýka özüne beýleki meňzeşleriň gurşawynda durýar. Şoňa görä-de, her bir atom kubuň depesindeki ýaçeýkalaryň sekizisine degişlidir. Diýmek, bu ýaçeýkanyň paýyna 1 atom düşýär.

Utgaşdyryjy san diýlip bu atomdan deň we has ýakyn aralykda ýerleşýän goňsy atomlaryň sanyna düşünilýär. Ol atomlaryň özara aragatnaşygyny häsiýetlendirýär. Eger A binýatlaýyn atomy saýlasak (1.2-nji surat), onda bu ýaçeýkada deň we ondan has ýakyn aralykda 1, 2 we 3 atomlar bolar. Gurşap alýan ýönekeý ýaçeýkalarda simmetrik ýerleşen atomyň ýene 3-si, 4-si, 5-si we 6-sy bolup biler. Diýmek, ýönekeý kub gözenek üçin utgaşdyryjy san 6-a deň bolar. Ýöne gözenegiň bu ýönekeý görnüşi metallara degişli däl.

Möçberli merkezleşdirilen kub (MMK) üçin utgaşdyryjy san 8-e deňdir, gabyň dykzlygy 2-ä deňdir. Gran merkezleşdirilen kub (GMK) gözenek üçin utgaşdyryjy san 12-ä, gabyň dykzlygy üçin 4-e, pugta gaplanan geksagonal (GSG) üçin hem degişlilikde 12-ä we 6-a deňdir.

1.3-nji surat. MMK atom tekizlik gözenekleri:
a – kub; b – oktaedr; ç – romb dekaedra çenli tekizlikler

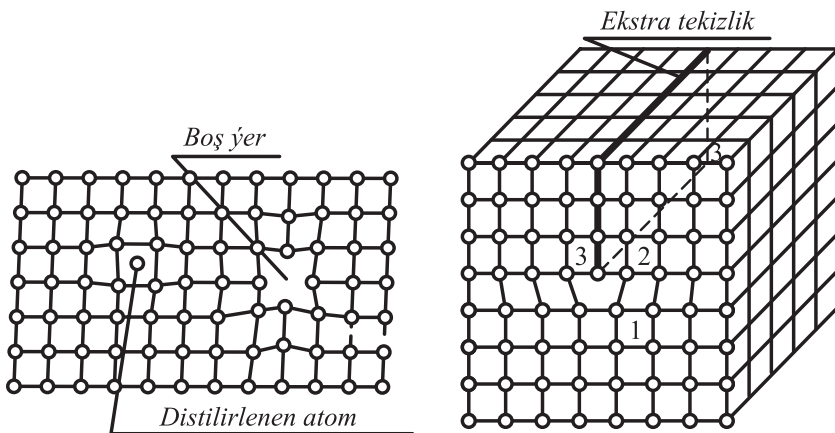
Dürli tekizlikler üçin atomlaryň ýerleşiş dykzlygynyň birmeňzeş dældigini nazara almak gerek. Möçber taýdan merkezleşdirilen kub tekizlik gözeneginde (100) (1.3-nji surat) diňe bir atom tekizliginde (110) 2 atom (1 atomy belentliklerde durýan atomlara girizýärler we 1 atomy kubuň merkezinde goýýarlar) ýerleşýär. Şeýlelik bilen, **MMK** atomlaryň has dykz ýerleşen tekizligi bilen tekizlik bolar (110).

Atomlaryň dürli dykzlygy zerarly kristalyň köp häsiýetleri (himiki, fiziki, mehaniki) dürli tekizliklerde birmeňzeş dälir. Dürli kristallografik ugurlarda köp kristalyň şu hili birmeňzeş bolmadyk häsiýetlerini **anizotropiýa** diýip atlandyryrlar.

1.3. Dürli kristallaryň gurluşy

Elektron mikroskopyň we rentgen seljermesiniň ulanylmagy netijesindeki soňky ýyllardaky barlaglar hakyky kristalyň kristallaşan gurluşynyň köp babatda dogry dældigini äşgär edýär .

Kristal jynsnyň gurluşynyň dogrulygyny bozmagyň häsiýeti we derejesi ep-esli çäkke onuň häsiýetlerini kesgitleýär, şoňa görä-de kämillik derejesine ýetmedik duş gelýän kristal gurluş hakynda, hakyky kristallaryň gurluşy hakynda düşünjäniň bolmagy zerurdyr.

1.4-nji surat. Atomlarda boş ýerleriň döremeginiň çyzygysy

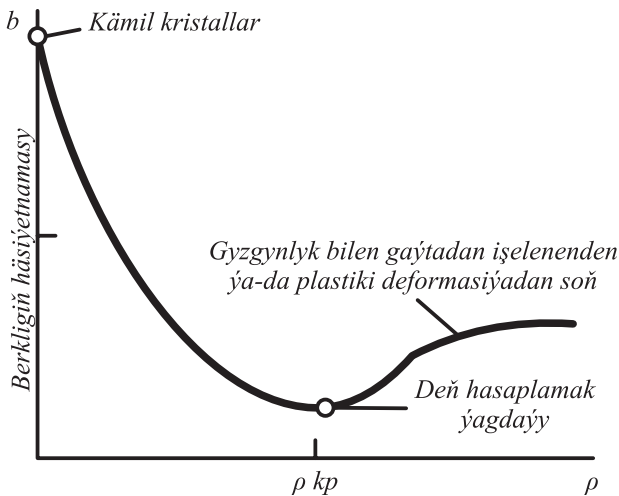
1.5-nji surat. Kristal gözeneklerdäki dislokasiýalar

Kristallaşan gurluşyň kämil bolmazlygynyň görnüşlerinden biride kristal gözenegiň uzellerinde eýelenmedik orunlaryň (boş orunlaryň ýa-da atom “deşikleriniň”) bolmagydyr (1.4-nji surat). Gözenegiň bu kemçiliginiň metallarda diffuziýa hadysalarynyň bolup geçmeginde möhüm ähmiýeti bardyr.

Kristallik gurluşyň kämil bolmazlygynyň beýleki bir möhüm şerti haýsydyr bir sebäpler boýunça kristal gözenekde **ekstra tekizlik** diýlip atlandyrylýan atomlaryň artykmaç ýarym tekizligi peýda bolanda ýüze çykýan **dislokasiýadyr** (1.5-nji surat). Şeýle tekizligiň 3-3 gyrasy gözenegiň zolak kemçiligini döredýär, ony **zolak dislokasiýasy** diýip atlandyryrlar.

Zolak dislokasiýasy uzynlygyna gözenegiň ýüzlerçe we müňlerçe parametrlerine uzalyp biler, göni bolup biler, taraplara eplenip biler. Dislokasiýanyň töwreginde gözenegiň döwlegenlik ýoýulmasynyň giňişligi ýüze çykýar. Şu zerarly dislokasiýalar aralyk ýerleşmeden saga ýa-da çeppe ýeñillik bilen ýerini üýtgedip bilerler we öz 3 gyraky atomlarynyň 1 atomlary bilen aragatnaşygy ýola goýup bilerler. Goňşy atom bolsa sag ýa-da çep ýarym tekizlikde ekstra tekizligine öwrülip we gyraky 2 atomlaryň uzaboýuna dislokasiýany döredensoň aralyk ýagdaýa geçip biler. Şeýlelik bilen, dislokasiýa ekstra tekizlige perpendikulýar ýerleşen käbir tekizligiň uzaboýuna berip biler (typançak tekizligi).

1.6-njy surat. Kristal gurluşyň kämil bolmazlyk derejesinden metallaryň we metal eginleriniň pugtalyk derejesine çenli bolan baglylyk çyzygysy

Arassa metallarda 1 *sm* kub düşünjeleri we tejribe maglumatlary I.A.Odenge kristal gurluşyň kämil bolmazlyk derejesinden metallaryň we eremeleriň pugtalygyna çenli baglylyk çyzygysyny bellemäge mümkinçilik berdi (1.6-njy surat).

Material öwrenişiniň köp meseleleri dislokasiýanyň nazaryýeti bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ol metallaryň pugtalygynyň ýapyk ätiýaçlyklaryny durmuşa geçirmeginiň ýollaryny salgy berýär. Olar kristal gözenekde atomara aragatnaşyklaryň güýçlerini has doly peýdalanmaktan ybaratdyr.

1.4. Eretmek we ilkinji kristallaşma

Belli bir temperatura çenli ähli metallar gaty ýagdaýda durýar. Kristal gözenegi düzýän atomlar hemişe 10–13 *gs* ýygyllyk bilen üýtgeýän hereketi amala aşyrýarlar. Temperaturanyň ýokarlanmagy bilen üýtgemek amplitudasy artýar we pugta kesgitlenen temperatura ýetende (eremek temperaturasy) kristallaşan gözenek weýran bolýar. Şunda atomlar ýerlerini tertipsiz ýagdaýda üýtgedip başlaýarlar. Şeýdip metal gaty ýagdaýdan suwuk ýagdaýa geçýär. Amorf (psewogaty) jisimleriň gaty ýagdaýdan suwuk ýagdaýa anyk kesgitlenen geçiş temperaturasy ýokdur.

Ähli jisimler dört agregat ýagdaýynda, ýagny

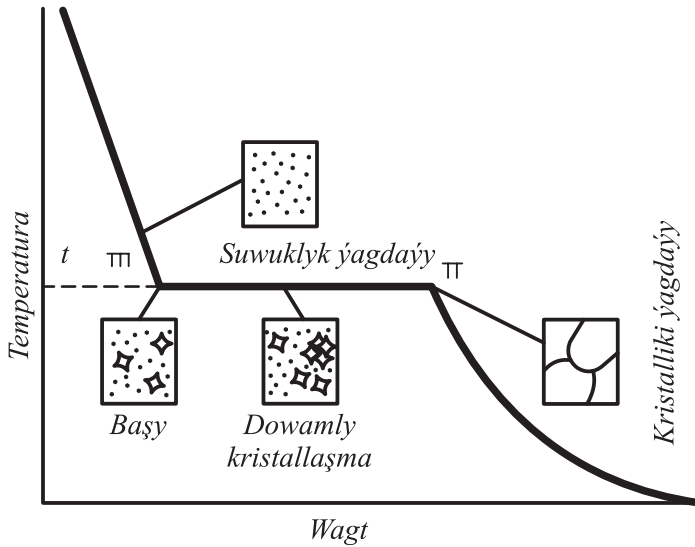
1. Gaty;
2. Suwuk;
3. Gaz şekilli;
4. Ereyän ýagdaýynda bolup bilerler.

Bir agregat ýagdaýdan beýleki agregat ýagdaýlaryna geçişleri **faza özgertmeleri** diýip atlandyýarlar.

Kristallaşma – munuň özi gaz şekilli ýagdaýdan gaty ýagdaýa geçilende kristallaryň emele gelmegidir. Kristallaryň görnüşi, möçberleri we özara ýerleşiş metallaryň we metal erginleriniň ähli häsiýetlerini kesgitleýärler.

T temperaturada *M* nokatda suwuk metal haýal sowadylanda kristallaşmanyň ilkinji merkezleri döreyär (1.7-nji surat). Ýylylygy sowmagyň çägi boýunça merkezleriň sany artýar, oň dörän kristallar

ösýär. Häzire çenli tutuş suwuk metal gatamaýar (N nokady), temperatura hemişelik bolup galýar. Bu hadysa kristallaşmanyň ýapyk ýylylygynyň çykmagy bilen utgaşýar, şoňa görä-de gyşyk sowamakda gorizontal meýdança döreyär. Ol hemişelik temperaturada gaty haldan suwuk hala geçilýändigini görkezýär. Kristallaşma tamamlanandan soň temperatura haýallyk bilen aşaklaýar.

1.7-nji surat. Metallary sowatmanyň egri çyzygy

Metalyň suwuk ýagdaýdan gaty ýagdaýa geçýän temperatura-syny **ilkinji kristallaşmanyň temperaturasy** diýip atlandyrýarlar. Ilkinji kristallaşmadan başga ikinji kristallaşmada gaty ýagdaýdaky metallaryň kristal gurluşynyň üýtgemegi mümkindir.

Ýylylyk çalt gidende käbir metallar kähatlarda ilkinji kristallaşmanyň serhetlerinden pes temperaturada suwuk halda bolýarlar. Hadysany şu aşakdaky ýaly düşündirýärler. Ýylylygyň çalt gitmegi netijesinde birnäçe kristallaşma merkezleri döreyär we olaryň ýokary derejeli ösüşi bolup geçýär. Munuň özi käwagt metalyň suwuk ýagdaýynda-da hatda onuň temperaturasyny ýokarlandyrmaga ukyply ýylylygyň ep-esli mukdarynyň bölünip çykmagyna hem getirýär.

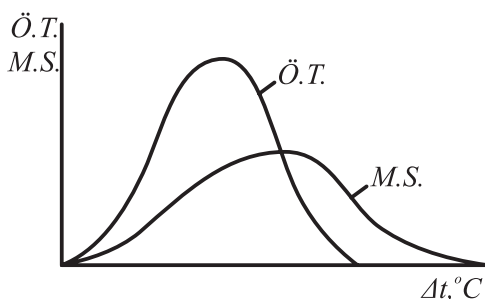
Kristallaşmanyň nazaryýeti boýunça t_T we hakyky t_ϕ temperaturalarynyň arasyndaky tapawudy ($\Delta t = t_T - t_\phi$) **aşa sowatmagyň derejesi** diýip atlandyryrlar.

D.K.Çernow kristallaşma hadysasyny, eger kristallaşmanyň merkezleriniň döreyiş tizligi we kristallaryň ösüş tizligi mälim bolsa, mukdar taýdan kesgitläp boljakdygyny belledi.

Döremek tizligi – wagt biriginde, möçber biriginde ýüze çykýan kristallaşmanyň merkezleriniň sany (**MS**).

Ösüş tizligi (ÖT) – kristalyň gyraňlarynyň zolak möçberleriniň wagt biriginde artmagy.

G.Tamman aşa sowatmak derejesiniň ýokarlanmagy bilen kristallaşma merkezleriniň sanynyň we kristallaryň ösüş tizliginiň artýandygyny, maksimuma ýetýändigini, soňra bolsa nula çenli aşaklaýandygyny belledi (1.8-nji surat).

1.8-nji surat. Aşa sowatmak derejesindäki kristal merkezleriniň sanynyň we kristallaryň ösüş tizliginiň çyzgysy

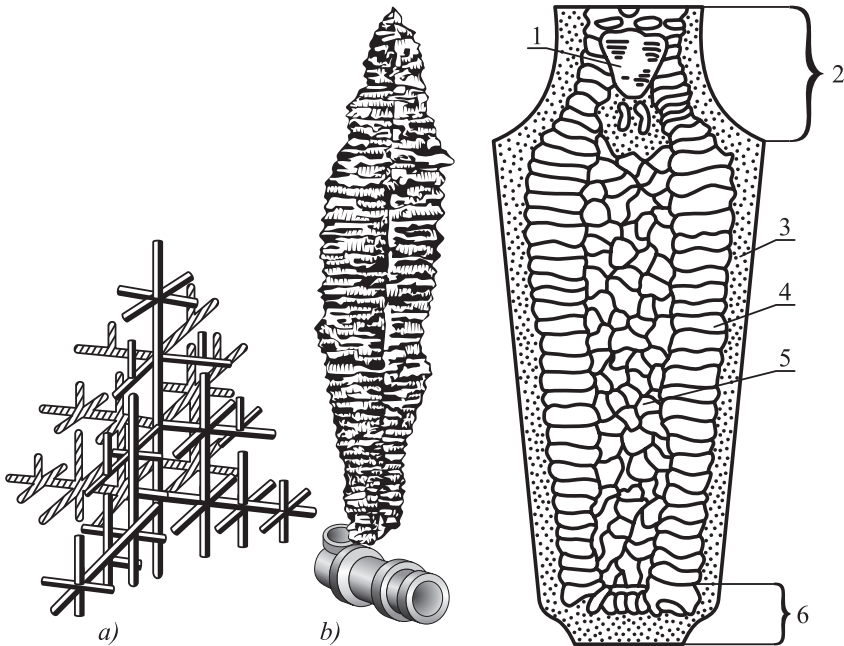
1.5. Metal guýmanyň gurluşy

Metal gatan ýagdaýynda döreyän kristallar dürli möçberde we görnüşde bolup bilerler. Munuň özi sowatmagyň tizligine, garyndylaryň häsiýetine we mukdaryna baglydyr. Köplenç, şahalary ýaýran agaç görnüşli kristallar döreyär. Olar **dendritler** diýen ady aldylar (1.9-njy surat). Metal gatanda kristallaşma merkezleriniň birine golaýy – ilki-başda dendritiň esasy (uzyn) şahasy (birinji tertibiň oky) döreyär. Birinji tertibiň okunyň uzalmagy bilen bir wagtda onuň gapyrgasynda

ikinci tertibiň şahalarynyň oňa perpendikulýar ösüşiniň döremegi bolup geçýär, soňkularan bolsa üçünci tertibiň oklary ösýär we ş.m.

1.9-njy (b) suratda D.K.Çernowyň meşhur dendriti görkezildi. Ol muny poladyň guýmasynyň içerki boşlugynda (rakowinasynda) ýüze çykardy. Kristalyň massasy 3,45 kg, belentligi 30 sm.

Dendrit görnüşdäki kristallary käte häsiýetli relýef görnüşinde guýmanyň gös-göni üstünde ýa-da oturdylan boşlugynyň üstünde suwuk metalyň ýeterlik bolmadyk sowgudynyň ýerlerinde görmek bolýar. Periferiýadan merkeze we aşakdan ýokaryk beýan etmelerde metalyň kristallaşmasyň ugry bilen baglanyşykly, şeýle hem poladyň gatamak şertleriniň üýtgemegi zerarly polat guýmanyň kristal gurluşy birkysmy alynmaýar (1.10-njy surat). Guýmany 3 gurluş zolagyna bölmek bolar. İçinde has çalt sowatmak şertlerinde alynýan ownuk deň oklar, soňra çekilen ok şekilli kristallar we içinde ýene-de deň okly kristallar ýerleşendir. Guýmanyň ýokarky böleginde oturdylan boşluk ýerleşendir. Ýokarky (20–25 uzynlykda) we düýp (5–7% uzynlykda) bölekleri galyndylardyr.

1.9-njy surat. Dendritiň döremek çyzygysy (a) we D.K.Çernowyň meşhur dendriti (b)

1.10-njy surat. Rahat polatla-ryň guýmalarynyň gurluşy

Gaýnaýan poladyň guýmasynyň gurluşy adaty poladyň guýmasynyň gurluşyndan ep-esli tapawutlanýar. Gaýnaýan poladyň guýmasynyň ýokarky böleginde toplanyp oturdylan boşluk ýokdur, ýöne üstünde hem-de çuňlukda ýerleşen köpsanly gaz köpürjikleri bardyr. Gaýnaýan poladyň guýmalary üçin garyndylar paýlanylanda has aňladylan birmeňzeş bolmazlyk we olaryň has ýokary mazmuny häsiýetlidir.

Polat guýmalar käbir kemçiliklere, ýagny boşluklara (oturdylan we gaz), oturdylan portluga we gaz köpürjiklerine, garyndylara (uglerod, kükürt, fosfor we gazlar paýlanan ýagdaýyndaky birmeňzeşligiň bolmazlygy, ýagny likwasiýa), kese we uzaboýuna jaýryklara, metal bolmadyk goşulmalaryň ýokarda saklanmagyna (oksidler, sulfidler, silikatlar) we zyýanly gazlara (wodorod, azot, kislorod) sezewar edildi.

1.6. Allotropik özgertmeler

Ähli metallar gyzdyrylanda we gaty ýagdaýynda sowadylanda olary **özürtmelere başdan geçirmeyän metallara** (mis, alýuminiý, magniý, gurşun we başgalar) hem-de **allotropik** diýlip atlandyrylýan **özürtmelere sezewar edilýän metallara** (demir, galaýy, titan, kobolt we başgalar) bölmek bolar.

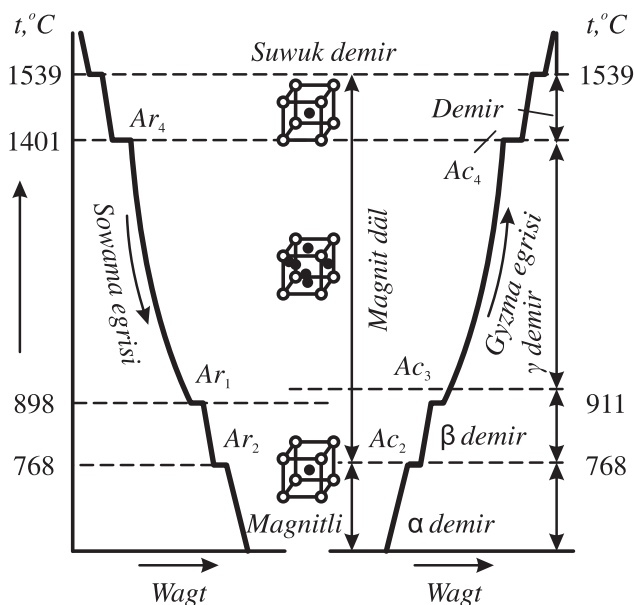
Allotropik özürtmeler netijesinde bir görnüşli gözenege eýe bolan kristal jynsnyň atomlary başga görnüşlä geçýärler. Munuň özi başga görnüşli kristallik gözenegi döredýär. Metalyň allotropiki görnüşlerini **modifikasiýalar** diýip atlandyrýarlar we grek elipbiýiniň başlangyç harplary bilen belleýärler (α , β , γ , δ we ş.m.). Pes temperaturada durnukly modifikasiýany α harpy bilen, has ýokary bolanda β harpy bilen, indiki (temperatura şkalasy boýunça) modifikasiýada γ , δ we ş.m. harplar bilen belleýärler.

Metallar üçin allotropiki öwrülmeler mälimdir: ($\text{Fe}_{\alpha} \dots \text{Fe}_{\gamma}$; $\text{Co}_{\alpha} \dots \text{Co}_{\beta}$; $\text{Ti}_{\alpha} \dots \text{Ti}_{\beta}$; $\text{Mn}_{\alpha} \dots \text{Mn}_{\beta} \dots \text{Mn}_{\gamma} \dots \text{Mn}_{\delta}$; $\text{Sn}_{\alpha} \dots \text{Sn}_{\beta}$)

Demriň allotropiki özürtmegini gyşyk sowatmak we gyzdyrmak boýunça yzarlamak bolar (*1.11-nji surat*). Gyşyk sowatmakda 1539 °C-de temperaturanyň uly duralgasy demriň suwuk ýagdaýdan gaty ýagdaýa geçmegine laýyk gelýär (ilkinji kristallaşma). Şunda ýylylygyň uly mukdary bölünip çykýar. Emele gelýän kristallar Fe_{α} a = 2,93 Å tarap bilen **MMK-nyň** kristal gözenegine eýedir. Ikinji

- has gysga duralga 1401 °C-de (Ar_4 nokady) syn edýärler. Şunda Fe_δ Fe_γ geçýär, onuň 3,64 a parametrli GSG-siniň kristal gözenegi bardyr. Üçünji duralga 898 °C-de (Ar_1 nokady) bolup geçýär. Bu ýerde Fe_β -e geçýär. Onuň 2,90 a parametrli **MMK-synyň** kristal gözenegi bardyr. Indiki duralgany 768 °C-de gözegçilik edýärler (Ar_2 nokady). Munuň özi kristal gözenegiň görnüşini üýtgetmezden Fe-e geçişine laýyk gelýär, diňe 2,90-dan 2,8 A çenli parametr azalýar.

Şeýlelik bilen, kristal gözenekleriň dürli görnüşleri bilen demriň iki modifikasiýasy bardyr: $Fe_{\alpha(\beta, \delta)}$ – **MMK**; Fe_γ – GSG.

1.11-nji surat. Demri gyzdryryp uzaldyş we sowadyş egri çyzygynyň çyzygysy

Sowadylanda bolup geçýän özgertmeler ýylylygyň bölünip çyk-magy bilen utgaşýar, gyzdrylanda bolup geçýän özgertmeler bolsa ýylylygyň ýuwudylmagy bilen bolup geçýär. Duralgalar, köplenç, gyzdrylandaka garanda has ýokary temperaturalarda bolup geçýär.

Allotropiki özgertmeleriň bolup geçýän temperaturalaryny kritiki diýip atlandyýarlar we A harpy bilen belleýärler (arret fransuz dilinden terjime edilende – *duralga*). Eger özgerme gyzdrylanda bolup geçse, onda s indeksini (choffage – *gyzdyrmak*), sowadylanda r (refroidissement – *sowatmak*) indeksini goşýarlar.

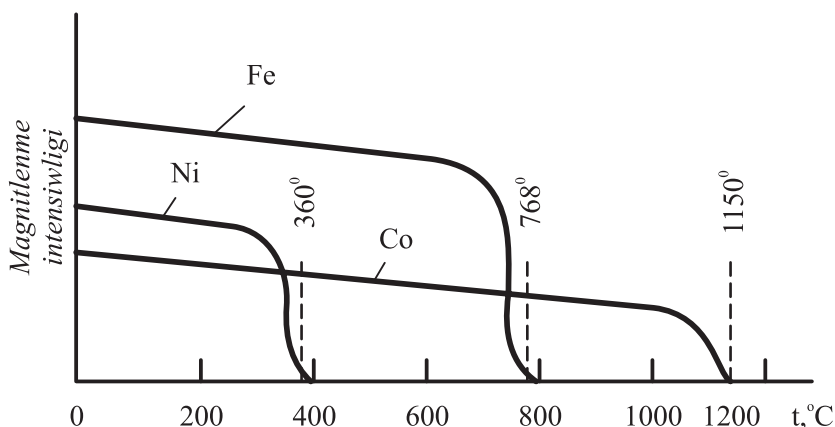
1.7. Magnit özgermeleri

Magnit (ferromagnit) häsiýetlerine eýe bolan metal erginlerinde allotropiki özgermeler bilen bir hatarda magnit özgermeleri hem duş gelyär. Olar ferromagnit metalyň ýa-da metal ergininiň käbir temperaturada gowşak magnitli (“magnitizmi ýitirýär”) bolýandygyndan ybaratdyr. Öň şeýle özgermäni olaryň ýüze çykyşynyň meňzeşligi zerarly allotropikden tapawutlandyrmadylar. Magnit özgermelerinde kristal gözenegi üýtgedip gurup bolmaýandygyny, onuň üýtgeşsiz galýandygyny has düýpli barlaglar görkezdi. Allotropik özgermelerden magnit özgermeleriniň tapawutlanýan aýratynlyklarynyň ýene birnäçesi bardyr.

Magnit häsiýetleri özgermek nokadyna golaýlanda ýuwaş-ýuwaşdan aşak gaçýarlar. Bu nokat häsiýetleriň çapyşyk şekilli üýtgemegine laýyk gelmeýär. Magnit özgermesiniň temperatura gisterezisi ýokdur. Bu özgermelerde mehaniki we käbir fiziki häsiýetler üýtgemeyär, elektrik, magnit we ýylylyk häsiýetleri bolsa üýtgeýär.

Häzirki zaman düşüňjelerine laýyklykda, magnit özgermelerinde atomlaryň yokary elektron örtükleriniň özara täsirinde üýtge bolup geçýär.

Ferromagnit häsiýetleriniň doly ýitgisi **Kýuri nokady** diýlip atlandyrylýan kesgitlenen temperaturada bolup geçýär (1.12-nji surat).

1.12-nji surat. Gyzgynyň täsiri bilen demriň, nikeliň, kobaltyň magnit häsiýetleriniň üýtgeýiş çyzgysy

---

II BAP

GARA WE REŇKLI METALLARYŇ ÖNÜMÇILIGI

2.1. Çoýnuň öndürilişi

Domna peçlerinde çoýny eretmek köp zähmeti talap edýän önümçilik işleriniň çylşyrymly toplumydyr. Domna çoýnuny almak üçin demir we marganes magdanlaryndan, flýuslardan, flýuslanan aglomeratdan, okatyşdan we ýangyçdan durýan şihtadan peýdalanýarlar. Owradylanda, saýlanylanda, peýdasy artdyrylanda, böleklenilende çig mallaryň taýynlyk hilinden eredilen çoýnuň hiline baglydyr.

Demir we marganes magdanlary magdan mineralyndan, boş jynslardan we goşundylardan durýar. **Magdan mineraly** diýip demir bilen marganesiň tebigy himiki birleşmelerine, has ýygy okisellere aýdýarlar. **Boş jynsyň** dürli himiki düzümi bolup biler. Ol domna pejinde ereýär we galynda geçýär. Boş jynsyň mukdaryna baglylykda demir magdanlary demre baýlara (45%–70%) we demre garyplara bölünýär. Baý magdanlar owradylandan we saýlanylandan soň göni eredilmäge iberilýär, garyp magdanlaryň bolsa peýdasy artdyrylýar (demriň okisleriniň otnositel mukdarynyň köpeldilmegi).

Demri eretmek üçin gyzył, goňur, magnit we mineraly demir magdanlary, toplumlaýyn magdanlar ulanylýar. Gyzył demir magdany (gematit) demriň Fe_2O_3 suwsuz okisindäki görnüşinde demriň 55%–70%-nden ybarat. Galanlary bolsa kwarsit görnüşindäki goşundylar we boş jynslardyr. Goňur demir magdany suwly okiseller görnüşindäki we has ýygy limonit görnüşindäki demriň 35%–55%-nden ybarat. Galanlary goşundylar (fosfor) we çägetop-rakdan emele gelen boş jynslar. Magnitli demir magdany (magnetit) demriň Fe_3O_4 okisi görnüşindäki demriň 50%–69%-nden ybarat. Mine-rally demir magdany (siderit) Fe O_3 kömürturşy duz görnüşindäki demriň 30%–40%-nden ybarat. Boş jynslar – bu-lar kremnezýom, toýun toprak we magniý okisiniň biraz mukdary. Toplumlaýyn magdanlara hromnikel demir magdany (35%–40%

hromuň we nikeliň goşundysy bolan goňur demir magdany); wanadili titanmagnetitler (Fe_2O_3 magnetiti, $\text{FeO}\cdot\text{TiO}_2$ ilmeniti we VO_3 wanadiý okisi); hromly demir magdany ($\text{FeO}\cdot\text{CrO}_3$ hromiti) degişli.

Domna önümçiliginde marganes demir magdanlarynyň düzüminde 25% – 40% marganes bolanlary ulanylýar. Bu magdanlaryň boş jynsy adaty toýunsow çäge.

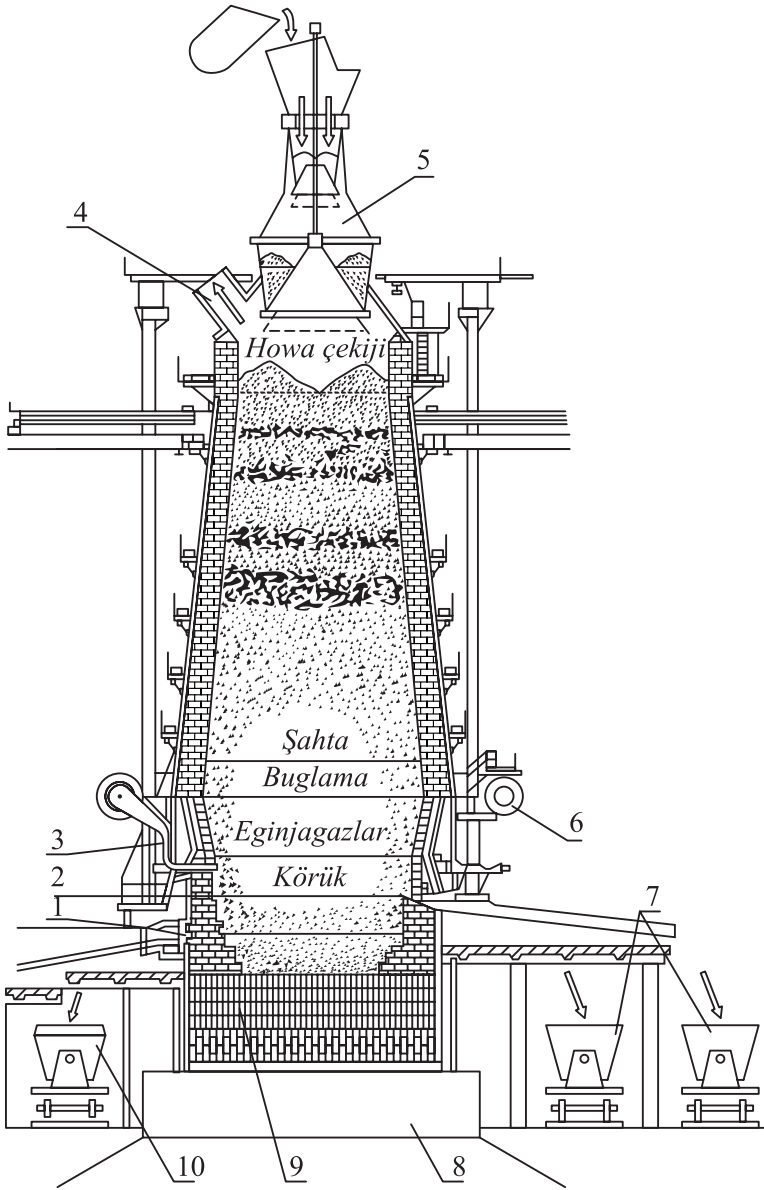
Käwagtlar domna pejine metallurgiýa galyndylarynyň, ýagny kalaşnik tozanynyň, metal skrapynyň, polat erediji önümçiligiň düzüminde marganesi köp bolan täzededen işlenen galyndylaryň, ijara we demir önümçiliginiň okalinalarynyň we kebşirleme galyndylarynyň käbir mukdaryny atýarlar.

Domna önümçiliginde ýangyç bolup koks, agaç kömri we tebigy gaz hyzmat edýär. Ýangyç iň bir ahmiýetlisidir. Kömrüň ýanmagy magdanlaryň dikelmegini, emele gelýän çöýün bilen galyndynyň eremesini we gaty gyzmak üçin zerur bolan ýokary gyzgynlygy döredýär. Ýangyjyň uglerodynyň bölegi himiki birleşmelerde demri dikeltmek üçin ulanylýar.

Flýuslar gerek bolan esaslykdaky galyndylary almak üçin ulanylýar, sebäbi boş jynsda we ýangyçda kremnezýom agdyklyk edýär. Flýus bolup adaty hek daşy (CaCO_3) we dolomitizirlenen has seýrek hek daşy ulanylýar.

Domna pejine salmazdan öň hek daşyny ownatmakdan, ýuwmakdan, elemekden, peýdasyny artdyrmakdan, gyzdyryp sepleşdirmekden ybarat bolan ýörite taýýarlykdan geçirýärler.

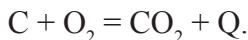
Häzirki zaman domna peçleri flýuslanan aglomeratda işleýärler, oňa magdandan we ýangyçdan başga ownadylan hek daşyny hem goşýarlar. Gyzdyryp sepleşdirmek 1100 – 1200 °C derejede ýörite aglomerasiýa lenta maşynlarynda amala aşyrylýar, onda ýangyç ýananda hek daşynyň himiki düzümi üýtgeýär: 900 °C derejede hek daşynyň kalsisi kalsiniň okisine we kömürturşy gazyna bölünýär, kükürt ýanýar, demriň okisi bölekleýin zakise çenli dikelýär. Ol boş jynsyň kremnisiniň okisi bilen demriň silikatyny döredýär. Ol ereýär we hek daşynyň beýleki böleklerini baglaýar. Onda **aglomerat** diýip atlandyrylýan serişdäniň öýjükli tokgalanan bölekleri döreýär.

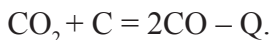
2.1-nji surat. Domna pejiniň çyzygysy:

- 1 – çöýünly letka; 2 – galyndyly letka; 3 – furmen abzaly;
 4 – gaz sowmalary; 5 – gömülyän gurluş; 6 – howa geçiriji;
 7 – galyndyny daşajylylar; 8 – esas; 9 – leşad; 10 – çöýün daşajyly

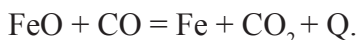
Domna pejini (2.1-nji surat) gömülýän enjamyň (5) üsti bilen aýratyn porsiyalar bilen (koloşlar) flýuslanan aglomerat ýa-da kokuş, magdanyň we flýusuň gatklary bilen doldurýarlar. Olar boş jynsy galyndyny ýok etmek üçin, onuň ereýiş gyzgynlygyny peseltmek üçin we ýangyjyň küli bilen birleşdirmek üçin girizilýär. Domna pejiniň aşaky böleginde (gorn) ýerleşýän furmanyň (3) üsti bilen kislorod bilen baýlaşdyrylan gyzgyn howany berýärler. Furmanyň ýakynynda ýangyç doly ýanýar:

Kömürturşy gazy ýokaryk göterilip, ýanýan koks bilen galtaşýar we täsir edýär. Şeýlelikde, uglerodyň okisine geçýär:

Uglerodyň okisi demri we onuň okislerini dikeldýär:

Demir magdan bilen uglerodyň okisi darganda döreyän uglerodyň gurumy bilen galtaşyp, uglerogyň, kokuş hasabyna dikelýär:

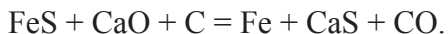

Dikeldilen demir uglerodlanýar. Damjalap domnanyň aşak bölegine akýan çöýün döreyär, ony ol ýerden letkanyň (1) üsti bilen çykarýarlar.

Boş jyns flýus bilen özara gatnaşyp, çalt ereýän galyndyny döredýär. Ol suwuk metalyň üstünde toplanýar, gerek bolan wagtynda letkanyň (2) üsti bilen akdyrylyp alynýar.

Demriň dikeldilýän we uglerodlanýan wagty bilen birwagtda şihtadan marganesiň, kremniniň we fosforyň dikelmesi amala aşýar, olar hem çöýnä düşýärler.

Şihtada bolan kükürdiň bölegi gazlar bilen gidýär, ýöne onuň esli bölegi galynda siňýär we çöýunda galýar. Galyndy hek daşy bilen ýeterlik gowy doýrulanda (45–50%) pejiň körüginde reaksiýa bolup geçýär. Netijede, kükürdiň bir bölegi galynda geçýär:

Domna peçlerinde aşakdakylar eredilýär:

Polada hem-de demre öwrülen çöýun bütün çöýun önümçiliginiň 80–90%-nden ybarat. Ol polady gaýtadan işlemek üçin iberilýär (M-1 we M-2 marten çöýny; B-1 we B-2 bessemer çöýny; T-1 tomas çöýny);

Guýma çöýun çöýun önümçiliginiň 8–17%-ni tutýar. Ol ýalpyldatmak üçin ulanylýar (LK-00, LK-0, LK-1 we LK-5);

Ýörite çöýun (ferroerginler) bütün çöýun önümçiliginiň 2 – 3%-nden ybarat.

Biziň ýurdumyzda dürli göwrümlü domna peçleriniň öndürjiligini deňeşdirmek üçin peýdaly göwrümi ulanmagyň koeffisiýenti (PGUK) kabul edilen:

$$K = V/P .$$

Bu ýerde

V – pejiň peýdaly göwrümi (m^3);

P – pejiň bir gije-gündizdäki ortaça öndürjiligi (t).

Peç näçe gowy işledigiçe, bu koeffisiýent şonça az bolýar. Onuň mazmuny, esasan, eredilýän çöýunuň hiline, magdanyň boş jynsdaky mukdaryna we şihanyň taýýarlyk hiline bagly. Peçleriň köpüsi üçin $K = 0,44...0, 65$.

2.2. Poladyň öndürilişi

Häzirki wagtda polat konwertorlarda, marten we elektrik peçlerinde öndürilýär. Konwertorlarda şihata hökmünde suwuk çöýun we polat döwügi ulanylýar, marten we elektrik peçlerinde polat döwügi bilen suwuk hem-de gaty çöýun ulanylýar, käwagt elektrik peçlerinde diňe polat döwükleri ulanylýar. Şihanyň düzümine hek daşyny we galyndylary emele getirýän käbir beýleki maddalar, turşadyjylar, demir magdany we legirleýän goşundylar girizilýär.

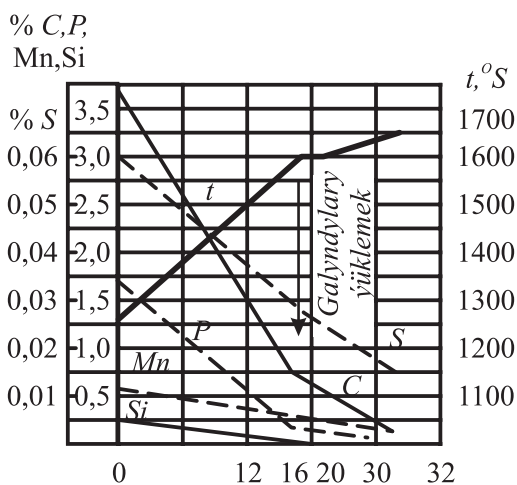
Konwertorlarda polat eredilende uglerody, kremnini, marganesi, kükürdi we fosfory ýok etmek (mukdaryny azaltmak) işini suwuk çöýny howa ýa-da kislorod bilen üfläp amala aşyrýarlar.

Konwertor diýip oda durnukly futerlenen (bessemer hadysasyn-da turşy dinas bilen, tomasda esasy dolomit bilen) uly polat retorta aýdylýar. Futerowkanyň görnüşine baglylykda, işlenilip taýýarlanylýan

çoýun himiki düzümi bilen tapawutlanýar. Onda we beýleki ýagdaý-da suwuk täzeden işlenen çöýün konwertoryň düýbündäki deşikden berilýän howa bilen üflenilýär.

SSSR döwründe ýüz tonnalyk konwertorlar bilen enjamlaşdyrylan konwertor sehleriniň bir topary guruldy. Olar tehniki kislorodda üstünlik bilen işleýärler. 250 we 300 tonnalyk konwertor desgalary gurulýar.

Zawodlaryň köpüsinde ýapyk düýpli konwertorlar ulanylýar. Olar smoldolomit ýa-da magnezit kerpiçleri bilen futerlenýär. Konwertoryň içine konwertoryň bokurdagyna goýberilýän, emma metalyň derejesine 80–120 mm ýetmeýän wertikal turba şekilli suw sowadyjy furma bilen kislorod üflenilýär. Şeýlelikde, kislorod metalyň aýnasynyň aşagyna üflenilmeyär-de, gaýtam onuň üstüne berilýär. Kislorodyň şeýle getirilme usulynda ýeterlik derejede gidýär (2.2-nji surat). Bu bolsa düzüminde garyndylaryň islendik mukdary bolan çöýny işläp taýýarlamaga we konwertora diňe bir suwuk metaly däl-de, skrapy we demir magdanyny girizmäge mümkinçilik berýär (metalyň agramynyň 30%-ne çenli).

2.2-nji surat. Kislorodly konwertorda garyndylaryň ýanyp ýok bolmak diagrammasy

Garyndylaryň okislenmesi aşakdaky çyzygy boýunça alnyp barylýar:

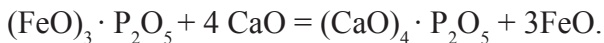
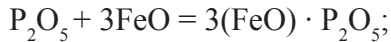

Polat öndürilende zyýanly galyndylary (kükürt we fosfor) ýok etmek hökmandyr. Onuň üçin galynda hek daşy goşulýar.

Kükürdi ýok etme hadysasy:

Fosfory ýok etme hadysasy:

CaS we $(\text{CaO})_4 \cdot \text{P}_2\text{O}_5$ görnüşinde dörän birleşmeler galynda geçýärler we peçden ýok edilýär.

Kislorodly konwertorlarda kükürt we fosfor boýunça ýeterlik derejede arassa polatlary almak başardýar, ýagny şeýle konwertorda eremeğiň gidişi hek daşynyň galyndylaryny ulanmaga mümkinçilik beryär. Kislorod bilen üflemeğiň umumy dowamlylygy 18- 26 minutdan ybarat.

Konwertor-kislorod usulynyň ýetmezçiligi onuň uly tozan turuzýanlygyndadyr, poladyň alynma beýleki usullaryndan has köp bolmagydyr.

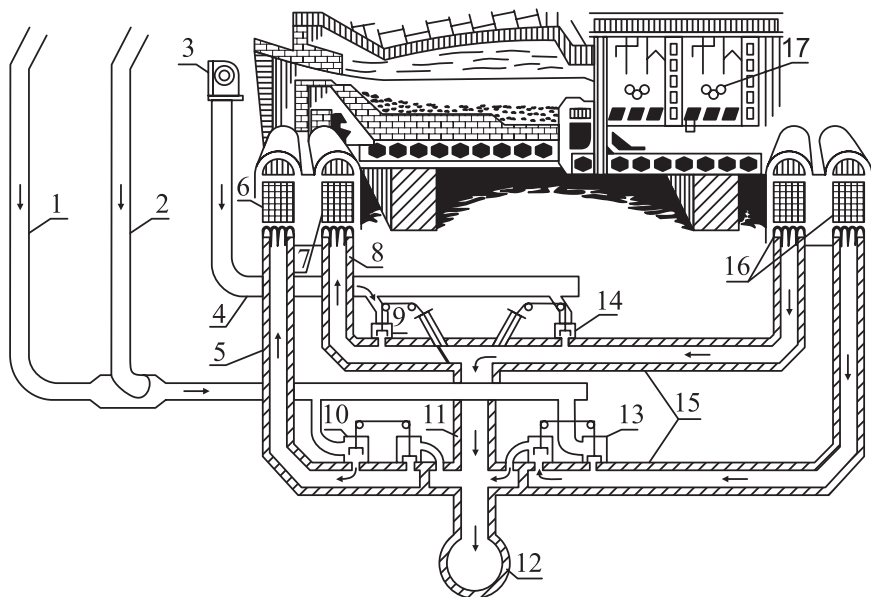
Marten usuly dünýäde eredilýän ýokary hilli poladyň 80%-e golaýyny berýän esasy usuldyr. Soňky wagtlarda SSSR-de marten önümçiliginiň paýy, esasan, kislorod-konwertor önümçiliginiň hasabyna kemeldi, emma şonda-da poladyň köp bölegi marten peçlerinde eredilýär. SSSR-de sygymlylygy 600 we 900 t bolan iri marten peçleri bar. Şihta materiallaryny eretmek üçin talap edilýän ýokary gyzygynlygy (1800 °C) gazy we howany öňünden gyzdyrmak bilen gazanýarlar. Häzirki zaman marten peçleri esli derejede mehanizirlenen we enjamlaşdyrylan.

Gaýtadan eredilýän serişdä baglylykda marten eremesiniň iki görnüşi bar: skrap-magdan hadysasy we skrap hadysasy.

Skrap-magdan hadysasynda şihita suwuk çoýundan (60–70%), skrapdan we oksileýjilerden (demir magdany, marganes konsentraty) durýar. Skrap hadysasynda, esasan, polat döwürleri (70%-e çenli) we başga metala öwürülen guýma çoýun peýdalanylýar.

Esasy peçde flýus bolup hek daşy, plawik şpaty we boksit gulluk edýär, turşy peçde bolsa kwars çägesi, şamot boýy gulluk edýär. Marten peji aşakdaky şekilde işleýär (2.3-nji surat).

Gaz we howa kanallar (1 we 2) boýunça gaz klapanyňa (13) eltilýär. Ondan soňra olaryň garyndysy (5) kanal boýunça regenerato-
ra (6) düşýär. Ýelejirediji (3) kanal boýunça howa (4) klapanyňa (9) barýan howany ýellendirýär, ondan soň ol klapan (8) boýunça rege-
neratora (7) barýar.

2.3-nji surat. Sygymlylygy 500 tonnalyk marten pejiniň gurluşynyň we işleýşiniň çyzgysy:

1 – gaz bermek üçin kanal; 2 we 4 – howa bermek üçin kanallar 5 we 8 – gaz we howa garyndylaryny bermek üçin kanallar; 6, 7 we 16 – regenerato-
ra; 9, 10, 13 we 14 – klapanlar; 11 we 15 – turba we ýanma önümlerini sowujy kanallar; 12 – turba; 17 – dolduryjy penjireler

Regeneratorlaryň 1500–1550 °C-ä çenli gyzdrylan nasadkasy onuň üstünden geçýän gaza we howa ýylylyk berýär. Regeneratorlarda 1200 °C-ä çenli gyzyp, gaz we howa wertikal kanallar boýunça gazhowa garyndysyny emele getirmek üçin pejiň başjagazyna barýar, gazhowa garyndysy iş giňişliginde ýanýar. Ýanma önümleri pejiň iş giňişliginden sag başjagazlaryň üsti bilen regeneratorlara barýar we kanallar (15 we 11) boýunça turba (12) düşýär. Haçan-da 6 we 7 regeneratorlardaky oda çydamly nasadka sowap başlanda gazyň we howanyň hereket ugry üýtgeýär, klapanlar (9 we 10) ýapylýar, klapanlar (13 we 14) bolsa açylýar. Şol wagtyň özünde gidýän ýanma önümleriň ýylylygy regeneratoryň (16) nasadkasyny 1200–1300 °C-ä çenli gyzdryýar. Klapanlar açylandan soň ýanma önümleri regeneratorlaryň (6 we 7) nasadkasynyň üstünden gider. Marten peçleriniň köpüsi tebigy gaz bilen mazutyň garyndysynda işleýär.

Şihta serişdeleri (skrap, çöýün, flýuslar) dolduryjy penjireleriň (17) üsti bilen peje ýüklenilýär. Şihtanyň gyzdrylmany, metallaryň we galyndynyň eredilmesi we gyzdrylmasy serişdeleriň we ýanýan gazly çyralaryň (fakelleriň) kontaktynda bolup geçýär. Taýýar polat pejiň podinasynyň iň aşaky böleginde ýerleşýän ternawdan (7) çykarylýar. Eredilme döwründe bu ternaw oda çydamly toýun bilen ýapylýar.

Eredilme hadysasy turşy ýa-da esasy bolup biler. Ol futerleýji serişdäniň görnüşine bagly. Turşy hadysada dinas kerpiji ulanylýar, esasy hadysada bolsa magnezit kerpiji ulanylýar (gümmez üçin hromomagnezit).

Şihtanyň ereme döwründe kremniý, marganes, demir, fosfor, ilki bilen, peçdäki gazda we magdanda bolan kislorod bilen okislenýärler, soňra bolsa (ilkinji galyndy döränden soň) galyndyda erän demriň zakisi bilen okislenýärler. Okislenme, takmynan, edil konwertor önümçiligindäki çyzgyt boýunça gidýär. Eremäniň umumy dowamlylygy pejiň göwrümüne we önümçilik şertlerine bagly. Ol 6–12 sagat çäklerindedir.

Marten peçleriniň işiniň esasy tehniki-ykdysady görkezijileri – erdilýän poladyň 1 tonnasyna udel harajady we pejiň 1 m³ podinasyndan poladyň bir gije-gündizdäki çykarylyşy. Polady eretmek üçin ýylylygyň zerur mukdary 3–6 MJ/kg-dan ybarat. Marten peçlerinde erdilýän poladyň agramynyň 10–20%-ne çenli şertli ýangyç ýakylýar. Metallurgiýa zawodlarynda ortaça alynýan polat 9 t/m²-e barabar, kábirlerinde bolsa 10–14 t/m²-e barabar. Polady eretmegiň ýokary tizlikdäki usullarynyň ösmegi alynýan polady we peçleriň öndürjiligini artdyýar.

Häzirki döwürde has kämil polat erediji agregatlar bolup elektrik peçleri çykyş edýär. Onda ýylylygy we erän metaly almak üçin elektrik energiýasy energiýa çeşmesi bolup gulluk edýär. Şeýle peçleriň ilkinjisi biziň Diýarymyzda hem guruldy.

Elektrik peçlerinde 2000 °C-ä çenli gyrgyzlyk alyp bolýar. Diýmek, şihanyň kynlyk bilen ereýän komponentlerini (hromy, nikel, titany we beýlekileri) hem eredip bolýar, ýokary esasy galyndyny (CaO 55–60%-e çenli) ulanyp bolýar, dikeldiş atmosferasyny ýa-da wakuuny (induksion peçlerinde) emele getirip bolýar, metaly gowy okislendirip we gazyzlandyryp bolýar.

Poladyň elektrik bilen eredilmesi üçin peçleriň iki hilisi bar:

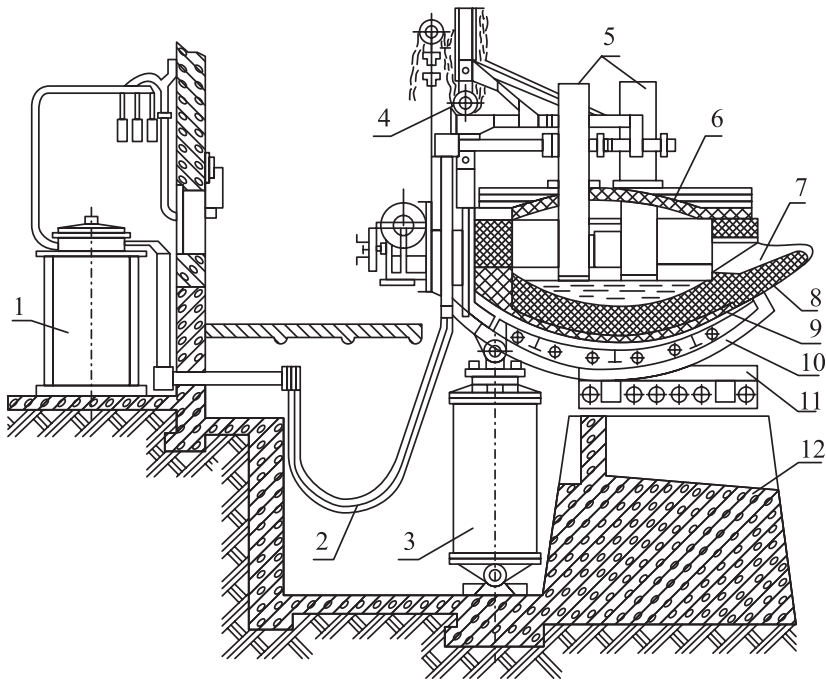
1. Ýaý şekilli peçler. 2. Induksion peçler.

Ýaý şekilli peçler has köp ulanylýar (2.4-nji surat). Peç ýarymto galak görnüşindäki düýbi bolan silindr şekilindäki kebşirleýji ýa-da berçinleýji kožuhdan (9), ýangyna çydamly futer diwarlary bolan podinadan (8), elektrodlar (5) üçin deşikleri bolan aýrylýan arka gümmezinden, elektrodларыň berkidilmegi we wertikal süýşmegi üçin mehanizmden (4), esasy ugrukdyryjylardan (11), peji goldamak we hereketlendirmek üçin iki sany direg segmentlerinden (10), polat ternaw (7) boýunça çykarylanda peji egmek üçin mehanizmden (3) ybarat. Elektrik energiýasy aýratyn jaýda ýerleşýän transformatordan (1) demir halka we çeýe kabel (2) boýunça berilýär.

Peçde kömür ýa-da grafitlenen elektrodlar ulanylýar. Ereme döwründe elektrodlar ýanýar we olary tüzeleri bilen nurbatlap ýuwaşlyk bilen peje düşürýärler.

Duga elektrik peçleriniň göwrümleri 3 tonnadan 270 tonna çenli we ondan hem ýokary bolup bilýär. Wolgogradyň “Gyzyl Oktýabr” zawodynda her biri 200 tonna bolan iki sany peç işleýär. Häzirki wagtda has kuwwatly peçler taslanýar.

Göwrümi 30 tonnadan ýokary bolan peçleri açyk gümmeziň üsti bilen doldurýarlar. Doldurylandan soň şihalary tä şihata bilen galtaşança düşürýärler, soňra togy birikdirýärler we eretmä başlaýarlar. Okislenilýän döwrüň dowamynda şihata ereýär we metaldaky kremniý, marganes, uglerod (bellenilen çäginde çenli) we käbir legirleýji elementler ýanýar. Okislenme edil konwertorda we marten pejinde bolup geçýän reaksiýalar boýunça amala aşyrylýar. Dikeldiş döwründe metal gowşayar we oňa zerur bolan goşundylary goşýarlar, şol sanda legirleýjileri hem goşýarlar.

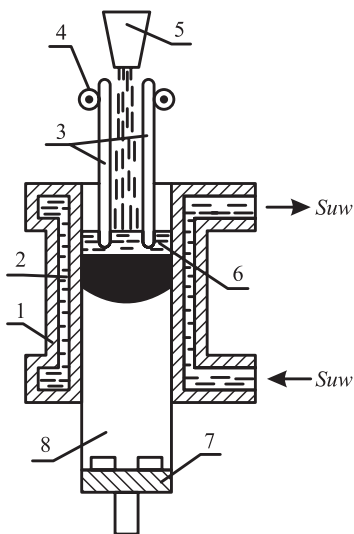
2.4-nji surat. Sygymlygy 30 tonnalyk duga pejiniň gurluşy

- 1 – pesedlýän transformator; 2 – çeýe kabel; 3 – pejiň ýapgytly mehanizmi;
 4 – wertikal süýşürji mehanizm; 5 – elektrodlar; 6 – arkaly toplum; 7 – polady çykarmak üçin ternaw;
 8 – podina; 9 – polat guty; 10 – daýanç segmentleri;
 11 – esasyň ugrukdyryjylary; 12 – esas

Elektrik peçlerinde, esasan, ýokary hilli uglerodly we legirleýji polatlary eredýärler. Ýaramly poladyň çykyşy: ähli salnan metalyň 90%-den 96%-e çenlisi yrgyldaýar. Poladyň 1 tonnasyna elektrik energiýasynyň 800–900 *kWh/sag* harç edilýär. Duga pejinde polady eretmegiň dowamlylygy 6–8 sagatdan ybarat we onuň kuwwatlylygyna we düzümine, eredilýän poladyň kysymyna, şeýle hem başlangyç çig malyň häsiýetine bagly. Elektrik peçlerini ulanmak elektrik energiýasynyň ýeterlik ýokary bahasy sebäpli heniz çäkli.

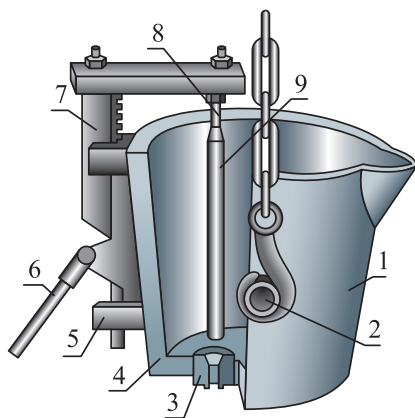
Elektrogalyndyny suwuk hala öwürme beýleki usullar bilen gazanyp bolmajak aýratyn ýokary hilli polatlary we erginleri almak üçin ulanylýar. Suwuk hala öwürmä süýlen, sozulan we guýma; tegelek, gönüburçly, dörtburçly we beýleki kesilen; bitewi we boş, monolit we böleklerden ybarat harç edilýän elektrodlar sezewar edilýär.

Bu usulyň ýönekeýleşdirilen çyzygysy 2.5-nji suratda getirilen. Polatdaky ereýän elektrodлары (7) hadysanyň başynda çykyntgylaryna ýakynlaşdyrýarlar. Soňra naprýażeniýe berýärler we elektrodлар bilen çykyntgylaryň arasynda elektrik dugasy peýda bolýar. Duganyň ýylylygynyň hasabyna flýus ereýär we galyndynyň gatlagy (6) emele gelyär. Haçan-da galyndynyň gatlagy kesgitlenilen galyňlyga ýetende elektrik dugasy oçýär we wagtyň geçmegi bilen ýylylyk toguň ýokary elektrik garşylygy bolan galyndynyň gatlagyndan geçmeginiň hasabyna döreyär. Onda galyndynyň gyzgynlygy 2000 °C-ä çenli baryp ýetýär. Gaty gyzdyrylan galyndyda elektrodларыň metaly ereýär, metalyň damjalanyp geçirilmeginiň netijesinde goşundylardan arassalanýar we suw sowadylyan tigelde (1) guýmany (8) döretmek bilen çalt kristallaşýan gatlagy (2) emele getirýär.

2.5-nji surat. Tazededen eredip guýma elektrogaryndynyň çyzygysy:

1 – tigel; 2 – suwuk metal; 3 – ereýän elektrodлар; 4 – elektrodлары berkitmek we göçürmek üçin mehanizm; 5 – dozator; 6 – suwuk galyndy gatlagy; 7 – diýbünde goýulýan zat; 8 – guýma

2.6-njy surat. Polat guýmak üçin susak:

1 – polat gap; 2 – sapfalar;
3 – çalşyrylýan susguç; 4 – toýun kerpiçli oda çydamly gatlag; 5, 6 we 7 – dykyny galdyrmak üçin leňnerleriň ulgamy;
8 – dykynyň polat sterženi;
9 – futirlenen dyky

Legirleýän goşundylar we flýuslar (uly esasly we ftorly) dozator-dan (5) girizilýär. Gaty gyzdyrylan galyndy metaly kükürtden we fosfordan arassalap ony rafinirleýär. Kükürdiň mukdary 30–50% azalýar, beýleki zyýanly garyndylaryň mukdary bolsa 2–3 esse azalýar. Elektrogalyndy metalynda metal bolmadyk birikdirmeleriň setirleýin toparlanmalary ýok, düzüm bölekleri örän deň paýlanylýar, däneleriň serhetleri örän arassalygy bilen tapawutlanýar. Bu bolsa mehaniki häsiýetleriň anizotropiýasynyň doly ýoklugyny düşündirýär.

Elektrogalyndyny suwuk hala öwürme usuly bilen ýörite maksatly polatlar öndürilýär: şarik podşipnik, gural we beýlekiler. Bu usul bilen eretmek wakuum dugada suwuk hala öwürmeden has arzan.

Polat öndürilende eredişiň soňunda metal kislorod bilen doýgunlaşdyrylýar. Ony neýtrallaşdyrmak üçin metala kremniý, marganes we alýuminiý girizilýär, olar raskislitel adyny göterýärler. Bu elementler ugleroda we demre garanyňda kislorod bilen has ýeňil birleşýärler. Gowşama derejesi boýunça polatlar

1. Gaýnaýan polatlara.
2. Rahat polatlara.
3. Ýarymrahat polatlara bölünýär.

Gaýnaýan polat gowşamaýar we ol guýlanda uglerodyň okisi çykýar (polat ýörite enjamlarda gaýnadylýar). **Rahat polat** doly gowşaýar (ähli kislorod baglanan ýagdaýda bolýar). **Ýarymrahat polat** gaýnaýan we rahat polatlaryň arasynda aralyk ýagdaýy eýeleýär.

Taýýar polady peçden ýa-da konwertordan önünden gyzdyrylan polat-paýlaýjy susaga goýberýärler (2.6-njy surat). Susagyň polat kožuhynyň (1) köpri kranynyň ildirgijini tutmak üçin iki sany sapfasy (2) bar. Susagyň içi odaçydamly kerpiç (4) bilen futerlenen. Susagyň düýbünde metaly çykar-mak üçin deşigi bolan çalşyrgyç bulgur ýerleşýär. Bulgurdaky deşigi steržene (8) berkidilen odaçydamly dyky (9) bilen ýapýarlar. Leňnerleriň toplумы (5, 6 we 7) bilen odaçydamly dyky el bilen galdyrylýar we goýberilýär.

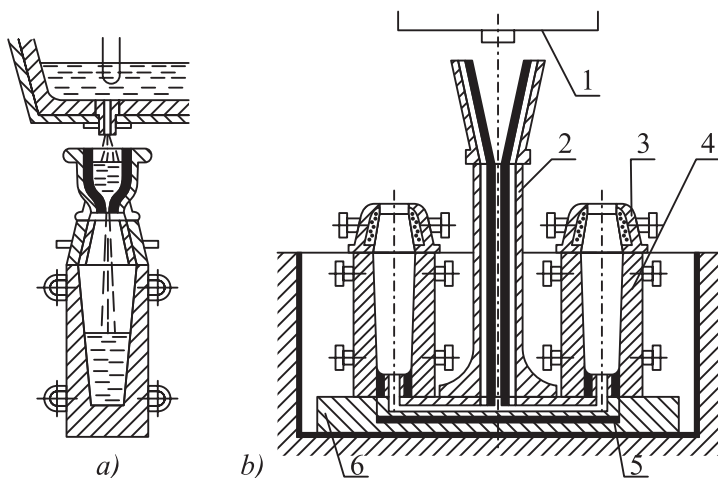
Susakdan polat guýmalary almak üçin olary çoýun galyplara guýýarlar. Olaryň agramy, esasan, 5–8 tonnadan ybarat bolýar.

Polady guýmagyň üç usulyny ulanýarlar:

1. Galyplara ýokardan guýma (iri guýmalar alnanda);
2. Galyplara sifon bilen guýma (ownuk we orta guýmalar guýlanda);
3. Yzygider guýma.

Ýokardan guýlanda her galyp aýratynlykda doldurylýar (2.7-nji (a) surat). **Sifon bilen guýlanda** bir wagtyň özünde birnäçe galyp doldurylýar. Şonda susakdaky (1) polat direge (2) düşýär (2.7-nji b surat) we ondan düýbünde (6) ýerleşýän guýujy kanallar (5) boýunça galyplara (4) alnyp gidilýär. Ýokardan guýlan poladyň sifon bilen guýlan polada garanyňda metal bolmadyk az-owlak birikdirmeleri bar. Ýöne sifon bilen guýlan poladyň üsti has arassa.

Galypda polat gatanda metal kiçelýär we kiçelme nowasy emele gelýär. Ol guýmanyň baş böleginiň ýanynda ýerleşýär. Kiçelme nowasyny azaltmak üçin giriji oturtmany (3) peýdalanýarlar (2.7-nji b surat). Oturtmadaky polat iň soňky nobatda gataýar, bu bolsa kiçelme nowasynyň guýmanyň baş böleginiň ýanyna barmaga ýardam edýär.

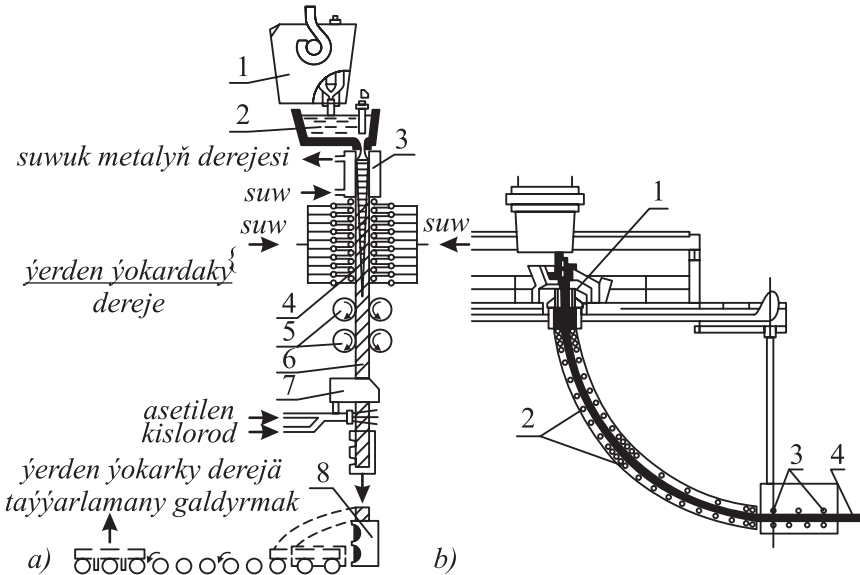

2.7-nji surat. Galyba polady (a) ýokardan we (b) sifon usulynda guýmak:

1 – guýujy susak; 2 – merkezi söýeg; 3 – girdejili sap; 4 – galyp;
5 – guýulýan kanal; 6 – düýbi

Polat zygydider guýlanda metal köp tygşytlanýar, zähmet öndürijiligi artýar, önümiň özüne düşýän gymmaty peselýär (2.8-nji surat). Polat susakdan (1) zygydiderli akym bilen paýlaýjy enjama (2) barýar (2.8-nji (a) surat) we soňra akýan suw bilen sowadylan kristallaşdyryjy (3) gidýär. Kristallaşdyryjy aşagyna gysyjy goýulýar. Metal gysyjy kristallaşdyryjynyň diwarlary bilen galtaşanda çalt doňýar we gysyja kebşirlenýär, soňra onuň bilen bilelikde walkalar (5) bilen kristallaşdyryjydan çykarylýar. Zygydiderli döreyän guý-

manyň gatamasy ikinji sowama (4) zolagyndan geçende güýçlenýär. Gutarmygly gatan guýmany gaz kesiji (7) bilen kesýärler. Kantowatel (8) bilen rolgandlara ýerleşdirilýär we göteriji bilen poluň derejesine geçirýärler.

2.8-nji surat. Polady üznüksiz guýmak üçin gurnamalaryň çyzgysy:

- 1 – polat susak; 2 – paýlaýjy enjam; 3 – suw bilen sowadylýan kristallaşdyryjy;
4, 5, 6 – zygyder sowadyjylar; 7 – gaz kesiji enjam; 8 – rolgand rolíkde aýlanýan turbajyklar

2.3. Demriň magdandan göni dikeldilmegi

Göni dekelmek arkaly demri

1. Gubka.
2. Krisa.
3. Suwuk metal görnüşinde alyp bolýar.

Gubka görnüşindäki demri (gubka demrini) gaty (kömür, koks-jagaz) we gaz halyndaky (uglerodyň we wodorodyň okisiniň garyndysy) dikeldijileri ulanyp alýarlar. Bu hadysa turba ýa-da şahta peçlerinde 950–1000 °C gyzgynlykda amala aşyrylýar. Şeýle gyzgynlykda dikel-

dilen demir we boş jyns eremeýär. Alnan önümi döwürler, soň gubka şekilli demri magnit separasiýasy arkaly boş jynsdan aýyrýrlar. Gubka bölejikleri, okatyşlar ýa-da toz görnüşinde alynýar we onuň düzüminde 90%-e çenli demir bolýar. Ol polat önümçiliginde ulanylýar.

Krisa (krisa demri) aýlanýan turba peçlerinde alynýar. Magdanyň, gaty ýangyjyň we hek daşynyň garyndysyndan doldurylan şihda pejiň garşy tarapyndaky tozankömür ýangyjynyň ýanmagyndan döreyän gyzygyn gazlaryň akymyna tarap hereket edýär. Peçdäki gyzygynlyk 1250–1300 °C. Şol wagtyň özünde demir gubkadan demriň zakisi we bölekleýin boş jyns ereýär. Alnan önüm krisa kebşirlenýär. Sowadylandan soň ony ownadýrlar we magnit separasiýasyna sezewar edýärler. Krisanyň düzüminde 90–95% Fe, 0,5–1,5% C, 0,2–1% S, 0,2–1% P we galyndylar bolýar.

Häzirki wagtda **suwuk polady** domna önümçiliginden sowup, göni magdandan almak hadysalary işlenilip taýýarlanylady. Bu hadysalarda gubka we krisa demriň önümçiligindäkiden has ýokary gyzygynlyklar ulanylýar, onuň netijesinde demir we galyndy suwuk ýagdaýa geçýär.

2.4. Alýumininiň we misiň öndürilişi

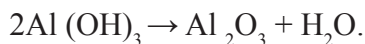
Reňkli metallurgiýa senagat pudaklarynyň öndebaryjylarynyň biri. Reňkli metal magdanlary demir magdanlaryndan has garyp. Meselem, mis magdanlarynyň düzüminde 0,5–2% mis bolanda ony eretmegi ykdysady taýdan peýdaly diýip hasaplaýrlar. Reňkli metal magdanlary, düzgün bolşy ýaly, ýarym metal. Şeýle metallary gaýtadan işlemegiň tilsimatlary ondan ähli reňkli metallaryň çykarylmagyny talap edýär.

Alýuminini öndürme hadysasy üç sany özbaşdak tapgyrdan durýar:

1. Alýuminiiý magdanlaryndan Al_2O_3 arassa toýun toprakly çykarmak.
2. Eredilen toýun toprakdan elektroliz bilen alýuminini almak.
3. Alnan alýuminini arassalamak (rafinirlmek).

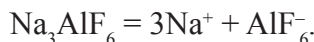
Arassa toýun toprakly dürli usullar bilen çykarýrlar, olardan has ýaýrany aşgarly usul. Onda magdanyň düzümine girýän toýun toprakly aşgarlar bilen işleýärler. Ol natriý alýuminaty ($Al_2O_3 \cdot Na_2O$), özi hem suw erginine geçýär. Belli şertlerde galyndydan aýrylan natriý alýuminatynyň ergini alýumininiň gidroksidiniň $Al(OH)_3$ galynda çykmagy bilen dargaýar. Ony süzýärler, ýakýrlar. Netijede, arassa toýun toprak emele gelýär:

Toýun topragyň elektrolizini 950 °C gyzgynlykda suwuk kriolitde geçirýärler. Arassa toýun toprak 2050 °C gyzgynlykda ereýär, kriolit bilen otositel ýeňil ereýän elektroliti emele getirýär (Na_3AlF_6 alýumininiň we natriniň eredilen kriolitfloridi).

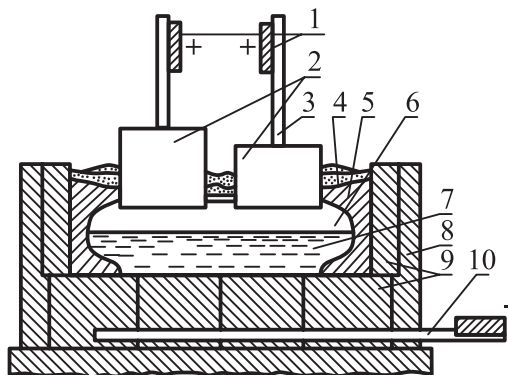
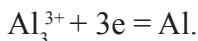
Toýun topragyň elektrolizi üçin elektroliz wannalaryny ulanýarlar (2.9-njy surat). Wannanyň gönüburçluk görnüşindäki kožuhy (8) burçly bloklar (9) bilen örülen. Wannanyň düýbüne galyň mis sterženler-katodlar (10) gurnalan. Olar tok çeşmesiniň otirisatel polýusy bilen birleşdirilen. Wanna ýokardan kömür elektrodлары-anodlar (2) goýberilen. Olar mis şinalar (1) polat sterženler (3) bilen birleşdirilen. Elektrodlar tok çeşmesiniň položitel polýusy bilen birleşdirilen. Elektrik togunyň täsiri astynda erän kriolitde reaksiýa bolup geçýär:

Kriolitde erän toýun toprak ionlara dissosirlenýär:

Alýumininiň emele gelen ionlary elektrik togy bilen kömür podina-syna (katoda) geçýär. Ol ýerde suwuk metal – alýuminiý bölünip çykýar:

2.9-njy surat. Elektrolizirlenen wannanyň gurluşy:

- 1 – mis şinalar; 2 – anodlar; 3 – polat steržen; 4 – toýun toprak;
 5 – gaty elektrolit; 6 – eredilen kriolit; 7 – suwuk alýuminiý;
 8 – polat gap; 9 – burçly bloklar; 10 – mis şinalar

Elektrolizler durman zzygiderli işleyärler. Zerurlygyna görä ýokardan laýyklyklyk gezek-gezegine toýun toprak salynýar. Elektroliz hadysasynda kriolit harç edilmeyär diýen ýaly. Suwuk alýuminiý (7) ýuwaşlyk bilen kriolitiň (6) gatlagynyň aşagynda wannanyň podinasynda toplanýar. Wanna 3–4 gije-gündiz işländen soň ony ol ýerden ýörite enjamlar bilen çykaryp alýarlar.

Elektroliz wannalarynyň 80–100 sanysyny zzygiderli birleşdirýärler. Olar 4–4,3 *W*-da we 40 000–100 000 *A*-de işleyärler.

Alnan alýuminiýiň düzüminde onuň häsiýetlerini ýaramazlaşdyrýan garyndylar bar. Arassalamak üçin alýuminiýi hlor bilen üfleýärler, susaklarda we peçlerde durlaýarlar, **elektrolit arassalanmasyny** amala aşyrýarlar.

Mis öndürilende düzüminde sulfidler (CuS , Cu_2S) bolan magdanlar ulanylýar. Bular düzüminde halkopirit ($\text{CuS}\cdot\text{FeS}$) bolan mis kolçedany we düzüminde halkozin (Cu_2S) bolan mis ýalpyldysydyr. Magdanlaryň düzüminde mis azdyr. Ol 0,5–5%-den ybarat. Arassa görnüşinde mis örän seýrek duş gelýär.

Misi magdanlardan has ýygy pirometallurgiýa usuly bilen we seýrek gidrometallurgiýa usuly bilen alýarlar.

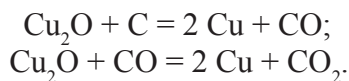
Pirometallurgiýa usuly gurplandyrmadan, bişirmeden, şteýni (bu düzüminde, esasan, misiň we demriň sulfidi (Cu_2S we FeS) bolan ergindir) eretmekden, konwertordaky üflemeden we arassalamadan ybarat. Gurplandyrmany flotasiýa usuly bilen amala aşyrýarlar. Ol aşakdakydan ybarat:

Magdany ownadýarlar, flotasiýa maşynyna ýükleyärler, oňa öňünden suwy, reagentleri we köpürjik emele getiriji maddalary garýarlar. Alnan garyndyny howa bilen üfleýärler. Boş jynsyň bölekleriniň mis böleklerinden aýrylmasy olaryň suw bilen dürli hili öllenmesiniň hasabyna amala aşýar. Mise baý bölekler öllenmeyärler we köpürjikler bilen ýok edilýär. Alynýan mis konsentratynyň düzüminde 10–35% mis bolýar.

Konsentrat wertikal köp tekjeli peçlerde, şeýle hem gaýnaýan gatlagy bolan peçlerde bişirilýär. Bişirmäniň netijesinde ilkinji misi almak üçin ulanylýan ýanan galyndy emele gelýär.

Bişirmeden soň mis konsentraty şteýnde eremä sezewar edilýär. Şteýniň düzüminde 20–50% mis, 20–40% demir, 22–25% kükürt, 8%-e golaý kislorod we nikeliň, sinkiň, altynyň we kümüşüň goşundylyry bar. Konsentrat has çalt ýalyn serpikdiriji peçlerde eredilýär.

Ilkinji misi şteýni üflemek bilen konwertorda alýarlar. Şol wagt himiki reaksiýalaryň hasabyna gyzgynlyk 1200–1300 °C-ä çenli baryp ýetýär. Bu amal demriň sulfidini howanyň kislorodynyň hasabyna okislemäge mümkinçilik berýär. Düzüminde garyndylaryň (altyn, kümüş, gurşun, sürme we beýl.) 0,5–1,5% mukdary bolan ilkinji misi guýma metallara ýa-da ownadylan ýagdaýynda suwuk ýagdaýynda ony ot bilen arassalamaga (rafinirlemäge) berýärler. Arassalama garyndylaryň okislenmesinden ybarat. Alynýan okiseller uçýarlar we galyndyly ýagdaýa geçýärler. Galyndylar çekilip alnandan soň misi „öjükdirme“ bilen dikeldýärler. Metala çyg, soňra bolsa gury agaçlary goşýarlar we olar bilen suwuk misi garyşdyrýarlar. Agaçdan bölünip çykýan gazlar misi dikeldýär we kükürtli gazyň ýok bolmagyna ýardam edýär:

Alnan misi elektroliz üçin galyplara ýa-da anod plastinkalaryna guýýarlar. Ot bilen arassalamadan soň misiň düzümindäki garyndylaryň mukdary 0,5%-den köp bolmaýar.

Elektrolit arassalanmasyndan soň arassalygy has ýokary bolan mis alnýar we altyn, kümüş, selen, tellur we beýleki garyndylar çykarylýar.

2.5. Magniniň öndürilişi

Magniy hem edil alýuminiý ýaly Dewi tarapyndan 1808-nji ýylda açyldy.

Arassa magnini almagyň metallurgiýa meseleleri geçen ýüzýyllygyň (XX asyryň) 30-njy ýyllarynda çözüldi. Ilkinji magniy, ýagny onuň ilkinji 20 tonnasy 1937-nji ýylda öndürildi. Ondan soňra magniniň öndürilişi ýokarlanyp başlady. 1943-nji ýylda onuň 250 000 tonnasy öndürildi (SSSR-i hasaba almazdan).

Senagat metallarynyň arasynda magniy iň pes dykzlygy ($1,7 \text{ g/sm}^3$) bilen tapawutlanýar. Bu bolsa magniniň we onuň erginleriniň tehnikanyň dürli pudaklarynda, esasan hem, awiasiyada ulanylmagyna getirýär. Magniy geksagonal gözenekde kristallaşýar ($a = 3,2 \text{ Å}$, $c = 5,2 \text{ Å}$), onuň allotropik öwrülmeleri ýok. Magniniň ereme gyzgynlygy beýik däl we 651 °C-den ybarat (4-nji tablisa).

Magniy we onuň erginleri korroziya garşy durnukly däl. Magniy diňe gury atmosferada korroziya garşy oňnositel durnukly. Gyzgynlyk ýokarlananda ol intensiw okislenýär we käwagt öz-özünden ýanýar. Şonuň üçin hem magniy we onuň erginleri ulanylanda, aýratyn-da, ol guýlanda onuň okislenmesine we ýanmasyna garşy çäre görmeli.

Magniniň okis plýonkasynyň (MgO) gorag häsiýetleri ýok (alýuminidäki Al_2O_3 plýonka ýaly), ýagny onuň dykzlygy $3,2 \text{ g/sm}^3$ magniniň dykzlygyndan has ýokary, şonuň üçin hem ol jaýrylýar. Gyzgynlygyň ýokarlanmagy bilen magniniň okislenme tizligi çalt ýokarlanýar we $500 \text{ }^\circ\text{C}$ -den ýokary gyzgynlykda gözüni gamaşdyryjy açyk reňk bilen ýanýar.

Magniniň berkligi we çeyeligi pes. Pes çeyelik – geksagonal gözenekde typmanyň artykmaç çeyeliginiň sanynyň az bolmagynyň netijesidir. Sozulan we ýakylan magniniň takmyny häsiýetleri aşakdakylardan ybarat:

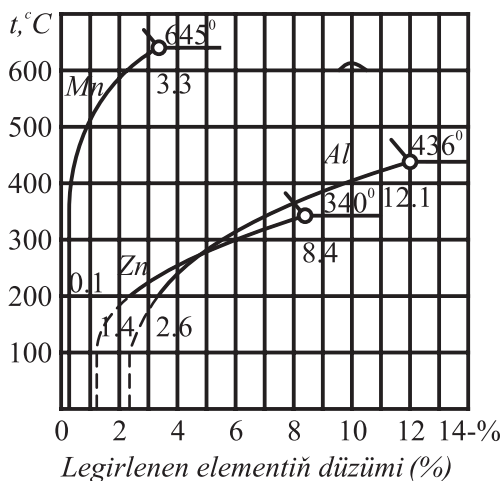
$$\sigma_b = 18 \text{ N/mm}^2; \sigma_{0,2} = 10 \text{ N/mm}^2; \delta = 15 \%, \text{ gatylygy HB 30.}$$

Şeýle pes häsiýetleri arassa magnini konstruktion serişdeler hökmünde ulanylma mümkinçiliginden mahrum edýär. Tehniki magniy himiýa önümçiliginde pirotehnik maksatlar üçin (suwuk hala öwürüji we modifikator hökmünde) peýdalanylýar, ýöne legirleme we termik işleme bilen $30\text{--}35 \text{ N/mm}^2$ -e deň bolan berklik gazanylýar. Eger magniniň şeýle berklikdäki erginleriniň pes dykzlygyny hasaba alsan ($1,8 \text{ g/sm}^3$ golaý), onda olary ulanmak maksadalaýykdyr.

2.6. Magniniň erginleri

Magniy erginlerinde legirleýji goşundylar hökmünde magnide ereýän alýuminiý, sink we marganes ulanylýar (*2.10-njy surat*). Gyzgynlygyň peselmegi bilen ereýjilik hem peselýär, bu bolsa şu erginler üçin wagtyň geçmegi bilen garrama bilen taplamadan ybarat bolan termik işlemäni ulanmaga mümkinçilik berýär.

Termik taýdan işlemäniň magniniň erginleri üçin alýuminiý erginlerindäki ýaly uly mana eýe bolmaýandygyny bellemek zerur, ýagny magniy erginlerinde häsiýetler köp üýtgemeyär.

2.10-njy surat. Mg-Mn, Mg-Al, Mg-Zn ulgamlarynda gaty garyndylaryň ýaýlasy

Düzgün bolşy ýaly, magniniň senagat erginleriniň komponentleri bolan alýuminiden, sinkden we marganesden başga, magniniň erginine, adaçä, göterimiň yüzlerçe böleklerinde beýleki elementler hem girizilýär.

Alýumininiň erginleri ýaly magniniň erginleri hem görnüşi boýunça

1. Üýtgeýänlere.

2. Guýmalara bölünýär.

Birinjiler **MA** harplary bilen, ikinjiler **ML** harplary bilen belgilenilýär.

3-nji tablisada has ýaýran görnüşi üýtgeýän magniý erginleriniň düzümi, 4-nji tablisada olaryň mehaniki häsiýetleri berlen.

3-nji tablisa

Görnüşi üýtgeýän magniý erginleriniň düzümi (%) (DUST 14957 - 69)

Ergin	Ulgam	Al	Zn	Mn	Beýlekiler
MA1	Mg-Mn	–	–	1,3–2,5	–
MA2	Mg-Al-Zn	3–4	0,2–0,8	0,15–0,50	–
MA5	Mg-Al-Zn	7,8–9,2	0,2–0,8	0,15–0,5	–
MA10	Mg-Al-Cd-Ag	7,8–8,8	–	0,2–0,6	7–8 Cd:2–2,5Ag
MA11	Mg-Nd-Mn	–	–	1,5–2,5	2,5–4,0Nd 0,1–0,25 Ni

Görnüşi üýtgeýän magniý erginleriniň mehaniki häsiýetleri (nusgalyk)

Ergin	Ýagdaýy	$\sigma_b, N/mm^2$	$\sigma_{0,2}, N/mm^2$	$\delta, \%$
MA1	Bişirilen	21	12	8
MA2	Şol bir zat	28	18	10
MA5	„“	32	22	14
MA10	Taplama+garrama	43	30	6

Marganesiň bolmagy, erginde korroziýa we mehaniki häsiýetleriniň az bolmagyna garamazdan, olary gowulandyrýar. Alýuminiý bilen legirleme marganes bilen legirlemeden gaty erginiň has güýçli emele gelmeginiň hasabyna berklik häsiýetlerini ýokarlandyrýar, şonuň üçin hem ergine Al 3–4% girizilende berklik $30 N/mm^2$ -e golaýlaşýar. Elbetde, Al 3–4% bolan ergin termik taýdan işlenilende belli bolarlyk birleşdirmä ukyply däl. Şol bir wagtda mineral ergini barada hem aýtmak bolar, ýöne düzüminde 8–9% Al bolan MA5 we MA10 erginleriniň berkligi taplamadan ($400\text{ }^\circ\text{C}$ -ä golaý) we garramadan ($175\text{ }^\circ\text{C}$) soň $40 N/mm^2$ bolýar.

Magniý erginlerinde garrama täsiriliginiň beýik dældigini bellemek gerek ($\Delta\sigma_b = 3 \div 4 N/mm^2$; $\Delta\sigma_{0,2} = 5 \div 8 N/mm^2$), şonuň üçin hem, köplenç, bir taplama bilen çäklenýärler. Serhet çykyndylarynyň birmeňzeşliginiň we eremesiniň hasabyna berkligiň biraz ýokarlanmasy bilen birwagtda plastik häsiýetleri hem ep-esli ýokarlanýar. Görnüşi ýaly, MA10 ergini has berk magniý erginidir ($\sigma_b > 43 N/mm^2$), mümkin, has ýokary udel berkligi bolan ergindir.

Dürli metallaryň esasyndaky erginleriň udel berkliginiň mazmunyna seredeliň. Olary deňeşdirmegiň netijesinde udel berkligiň oňtositel ýakynlygyndan dürli erginleriň “rehimsiz” bäsdeşligi görünýär. Nusga hökmünde her topardan has berk erginler alyndy:

	Magniý	Alýuminiý	Titan	Demir
Ergin	MA10	W95	WT6	H18K9MA
σ_b/γ	43:1,8 = 2,4	60:2,9 = 2,1	100:4,5 = 2,2	180:7,8 = 2,3

Guýma magniý erginleriniň düzümi (%) (DUST 2856 - 68)

Ergin	Ulgam	Al	Zn	Mn
ML2	Mg–Mn	–	–	1–2
ML3	Mg–Al–Zn	2.5–3.5	0,5–1, 5	0,15–0, 50
ML4	Mg–Al–Zn	5–7	2–3	0,15–0,50
ML5	Mg–Al–Zn	7,5–9,0	0,2–0,8	0,15–0,5
ML6	Mg–Al–Zn	9–10,2	0,6–1,2	0,1–0,5
MA10* ¹	Mg–Nd–Zr	–	0,1–0,7	–
MA12* ²	Mg–ZnZr	–	4–5	–

*¹Düzümünde 0,4–1 % Zr we 2,2–2,8 Nd bar.

*²Düzümünde 0,6–1,1 % Zr bar.

Ulanmak üçin artykmaçlykdan peýdalanmakda çéýeligi we şep-beşikligi (ygtybarlylygy) ýitirmezden berkligi ýokarlandyrmak zerur (dykzlygy has peseltmek mümkin däl), ýagny magniý erginlerinde 50 N/mm^2 -e, alýumininiň erginlerinde 75 N/mm^2 -e, titanda 130 N/mm^2 -e we demirde 220 N/mm^2 -e çenli ýokarlandyrmak zerur. Mümkin, bu gazanylar (amalyýetde giňden peýdalanmak manysynda). Guýma magniý erginleriniň düzümi we mehaniki häsiýetleri 6-njy we 7-nji tablisalarda berlen.

Guýma magniý erginleriniň mehaniki häsiýetleri (nusgalyk)

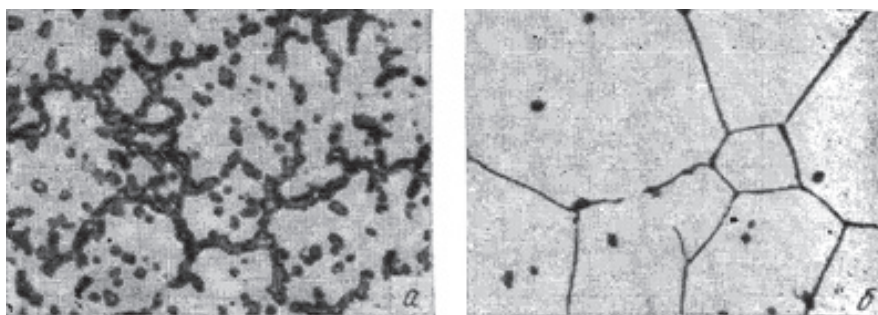
Ergin	Ýagdaýy	σ_b , N/mm^2	$\sigma_{0,2}$, N/mm^2	δ , %
ML2	Termik taýdan işlenilmezden	12	3,5	4
ML3	Şol bir zat	18	5,5	8
ML4	„“ Taplanan we garran	18	9,5	5
		25	12	4
ML5	Termik taýdan işlenilmezden	16	11	1,5
	Taplanan we garran	26	15	2
ML10	Şol bir zat	22	12,5	5
ML12	„“	27	18	6

Guýma magniý erginleriniň himiki düzümi görnüşi üýtgeýänlere meňzeş, ýöne häsiýetleri boýunça olardan yzda durýarlar, aýratyn

hem, çeyeligi boýunça yza galýarlar. Bu gödek guýma gurluşy bilen bagly (2.11-nji surat). Termik taýdan işleme (taplama üçin gyzdyrylandaky birmeňzeşlik däneleriň serhetlerinde toplanan artyk fazalaryň eremegine getirýär, ol çeyeligi we berkligi artdyrýar.

Az çeyelikde berkligiň gazanylan derejesi $25\text{--}27\text{ N/mm}^2$ -e deň ($\delta = 2 + 4\%$).

Magnit erginleriniň häsiýetlerini gowulandyrmak zyýanly garyndylary (meselem, demir) bolmadyk arassa şihany ulanmak bilen, däneler gatanda we ownadylanda kristallaşmanyň merkezleri bolan eremeyän fazanyň suwuk ergininde döreyän modifikatorlara girizmek bilen gazanylýar.

2.11-nji surat. ML15. x 250 metal ergininiň mikrogurluşy:

a – guýlan görnüşde; b – taplanan görnüşde

Guýma magniý erginlerini hem, görnüşi üýtgeýän magniý erginlerini hem gyzgyna çydamly hökmünde ulanyp bolýar. Bu maksat üçin MA11-i (görnüşü üýtgeýänleri) we ML12-ni (guýmalary) ulanmak maksadalaýykdyr.

2.7. Berilliniň öndürilişi

Berilliý atom tehnikasynda ulanylýar, ýöne berilliý ýeňil metal, özi hem beýleki ýeňil metallaryň (alýuminiň, magniniň) ulanylýan maksatlary üçin ulanylýar.

Berilliý himiki element hökmünde alýuminiý bilen magniden öň, ýagny 1797-nji ýylda Wokelen tarapyndan açyldy. 1827-nji ýylda berilliý metalynyň ilkinji nusgalary alyndy.

Berilliniň Ýer gatlagyndaky mukdarynyň azlygy (0,0005%, Fe 5,1%, Al 7,5%) sebäpli ol gymmatbahalydyr. Geljekde hem şeýle bahada saklanmagynyň mümkinligi berilliniň we onuň erginleriniň diňe aýratyn ýagdaýlarda ulanyljakdygy dogrusynda çaklamaga mümkinçilik berýär. Haçan-da berilliý öz häsiýetlerine görä bu maksat bilen ulanylyp bilinjek ýeke-täk material bolanda, şeýle-de onuň gymmat bahasy onuň az mukdarda ulanylmagyna päsgel bermese, onda ony maşyngurluşygynda ulanyp bolar.

Dykyzlygynyň pesligine ($1,8 \text{ g/sm}^3$) garamazdan, berillide, aýratyn-da, onuň erginlerinde çeyeligiň we berkligiň ýokary moduly, ölçegli durnuklylygy, gurşawlaryň birnäçesinde korroziýa garşy gowy durnuklylygy bar.

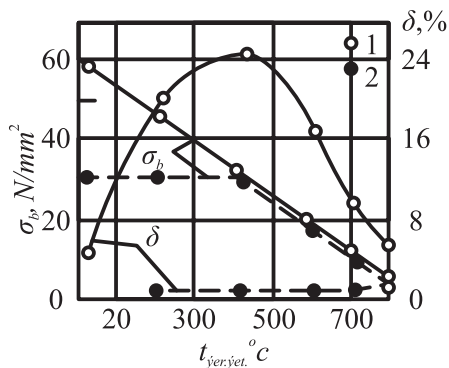
Berilliniň zäherlidigini, şeýle hem çeyeliginiň pesdigini bellemeli. Bu ýagdaýyň esasynda geksagonal kristal gözenek dur ($a = 2,3 \text{ Å}$; $c = 3,6 \text{ Å}$).

Berilliniň mehaniki häsiýetleri şeýle: $\sigma_b = 25 \text{ N/mm}^2$, $\delta = 1\%$. Emma ol bölüp çykarmany emele getirýär we görnüşiň ýütgemeginiň netijesinde berklik (σ_b) 70 N/mm^2 -e çenli, çeyelik (δ) bolsa 10%-e çenli ýokarlanýar.

Bu bolsa häsiýetleriň örän ýokary anizotropiýasyny görkezýär. Ol otag gyzgynlygynda berklik üçin 2 N/mm^2 -e, çeyelik üçin 10%-e deň.

Berilliniň mehaniki häsiýet-leri barada (deformasiýa okunyň göni we keseligine häsiýetleri, dürli gyzgynlykdaky häsiýetleri) 2.12-nji suratda berlen çyzgylar gürrüň berýär.

Berillini bişirilenden soň gyzgyn plastik deformasiýa we metalkeramika usuly bilen taýýarlaýarlar. Ownuk bölekleriň ölçegi hem berilliniň häsiýetine täsir edýär, näçe ownuk bolsa şonça-da berkligi ýokary (ownuk bölekleriň ölçegi 10 mkm bolanda $\sigma_b = 40 \text{ N/mm}^2$, 5 mkm bolanda $\sigma_b = 50 \text{ N/mm}^2$). Gowy mehaniki häsiýetleri almak üçin ownuk däne taýyn önümde hem bolmaly.

2.12-nji surat. Prokatkanyň boýunyň we uzynlygynyň ugruna berilliniň mehaniki häsiýetleri

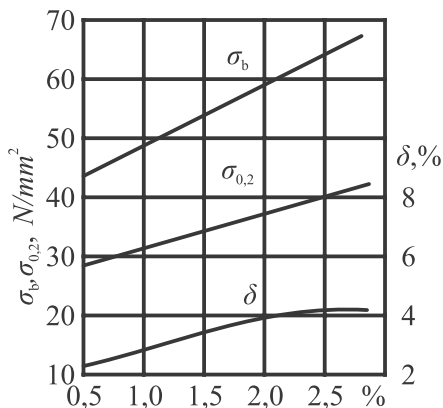
Içki naprýaženiýäni aýyrmak üçin berillini 600 °C gyzgynlykda gyzartmaly. Gaýtadan kristallaşdyrma gyzartmasyny 800 °C gyzgynlykda geçirýärler (T gaýt. kris.: T. Pl. = 0,6 gatnaşygy berilliý üçin örän ýokary).

Biraz mundan ön ýüze çykarylan berilliniň polimorf öwrülmesi (Be_{β} kub görnüşindäki gözenegi bar, $\alpha \rightarrow \beta$ öwrülme gyzgynlygy 1250 °C) häsiýetleri gowulandymak üçin termik taýdan işlemäniň (fazalaýyn gaýtadan kristallaşma) ulanylma mümkinçiligine umyt etmäge rugsat berýär. Ýokary gyzgynlykdaky β faza çeyedir, ýöne ony legirleme bilen hem, çalt sowadyp hem otag gyzgynlygyna çenli sowadyp bolmaýar.

2.8. Berilliniň erginleri

Berilliý – az atom ölçegli element. Gaty erginleriň emele gelmeği kristal gözenegiň üýtgemegine getirip biler, sebäbi beýleki elementleriň atom ölçegi berilliniňkä garanynda has uly. Bu öňden hem pes bolan çeyeligi has hem peseldýär. Şonuň üçin hem berilliniň häsiýetleriniň gowulanmagy legirlemäniň hasabyna däl-de, arassalygyň hasabyna amala aşyrylýar. Berilliniň düzüminde Si-niň 0,001 % bolmagy ýeterlik, ol şol bolşuna örän döwlegen bolýar.

Kislorodyň baýlygy berilliniň ýagdaýyny has gowulaşdyrýar (2.13-nji surat), beýleki metallar üçin bolsa kislorod ýaramaz garyndy bolup hyzmat edýär. Şeýle-de bolsa düzümini berilliniň esasynda etmeği amatly hasap edýärler.

2.13-nji surat. Berilliniň mehaniki häsiýetlerine kislorodyň täsiri

Has amatly ergin $Be + 4 - 5\% Cu$. Misiň berilliniň düzümine goşulmagy anizotropiýa ýagdaýyny peseldýär we berilliniň ýagdaýynyň gowulaşmagyna getirýär. Netijede, onuň çeyeligini artdyrýar.

Berilliý diňe bir legirleýji element hökmünde ulanylman (mysal üçin, berilliý - bürünç), onuň özi giňden atom tehnikasynda, erginleri bolsa awiasiyada, enjam gurluşygynda ulanylýar.

III BAP

METAL ERGINLERINIŇ NAZARYÝETINIŇ ESASLARY

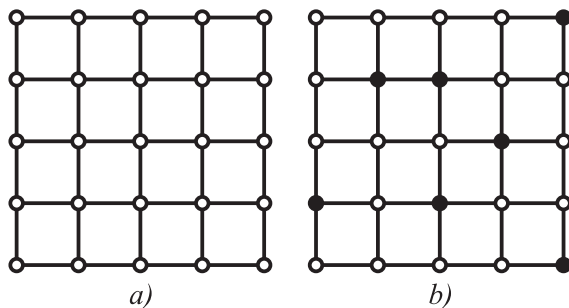
3.1. Metal erginlerindäki tapgyrlar

Metal erginleri – metal häsiýetleri bilen tapawutlanýan iki we köp elementleriň birikmesi. Himiki elementleri ýa-da metal erginini emele getirýän birikmeleri komponentler diýip atlandyrmak kabul edildi. Metal erginini iki ýa-da köp komponentlerden ybarat bolup biler, şeýle-de bir ýa-da birnäçe tapgyrlary döredip biler.

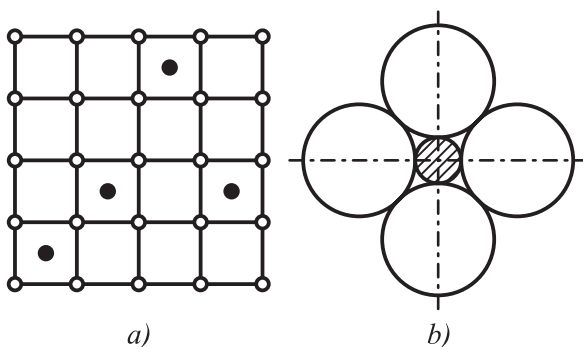
Tapgyr beýleki bölümlerden bölümiň üsti bilen aýrylan birkysmy bolmadyk ulgamyň birkysmy bölegidir. Suwuk ýagdaýda durýan metal erginleri, kada bolşy ýaly, bir tapgyrlylar (birkysmydyrlar). Gatandan soň komponentleriň tebigatyna baglylykda metal erginleri 1, 2 we ondan hem köp gaty halyndaky tapgyrlardan ybarat bolup biler. Gaty ýagdaýynda metal ergininiň komponentleri himiki birikmäniň gurluşyny döredip, himiki taýdan özara täsir edip ýa-da özara duffundirläp bilerler, gaty erginleri döredip, ýörite birikdirilen dänelerden mehaniki garyndyny emele getirip bilerler.

Gaty ergin ereýän elementiň atomlary eredijiniň kristal gözenegine aralaşanda döreyär. **Erediji** diýlip esas hökmünde saklanýan metala, kristal gözenege aýdylýar. Gaty erginler - munuň özi bir tapgyrly ulgamlar bolup, olar sap metal ýa-da himiki birleşme bolup durýan erediji komponent bolan mahalynda emele gelýärler.

Çalyşmak, ornaşdyrmak ýa-da hasaplap çykarmak bilen erginleri tapawutlandyrýarlar. Gaty ergininiň çalyşmasy esasy metalyň atomlarynyň bir böleginiň (erediji) erän atomlar bilen çalyşmagynda döreyär (3.1-nji surat). Gaty erginleriň çalyşgy metallaryň köpüsi eredilende emele gelýär (mysal üçin, demir, hrom, marganes, nikel, wolfram, molibden bilen; mis, sink, galaýy, alýuminiý bilen we ş.m.). Bu erginler komponentleriň organiki ýa-da organiki däl eremeleridir.

3.1-nji surat. Sap metallaryň kristal gurluşlarynyň çyzygysy
(a) gaty erginleri çalyşmak; (b) açyk tegmil – sap metal tegmili; garamtyl – eredilen

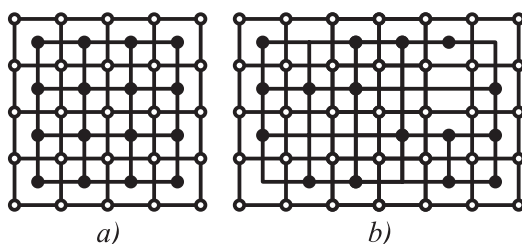

3.2-nji surat. Kristal gözenekleriň gaty erginleriniň ornaşdyrma çyzygysy:
*a – eredilen elementleriň atomlary (gara tegmil),
 b – atomlaryň arasyndaky boşluklar*

Gaty erginleriň ornaşmagy eredijiniň kristal gözeneginiň (bölekleriniň) arasynda erän elementiň atomlary ýerleşende emele gelýär (3.2-nji surat). Şeýle erginler kiçi atom möçberlerindäki metal däl elementler bilen metallaryň özara täsirinde emele gelýär. Ornaşdyrylan atomlaryň möçberleriniň esaslardan örän az bolmalydygy 3.2-nji (b) suratdan görünýär. *A* demirde (ferrit) we *V* demirde (austenit) uglerodyň erginleri gaty erginleriň bu görnüşiniň mysaly bolup durýarlar.

Gaty erginleriň hasaplanyp çykarylması käbir himiki birleşmeleriň esasynda emele gelýär. Sap metallaryň esasynda emele gelýän

ýerleşdirilen we ornaşdyrylan gaty erginlerden olaryň esasy tapawudy şundadyr. 3.3-nji suratda nikel bilen alýumininiň himiki birleşmesiniň kristal gurluşy we Ni bilen Al-de alýumininiň gaty ergini görkezildi. Alýumininiň artykmaç atomlary nikeliň atomlarynyň ýerini çalyşmaýarlar. Olar alýumininiň atomlary bilen dörän ýönekeý kristal gözenekde ornaşýarlar (3.2-nji b suratdaky ak tegelejekler). Şeýlelikde, nikeliň atomlary bolmadyk erkin bölekler peýda bolýarlar. Hasaby çykarylan gaty erginler uly amaly ähmiýete eýedir. Olary gaty erginler öndürilende, mysal üçin, Tic-de Ti, c we VC-de V erginleri we başgalar öndürilende peýdalanýarlar.

3.3-nji surat. Kristal gurluşyň çyşgysy:

a – himiki birleşmeler, b – hasaplap çykarylan gaty erginler

Gaty erginleri (görnüşine garamazdan), adaty, olarda ereýän elementiň konsentrasynyň artmak tertibinde grek harplary α , β , γ , δ bilen belleýärler. Himiki birleşme haçan-da erginiň dürli elementleriniň atomlary öz aralarynda biri-birlerini dartyşanlarynda we olaryň arasynda elektrohimiýa tapawut bolanda emele gelýär. Himiki birleşmelerde metal ergininiň düzüm birlikleriniň pugta kesgitlenen mukdar gatnaşygy düzüm birikmeleriniň düzümine girýän gözeneklerden tapawutlanýan kristal gözenek bilen häsiýetlendirilýär. Himiki birleşmeler metallaryň arasynda (Fe, Cr we başgalar), şeýle hem metallar bilen metal dälleriň (karbidler, nitritler, oksidler we başgalar) arasynda emele gelýärler we olar ýokary gatylyga, döwlegenlige, ýokary elektrik garşylygyna eýedirler. Olardan käbirleri (karbidler, nitridler, oksidler, fosfidler we başgalar) özbaşdak önüm giňişleýin ulanylmagyna eýe boldular.

Haçan-da dürli elementleriň atomlary itişenlerinde ýa-da meňzeş atomlara garanda gowşak dartýşanlarynda **mehaniki garyndy** emele gelýär. Şunda atomlar öz aralarynda diňe umumy serhetler bilen birleşýän aýry-aýry kristal dänelere aýrybaşgalanmaga ymytylýarlar. Mehaniki garyndylar sap düzüm birikmelerinden, gaty erginlerden, himiki birleşmelerden we ş.m. ybarat bolup biler. Mehaniki garyndyny emele getirýän kristallar onuň düzümine girýän düzüm birlikleriniň kristal gözenegini saklaýarlar. Mehaniki garyndylaryň düzüm birikmelerini düzýän kristallar sowanda, suwuk erginden bir wagtda düşüp galanda (ewtektik garyndy) hem-de erginiň gaty ýagdaýa öwürülmegi netijesinde (ewtektoid garyndy) emele gelýärler.

3.2. Gibbsiň fazalarynyň kadasy

Amerikan fizigi Gibbs Jozaýya Willard (1839–1903) termodinamikany we statistik mehanikany döredijileriň biridir. Gibbs termodinamika potentsiallarynyň nazaryýetini işläp düzdi, geterogen sistemalaryň deňagramlylygynyň umumy düzgünini (şertini) – fazalaryň kadalaryny açdy.

Dürli arassa metallaryň we olaryň garyndylarynyň barlaglarynyň netijelerini nazary taýdan barlamak üçin, gysyk sowatmak arkaly gurlan tejribe usuly bilen esaslandyrmak we metal erginleriniň ýagdaýynyň diagrammalary üçin Gibbsiň fazalar kadasyndaky peýdalanylýar. Bu kanun erkinlik derejeleriniň sanynyň, fazalaryň sanynyň we komponentleriň sanynyň arasyndaky mukdar garaşlylygyny belleýär:

$$S = K + D - F.$$

Bu ýerde

S – erkinlik derejeleriniň sany;

K – düzüm birikmeleriniň sany;

D – deňagramlylygyň daşky faktorlarynyň sany;

F – fazalaryň sany.

Ulgam diýlip gaty, suwuk we gaz halyndaky fazalaryň jemine aýdylýar. Olary ulgamy weýran etmezden erkin berip bolar. Ulgam ýönekeý ýa-da çylşyrymly, birkysmy ýa-da birkysmy däl bolup biler.

Düzüm birlihi diýlip diňe ulgamyň garaşly düzüm bölegine aýdylýar. Ol ýa himiki element, ýa-da garaşsyz himiki birleşme bolup biler.

Faza diýlip bölümiň üsti bilen beýleki böleklerden (fazalardan) aýrylýan ulgamyň birkysmy bölegine aýdylýar. Fazalar komponentler, himiki birleşmeler, gaty we suwuk erginler, buglar bolup biler.

Erkinlik derejesiniň sany (ulgamyň wariantlylygy) diýlip temperaturanyň, basyşyň we ulgamda fazalaryň sanyny üýtgetmezden fazalaryň konsentrasiýasynyň üýtgemeginiň mümkin bolan wariantlarynyň sanyna aýdylýar.

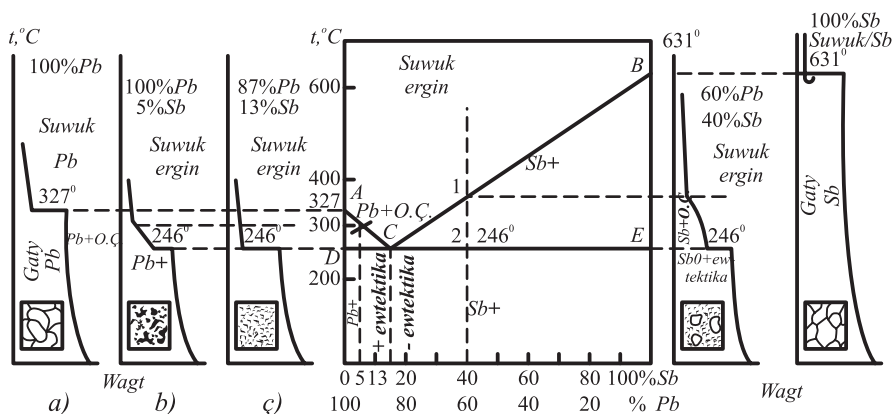
Hemişelik basyş astynda bolýan metal erginleri üçin üýtgeýän daşky faktorlar temperatura we konsentrasiýa bagly bolup durýarlar. Şu ýagdaýda fazalaryň kadasy şu aşakdaky görnüşini kabul edýär:

$$S = K + 1 - F.$$

3.3. Metal erginleriniň hal diagrammalarynyň esasy görnüşleri

Metal erginleriniň hal diagrammalary faza ýagdaýynyň, komponentleriň düzüji ulgamynyň temperaturasynyň we konsentrasiýasynyň arasyndaky grafiki garaşlylygy häsiýetlendirýärler. Bu diagrammalar metal erginleriniň gatamagynyň başlanýan we gutarýan temperaturasyny, dürli temperaturalarda sowadylanda we gyzdyrylanda metal erginlerinde bolýan öwrülme üçin olaryň gurluşyny kesgitlemäge mümkinçilik berýärler. Metal erginleriniň hal diagrammalary termiki, mikroskopik, rentgen gurluşy, magnit we beýleki seljermeler arkaly alnan synag barlaglarynyň maglumatlarynyň esasynda gurulýarlar. Esasy, has ýönekeý we giňden peýdalanylýany termiki seljerme usulydyr. Termiki seljermede suwuk haldan gaty hala geçende metal erginleriniň gatamagynyň başlanýan we gutarýan temperaturasyny, şeýle hem gaty ýagdaýdaky metal erginlerinde bolup geýän ähli öwrülmeleriň temperaturasyny (kritiki temperaturalary) kesgitleýärler. Termiki seljerme üçin düzüm birikmeleriniň biriniň dürli konsentrasiýaly metal erginleriniň birnäçesini taýýarlaýarlar. Bu metal erginlerini barlaga sezewar edýärler, ýagny ereýänçä gyzdyrýarlar, soňra bolsa kem-kemden we deňölçegli sowadýarlar. Wagtyň belli bir aralyklary arkaly metal erginleriniň tem-

peraturasyny belleýärler. Alnan maglumatlaryň esasynda temperatura-nyň koordinatларыnda her bir metal ergini üçin gysyk sowatmany-wagty gurýarlar. Gysyk sowadylyp alnanlar alnan häsiýetli (kritiki) nokatlary temperatura koordinatларыna geçirýärler. Soňra kristallaşmagyň başla-nyan we gutaryan nokatlaryny özara birleşdirip umumy häsiýetlerde gurlan hal diagrammasyny alýarlar (3.4-nji surat).

3.4-nji surat. Gurşun bilen sürmäniň erginiň hal diagrammasy we gysyk sowatmanyň çyzgysy:

a – arassa gurşun; b – 5% sürme we 95% gurşunly ergin

Hal diagrammalarynyň birinji görnüşi. Gaty ýagdaýda düzüm birlikleriniň özara ereýjiligiň bolmazlygy üçin diagrammalaryň bu görnüşiniň häsiýetli aýratynlygy suwuk ýagdaýyndaky organiki däl ereýän komponentler bolup durýarlar we öz kristallarynyň mehaniki garyndysyny döredýärler. Bu görnüşiň hal diagrammasy boýunça Pb-Sb; Sn-Zn; Pb-Ag ulgamlary kristallaşýarlar. Mysal üçin, Pb-Sb ulgamynyň erginleriniň hal diagrammasyny alalyň (3.4-nji surat).

Ýokarky çyzyklarda ähli düzümleriň AS we SW metal erginleri suwuk ýagdaýda durýarlar. Bu çyzyklarda metal erginleriniň kristallaşmasy başlanýar. Ine, soňa görä-de, ASW çyzygyny **likwidus (suwuk) çyzygy** diýip atlandyryýarlar. DSE çyzygy metal erginleriniň gatamagynyň ahyryna laýyk gelýär. Aşakdaky DSE çyzygynda ähli düzümleriň erginleri gaty ýagdaýda durýarlar, soňa görä-de DSE çyzygyny **solidus (gaty)** diýip atlandyryýarlar.

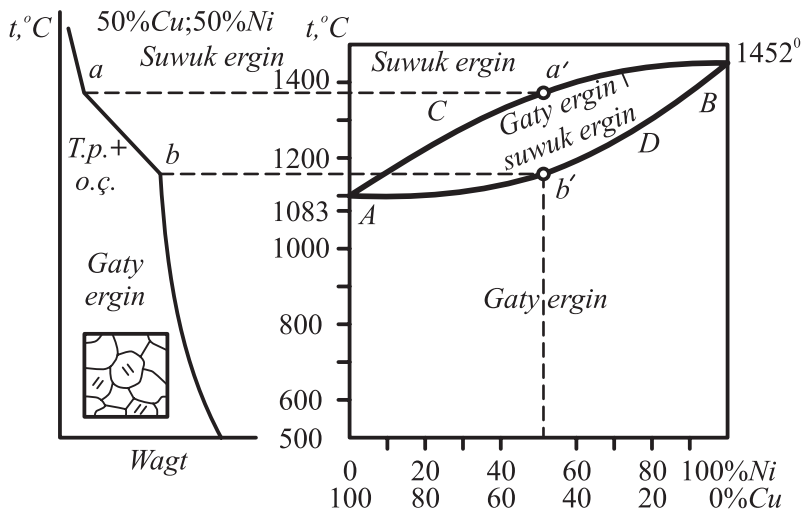
Likwidus we solidus çyzyklarynyň arasyndaky metal erginleri iki fazadan, ýagny suwuk we gaty fazadan durýar. DAS çäklendirilen figura babatda metal erginleri gurşun we suwuk metal ergininiň kristallary görnüşinde, SWE çäklendirilen figura babatda bolsa surma we suwuk metal ergininiň kristallary görnüşinde durýarlar. Aşaky DSE çyzygynda (solidus) ähli metal erginleri gaty ýagdaýda durýarlar, ýöne olaryň faza düzümi dürli-dürlüdür. Aşaky DS çyzygynda olar gurşunyň we ewtektikanyň kristallaryndan durýar, aşaky S ewtektikanyň biridir, aşaky SE çyzygy surmanyň we ewtektikanyň kristallaryndan durýar.

Şeýlelikde, Pb-Sb ulgamynyň erginlerini gurluşy we düzümi boýunça üç topara bölmek bolar. Olar 13% SB saklaýan metal erginleri, ýagny **ewtektiki**, 13% SBE çenli konsentrasíýaly, ýagny **ewtektika çenli**, 13% SB-den köp konsentrasíýaly metal erginleri, ýagny **ewtektikadan soňky** toparlarydyr.

Pb-Sb ulgamynda Gibbsiň fazalar kadalary ulanylyp dürli konsentrasíýalardaky metal erginleri sowadylanda we gyzdyrylanda bolup geçýän ähli üýtgemeleriň nazary barlagyny getirmek bolar. Munuň üçin diagrammada metal ergininiň islendik düzümine laýyk gelýän wertikaly getirmek gerek. Şeýlelikde, diagrammanyň çyzyklarynyň kesişýän nokatlary boýunça ol ýa-da beýieki öwrülmäni kesgitläp bolar (gatamagyň ýa-da eremegiň başy we ahyry).

Mysal hökmünde 60% *PB*-ni we 40% *SB*-ni saklaýan metal erginini alalyň we wertikaly geçireliň. Metal ergininiň ýokarky 1-nji nokady suwuk ýagdaýda durýar. Diýmek, faza birdir (suwuk metal ergini). Bu ýerde ulgam iki wariantlydyr ($S = 2 + 1 - 1 = 2$). Diýmek, onuň deňölçegliligini üýtgetmän (metal ergini suwuk ýagdaýda galar), metal ergininiň temperaturasyny we konsentrasíýasyny (kesgitli çäklerde) üýtgedip bolar. *SW* çyzygynda ýatan 1-nji nokatda surmanyň kristallary bölünip çykyp başlaýar. Bu nokatda we ähli üçburçlугyň içinde *SWE* metal erginleri surmanyň we suwuk metal ergininiň kristallaryndan durýarlar. Bu birgörnüşlilik ulgamydyr ($S = 2 + 1 - 2 = 1$). Munuň özi metal ergininiň deňölçegliligini üýtgetmän ýa temperaturany, ýa-da konsentrasíýany erkin üýtgetmäge mümkinçilik berýär. *SE* çyzygynda ýatan 2-nji nokatda metal ergini gutarnykly gataýar we surmanyň hem-de ewtektikanyň kristallaryn-

dan durýan gurluş alynýar. Diýmek, bu ýerde 3 faza bardyr: ewtektikanyň düzümine girýän surma, suwuk metal ergini we gurşun. 2-nji nokatdaky ulgam wariantsyzdyr ($S = 2 + 1 - 3 = 0$) we temperaturanyň ýa-da konsentrasiýanyň islendik üýtgemegi deňölçegliligiň bozulmagyna getirer. Şeýle ýagdaýda ähli metal erginleriniň gaty halynda durýan DSE çyzygy ähli çyzygyň içinde göze ilýär. Şeýle üýtgemeler ähli ewtektikadan soňky metal erginlerinde bolup geçýär. Ewtektika çenli metal erginlerinde suwuk erginden AS çyzygynda gurşunyň kristallary düşüp başlaýarlar, çünki ol pes temperatura bilen sunna baýlaşýan suwuk ergine garanda gatamagyň has ýokary temperaturasyna eýedir. Gurşunyň kristallarynyň bölünip çykmagy DS çyzygyna çenli göze ilýär. Bu çyzykda suwuk fazanyň galan bölegi (13% surmanyň konsentrasiýasy) ewtektikany döretmek bilen gataýar.

3.5-nji surat. Mis bilen nikeliň hal diagrammasy

Hal diagrammalarynyň ikinji görnüşi. Gaty ýagdaýynda komponentleriň birinden beýlekä doly eremek ýagdaýy sebäpli diagrammalaryň bu görnüşi boýunça Cu-Ni; Co-Ni; Fe-Ni we başga metal erginleri gataýarlar. Mysal hökmünde 3.5-nji suratda Cu-Ni ulgamynyň metal erginleriniň hal diagrammasy getirildi.

Pb-Sb ulgamyndan tapawutlykda Cu-Ni metal erginleriniň gatamagy misiň we nikeliň gaty ergininiň kristallarynyň suwuk ergininden bölünip çykmagy bilen başlanýar. Bu metal erginleri temperaturalaryň käbir interwalynda gatap ugraýarlar we iki kritiki nokatda gysyk sowalarylar (iki epin). Epinleriň arasyna suwuk metal erginlerinden gaty erginiň kristallary düşýärler.

ASW diagrammanyň ýokarky çyzygy metal erginleriniň kristallaşyp başlamagyna laýyk gelýär.

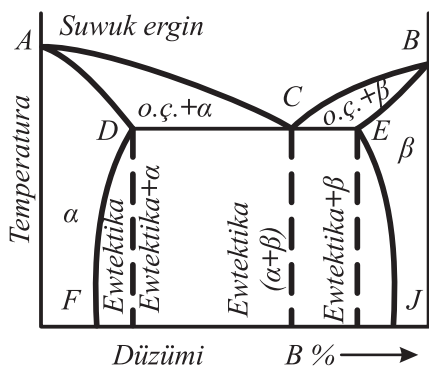
Aşaky *ADB* bolsa kristallaşmagyň ahyryna laýyk gelýär. Şeýlelik bilen, ýokarky likwidus çyzygynda metal ergini suwuk ýagdaýynda durýar (bir faza), *ASB*-de ulgamyň içerki figuralary gaty erginiň we suwuk metal ergininiň kristallaryndan (iki faza) durýar, aşaky solidus çyzygy gaty erginiň birinden durýar (bir faza).

Bu görnüşli diagrammanyň barlagy üçin fazalaryň kadasyny ulanyp, öňki ýagdaýa meňzeş Cu-Ni ulgamynyň metal erginleri sowadylanda we gyzdyrylanda ähli öwrülmeleri yzarlamak gerekdir.

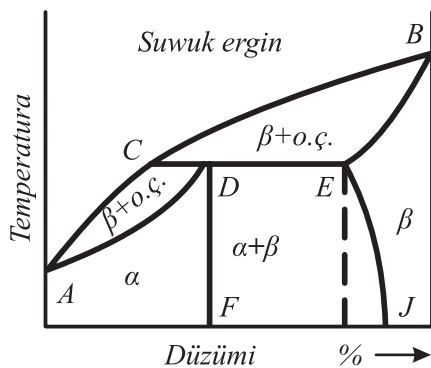
Hal diagrammalarynyň üçünji görnüşü. Gaty ýagdaýda komponentleriň özara çäklendirilen eredijiliginiň halaty üçin Cu-Ag ulgamy mysal bolup hyzmat edip biler. *ASB* çyzygy likwidus, *ADEB* çyzygy solidus, *DSE* ewtektik öwrülmäniň çyzygy, *a*-gaty ergin Cu Ag, *β* Ag-de Cu-nyň gaty ergini.

ASB-niň ýokarky çyzyklarynda ulgamyň ähli erginleri suwuk ýagdaýda durýar. *AD* we *EB* aşaky çyzyklar babatynda *α* we *β* gaty erginlere laýyk gelýär. Erginler bu ýerde öwrülme ýagdaýynyň diagrammalarynyň ikinji görnüşiniň shemasy boýunça akýar. Konsent-rasiýalaryň interwalynda *d* nokatdan *e* nokada çenli gataşmak diňe tapawut bilen birinji görnüşiniň diagrammasyna laýyklykda bolup geçýär, ýagny ewtektika misiň we kümüşüň kristallaryndan däl-de, eýsem *α* we *β* gaty erginlerinden ybarat bolar.

Hal diagrammalarynyň dördünji görnüşü. Peritektikanyň döremek ýagdaýy üçin peritektiki öwrülme *a* (5) demir dörände, şeýle hem misiň sink, galatý, alýuminiý we beýlekiler bilen erginlerinde duş gelýär (3.7-nji surat).

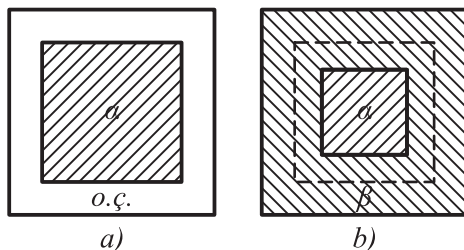
3.6-njy surat. Gaty haldaky komponentleriň çäklendirilen erginleriniň hal diagrammasy

3.7-nji surat. Peritektiki öwürmeleriň hal diagrammasy

Peritektikanyň döremegi aşakdaky çyzygy boýunça bolup geçýär. Suwuklykdan düşen (3) gaty erginiň kristallary we galan suwuklyk belli bir konsentrasiýada hem-de belli bir mukdarda öz aralarynda beýleki a gaty erginiň kristalyny döredip reagirleşýärler.

Iki görnüşli peritektikanyň döremek mehanizmi SD çyzygy boýunça suwuk metal ergini hem-de β gaty ergini özara täsir edende emele gelýän a gaty ergin suwuk metal ergini bilen gurşalan ýagdaýda bolýar. Ol peritektiki reaksiýadan artykmaçlykda galýar (3.8-nji (a) surat). DE çyzygy boýunça özara täsir etmegiň netijesinde β gaty ergin artykmaç bolup galýar we a gaty ergin onuň gurşawynda bolup galýar (3.8-nji (b) surat). Peritektika (ewtektika ýaly) mehaniki garyndydyr, ýöne gurluşy boýunça birneme başgaçadyr.

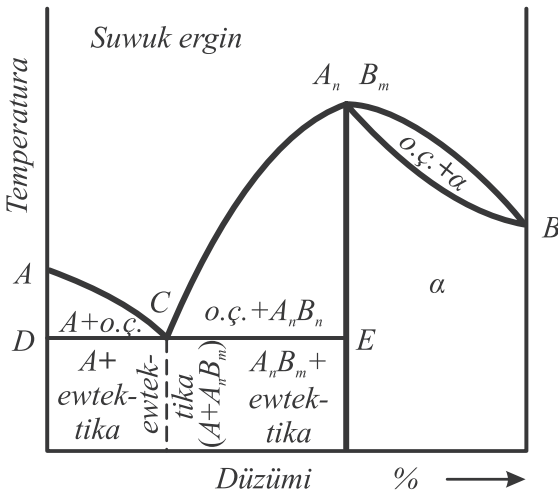

3.8-nji surat. Peritektikanyň döreyiş çyzygysy:

a – daşy suwuk ergin bilen gaplanan gaty erginleriň kristallary;
 b – beýleki gaty erginler bilen gurşalan gaty erginleriň kristallary

Diagrammadaky ASB çyzygy likwidus, $ADEB$ çyzygy solidusdyr, SDE bolsa peritektiki öwrülme çyzygydyr. S çep nokatlary we YE sag nokatlary öwrülme ýagdaýynyň diagrammasynyň ikinji görnüşiniň ýörelgesi boýunça akýar.

Hal diagrammalarynyň başinji görnüşü. Himiki birleşmäniň düzüm birikmeleriniň arasyndaky döremek halaty üçin oňa ýagdaýyň yönekey diagrammalarynyň iki görnüşini a we b düzüm birikmeleri bilen emele getirýän özbaşdak düzüm birligi hökmünde garamak bolar (3.9-njy surat). Sap metala we gaty ergine meňzeş himiki birleşme bir fazaly gurluşa eýe bolar.

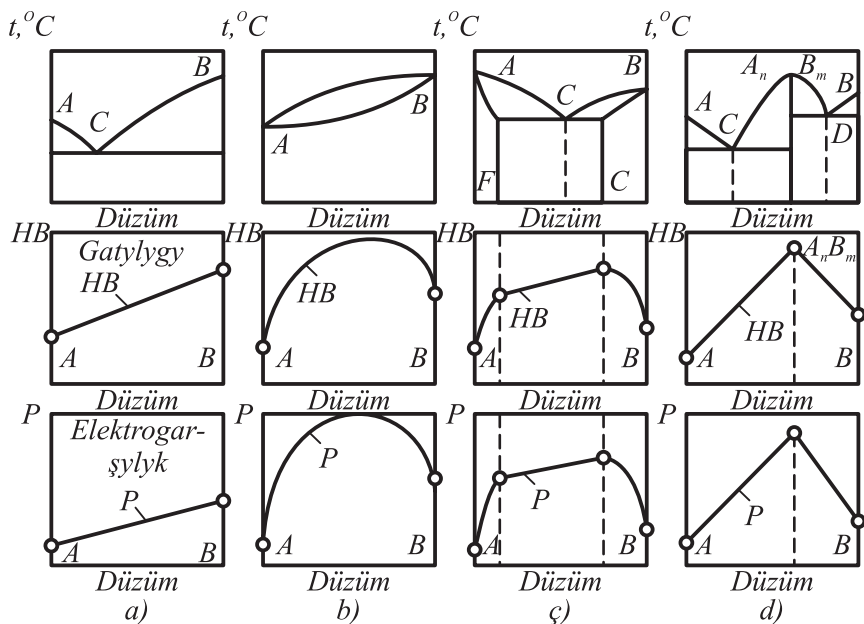
3.9-njy surat. Himiki birleşmeleri döredýän komponentleriň hal diagramması

Diagrammada $ASA_n B_m B$ çyzygy likwidusdyr, $DSEA_n B_m B$ bolsa solidusdyr. Ergin öwrülme diagrammasynyň çep böleginde birinji görnüşli diagramma laýyklykda A komponentiň we $A_n B_m$ himiki birleşmäniň kristallaryndan ewtektikanyň döredýän SE çyzygyndaky tapawut bilen akýar. Öwrülme diagrammasynyň sag böleginde hal diagrammalarynyň ikinji görnüşiniň shemasy boýunça akýar. Birinji görnüşüň hal diagrammasyna laýyklykda gatap başlan metal erginleriniň gaty-

lyk, elektrik we beýleki fiziki häsiýetnamalary göni çyzyk kanuny boýunça üýtgeýärler (3.10-njy (a) surat).

Eger metal erginlerinde gaty erginleriň üzüksiz hatary emele gelse, onda häsiýetler egri çyzykly garaşlylyk boýunça üýtgeýärler (3.10-njy (b) surat).

Komponentleriň çäklendirilen ereýjiligi bolan metal erginleriniň ulgamynda we himiki birlleşme emele gelen mahalynda häsiýetler birinji ýa-da ikinji görnüş üçin diagrammanyň ol ýa-da beýleki böleginiň degişliligine laýyklykda üýtgeýärler (3.10-njy (b) we (ç) suratlar).

3.10-njy surat. Erginleriň we gurluşlaryň hal diagrammalarynyň baglanyşygy:
 a – birinji görnüş üçin, b – ikinji görnüş üçin, ç – üçünji görnüş üçin,
 d – başynji görnüş üçin

IV BAP

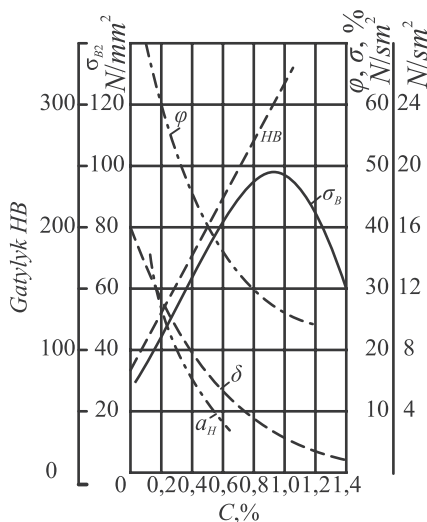
DEMİR WE ONUŇ ERGINLERI

4.1. Demriň we uglerodyň häsiýetleri

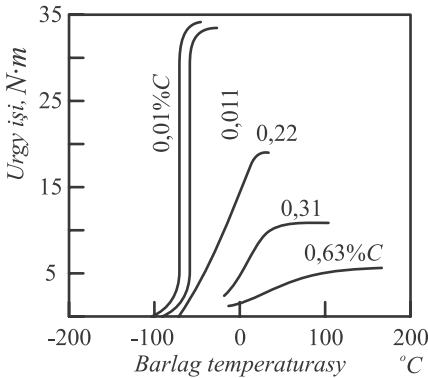
Demir – 1539 °C-de ereýän kümşe meňzeş metal. Häzirki alynýan arassa demirde goşundylaryň 0,001 %-i bar, demriň tehniki görnüşlerinde bolsa garyndylaryň 0,1 ... 0,2 %-i (C, Mn, Si, S, P we beýlekiler) bar. Demriň iň möhüm häsiýetleriniň biri allotropiýadyr. Demriň gurluşlary we häsiýetleri bilen tapawutlanýan iki modifikasiýasynyň (α we γ) barlygy belli boldy. α – demir 911 °C-den pes we 1401 °C-den ýokary derejelerde bolýar. 1401–1539 °C α demri δ demir diýip belleýärler. γ demri 911–1401 °C derejeleriň aralygyn-da bolýar.

Demriň mehaniki häsiýetleri (4.1-nji surat) däneleriň arassalygyna we ölçeglerine bagly. Brinell boýunça demriň gatylygy 580–800-den ybarat, çekilende berkligiň çägi $\sigma_B = 180...280 \text{ N/sm}^2$ -e, uzalma $\delta = 30\text{--}50\%$ -e, daralma $\Psi = 70\text{--}80\%$ -e deň. Demriň köp elementler (C, Si, Mn, Cr, Ni we beýlekiler) bilen ergin döretmesi aňsat. Demriň dykyz-lygy $7,68 \text{ t/m}^3$ -e deň, liniýalaýyn giňelmeginiň koeffisiýenti $11,7 \cdot 10^{-6} \text{ grad}^{-1}$ deň.

Uglerod dykyzlygy $2,5 \text{ m}^3$, ereme derejesi 3500 °C bolan me-tal bolmadyk element (4.2-nji surat). Uglerodyň üç sany (kömür, grafit we almaz) allotropik görnüşi bar. Demirug-lerod erginlerinde (ol ýerde ol ikinji düzüm görnüşinde) uglerod ýa grafit, ýa-da sementit Fe_3C görnüşinde (demriň we uglerodyň himiki birleşmesi) duş gelýär.

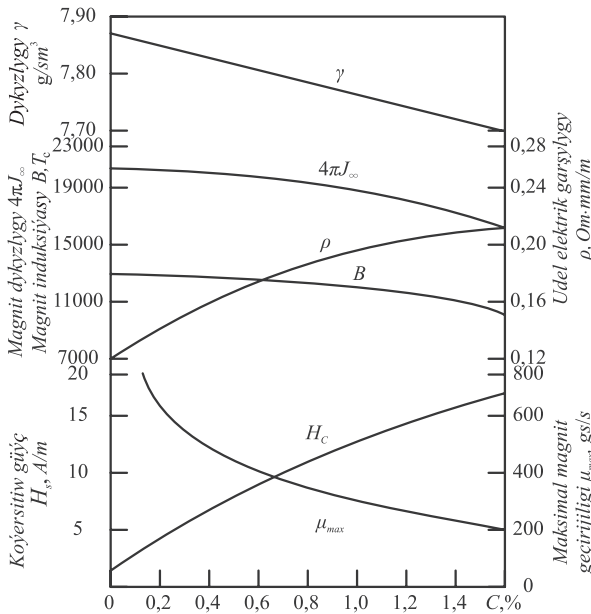
4.1-nji surat. Poladyň mehaniki gurluşyna uglerodyň täsiri

4.2-nji surat. Demriň sowuk döwülmesine uglerodyň täsiri

Grafitiň uly bolmadyk berkligi we gowşak bildiriýän metal häsiýetleri bar. İçinde demir bolan erginlerde ol öz metal häsiýetini ýitirýär. Uglrod demirde suwuk we gaty ýagdaýlarda ereýär we ereýjiligi çäklendirilen α we γ gaty girizme erginlerini döredýär.

Poladyň düzüminde uglerod esasy garyndy bolup, ol mehaniki we tehnologiki häsiýetlerine güýçli täsir edişi ýaly onuň fiziki häsiýetlerine-de belli bir mukdarda täsir edýär. 4.3-nji suratda görnüşi ýaly poladyň udel elektrik garşylygy, maksimal magnit geçirijiligi, magnit dykzlygy, magnit induksiýasy, Koýera güýji, ýylylyk we elektrik geçirijiligi ýaly käbir görkezijileri poladyň düzümindäki uglerodyň mukdaryna baglylykda üýtgeýändigine doly göz ýetirip bolýar

4.3-nji surat. Poladyň käbir fiziki gurluşyna uglerodyň täsiri

4.2. Demiruglerod erginleriniň fazalary we düzüm bölekleri

Fe – C (Fe – Fe₃C) ulgamynda aşakdaky fazalar, ýagny suwuk we gaty erginler (ferrit we austenit), himiki birleşmeler (sementit), şeýle hem grafit tapawutlandyrylýar. Ferrit, austenit, sementit, perlit, ledeburit we grafit düzüm bölekleri bolup bilerler.

Ferrit – uglerodyň we beýleki elementleriň α demirdäki girizme gaty ergini. Kadaly derejede uglerodyň 0,006% çäklerinde ereýji bilen pes derejedäki α ferrit, 727 °C derejede 0,025% çäklerinde ereýji we uglerodyň aňryçäk 0, 1% ereýjiligi bilen ýokary derejedäki δ ferrit tapawutlandyrylýar. Ferritiň OSK kristal gözenegi bar. Onuň merkezinde uglerodyň atomy ýerleşýär. 768 °C dereje Kýuriniň ferrit üçin nokadydyr, ýagny bu derejeden aşakda ferrit magnitlidir, ýokarda bolsa magnitsizdir. Ferritiň, takmynan, aşakdaky ýaly mehaniki häsiýetleri bar: $\sigma_B = 25 \text{ N/sm}^2$; $\delta = 50\%$; $\Psi = 80\%$; HB800–900. Ferrit mikroskopda ýagty (poliedrik) däneler görnüşinde görünýär.

Austenit uglerodyň we beýleki elementleriň γ demirdäki girizme gaty ergini. Howa derejesine baglylykda γ demirde 0,8%-den (727 °C) başlap 2,14%-e (1147 °C) çenli eräp bilýär. Austenitiň GSK kristal gözenegi bar. Uglerodyň atomy kubuň gyraňlarynyň merkezinde ýerleşýär. Austenitiň gatylygy HB220-ä çenli, ol magnit däl. Austenitiň mikrostrukturasy poliedrik dänelerden düzülen. Ol ferritden tapawutlylykda goşalyklary bilen häsiýetlendirilýär.

Sementit demriň uglerod bilen himiki birleşmesi (demir karbidi Fe₃C). Uglerodyň sementitdäki mukdary 6,67%. Sementitiň gatylygy HB1000-e çenli, port, plastik däl. Mikroskopda ýalpyldaýan birikdirme görnüşinde görünýär (etil spirtindäki azot kislotasynyň 2–5% ergini bilen işlenip bejerilende). Sementitiň atomlaryň dykz gaplamasy bolan çylşyrymly romb görnüşindäki kristallik gözenegi bar. Demriň polatdaky we çoýundaky karbidi metala durnukly döwürdir. Erginlerde uglerod köp bolan ýagdaýynda deňagramlylyk şertlerinde grafit döreyär.

Fe-Fe₃C ulgamynda sementiti baş görnüşe bölüp bolýar. Olar:

1. Birinji.
2. Ikinji.
3. Üçünji.

4. Ewtektoid.

5. Ewtektik bölünme şertleridir.

Bu bolsa ol erginleriň gurluşyna düşünmek üçin şert döredýär. **Birinji** sementitiň kristallary göni suwuk erginden çykýar. **Ikinji** sementit austenitden durýar – austenitiň 727 °C derejede bölünmeginiň netijesinde döreyär. Uglerydyň perlitdäki mukdary 0,8%. Sementitiň görnüşine baglylykda perlit plastinka görnüşinde we däne görnüşinde bolýar. Perlit ewtektoiddir. **Ewtektoid** diýlip ewtektika meňzeş adaty deňölçeqli plastinka ýa-da däne görnüşindäki mikrogarynda aýdylýar, ýöne ol **ewtektika** ýaly suwuk erginden döremän, gaty ergin üýtgände döreyär.

Perlitiň mehaniki häsiýetleri sementitiň bölekleriniň görnüşlerine we ownuklygyna baglydyr. Perlitiň plastinka görnüşindäkisiniň berkligi däne görnüşindäkisinden birnäçe esse ýokary, otrositel uzynlygy bolsa pes.

Ledeburit dörän pursatynda uglerod bilen has doýgun sementitden we austenitden ybarat bolan ewtektikadyr. Ol 1147 °C derejede suwuk ergin gatan ýagdaýynda döreyär. Ondan soňky sowadylyşda austenit perlite öwrülýär. Diýmek, ol kadaly howa derejesinde perlitden we sementitden durýar. Ledeburit has gatylygy (HB700) we döwlegenligi bilen tapawutlanýar.

Grafit uglerodyň kristal görnüşleriniň biri. Onuň geksagon gözenegi bar. Grafitiň dykzlygy $2,2 \text{ t/m}^3$. Grafit çoýnuň we grafitleşdirilen polatlaryň düzüminde bolýar. Ol plastinka, übtük ýa-da şar görnüşinde bolup bilýär. Has amatlysy we gereklişi soňky görnüşidir.

4.3. Demir-sementit hal diagrammasy

Demir-sementit (demir-uglerod) hal diagrammasy dürli howa derejelerinde demriň uglerod (uglerodyň konsentrasiýasy 0-dan 6,67%-e çenli) bilen erginleriniň fazalaýyn düzümini we gurluşyny görkezýär.

Ilki bilen, diagrammanyň esasy nokatlaryna we çyzyklaryna seredeliň. Erginleriň kristallaşma hadysasy *ABCD* çyzygyna (likwidus çyzygy) laýyk gelýän howa derejesinde başlanýar. Gatamagyň soňy *AHIECF* solidus çyzygyny emele getirýän howa derejelerine laýyk gelýär.

Demir-sementit diagrammasynda üç sany gorizontall çyzyk bar. Olaryň üstüne nonwariant reaksiýalar akýar. *HIB* çyzygy peritektik

öwrülme çyzygy adyny göterýär. 1499 °C derejede peritektik reaksiýa amala aşýar. Onuň netijesinde austenit emele gelýär. Bu reaksiýa diňe uglerodyň 0,1 %-den 0,5 %-e çenli bolan erginlerinde bolup geçýär.

ECF çyzygy **ewtektik öwrülme çyzygy** adyny göterýär. 1147 °C derejede ewtektik reaksiýa amala aşýar, onuň netijesinde ledeburit diýlip atlandyrylýan austenitiň we sementitiň ewtektik garyndysy emele gelýär. Şeýle öwrülme düzüminde uglerodyň 2,14 %-i bolan ulgamyň ähli erginlerinde duş gelýär.

PSK çyzygyny **ewtektoid öwrülme çyzygy** diýip atlandyrýarlar. 727 °C derejede ewtektoid reaksiýasy bolup geçýär. Onuň netijesinde **perlit** diýlip atlandyrylýan ferrit bilen sementitiň ewtektoid garyndysy emele gelýär. Ewtektoid öwrülme uglerodyň konsentrasiýasynyň 0,02 %-den köp bolan ähli erginlerinde duş gelýär (ähli senagat erginleri diýen ýaly).

SE çyzygy boýunça howa derejesine baglylykda γ demirde (austenit) uglerodyň ereýjiliginiň üýtgemegini syn edip bolýar. Diagrammada uglerodyň konsentrasiýasy 0,8 % bolan sagrakdaky islendik nokady alyp, ony *SE* çyzygyna proyektirläp, soňra bolsa perpendikulýary konsentrasiýanyň okuna goýberip, austenitde eredilen uglerodyň mukdaryny alýarys. Meňzeşlikde *PQ* çyzygyny peýdalanyp bolýar. Ol ähli erginlerde diýen ýaly ferritdäki uglerodyň konsentrasiýasyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

8-nji tablisa

Demir-sementit hal diagrammasynyň nokatlary

Nokadyň belligi	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>H</i>	<i>J</i>	<i>N</i>	<i>E</i>	<i>C</i>
Nokatdaky gyzgynlyk derejesi (°C)	1539	1499	1499	1499	1392	1147	1147
Uglerodyň möçberi (%)	0	0,5	0,1	0,1	0	2,14	4,3

Nokadyň belligi	<i>F</i>	<i>D</i>	<i>G</i>	<i>P</i>	<i>S</i>	<i>K</i>	<i>Q</i>	<i>L</i>
Nokatdaky gyzgynlyk derejesi (°C)	1147	1250	911	727	727	727	600	600
Uglerodyň möçberi (%)	6, 67	6, 67	0	0, 02	0,8	6,67	0,01	6,67

Demir-sementit diagrammasyndaky nokatlaryň koordinatalarynyň manysy iň täze maglumatlara laýyklykda 8-nji tablisada berlendir. Diagrammanyň nokatlarynyň belgisi halkara tejribesinde umumy kabul edilendir.

Indi diagramma seredeliň. Demir – sementit diagrammasynyň çylsyrmylygy netijesinde ony böleklere bölmek has amatly, ýöne hiç bir prinsipial täze zat aýdylmaz, sebäbi mundan buýana beýan edilýän maglumatlar diagrammanyň ýagdaýynyň iň sada görnüşlerine seredilende demir-sementit diagrammasyny ulanmak hakyndaky maglumatdyr.

Düzüminde uglerodyň 0,1 %-den az bolan K_1 konsentrasiýasynyň erkin ergininde bolup geçýän öwrülmelere seredeliň. 1-nji nokatdan aşaklygyna sowadylanda suwuk erginden δ ferritiň kristallary düşüp başlaýar. Δ ferritdäki suwuklygyň kristallaşmasy 2-nji nokatda tamamlanýar. *AHN* çäginde diňe δ ferrit ýerleşýär. Ergindäki 3-nji nokada çenli hiç hili öwrülme ýok. 3-nji nokatda δ ferrit austenite öwrülip başlaýar. *NHI* çäginde δ ferrit we austenit şol bir wagtyň özünde durukly. 4-nji nokatda öwrülme tamamlanýar we *NI* çyzygyndan aşakda diňe austenit bar.

Düzüminde 0,16% uglerod bar bolan erginiň sowamasy başda edil öňki ergin ýaly geçýär (üýtgeýän konsentrasiýaly δ ferrit çykýar). *I* nokatda 1499 °C derejede suwuklyk β konsentrasiýasyny kabul edýär, δ ferrit bolsa H konsentrasiýasyny kabul edýär we *I* konsentrasiýaly austenit döräp başlaýar. Döwür düzgünlerini ulanyp ($S = K + 1 - F = 2 + 1 - 3 = 0$) üç döwürüň barlygyna we degişlilikde öwrülmäniň hemişelik howa derejesinde bolup geçýändigine göz ýetirýäris (sowama egri çyzygynda 6-6' çyzygy).

Uglerodyň mukdary 0, 16%-den az ýa-da köp bolanda peritektik reaksiýa tamamlanandan soň δ ferrit ýa-da suwuklyk köp galýar. Ol soňraky sowadylyşda austenite öwrülýär.

Düzüminde uglerodyň mukdary 0,16%-den 2,14%-e çenli bolan erginler BC we IE çyzyklary bilen çäklendirilen derejeleriň interwalında kristallaşýarlar. Gatandan soň (IE çyzygyndan aşakda) erginlerde birdöwürli düzüm-austenit döreyär.

Indi düzümünde uglerodyň 2,14%-i bolan erginleriň ilkinji kristallaşma hadysalaryna seredeliň. Uglerodyň konsentrasiýasy 4,3% bolan ergin 1147 °C derejede austenitden we sementitden yba-

rat bolan ewtektika (ledeburit) doly öwrülýär. Düzüminde uglerodyň mukdary 2,14%-den 4,3%-e çenli bolan ewtektika çenli erginler austenitiň kristallarynyň döremegi bilen kristallaşmaga başlaýarlar. K_1 konsentrasiýanyň ergini 1-nji nokatda gatap başlaýar. A nokada laýyk gelyän howa derejesinde ergin austenitiň we suwuklygyň kristallaryndan durýar. Kesim düzgünlerine laýyklykda suwuklygyň paýy $ac:bc$ kesimleriniň gatnasygyna, austenitiň paýy $ab:bc$ gatnaşygyna deň. Austenitiň we suwuklygyň kristallarynyň himiki düzümi konsentrasiýa okundaky c we b nokatlaryň proyeksiýalaryna laýyklykda kesgitlenilýär. Haçan-da howanyň derejesi 2-nji nokada çenli peselende (1147 °C) austenitdäki uglerodyň mukdary 2,14%-e barabar, suwuklykdaky mukdary 4,3%-e barabar bolýar (diagrammada C nokady). Ähli galan suwuklyk hemişelik howa derejesinde ewtektika öwrülýär. EC çyzygyndan aşakda ewtektika çenli erginler austenitden we ledeburitden ybarat bolýar.

Ewtektoidden soňky erginler (K_2 ergini) CD çyzygyna gabat gelyän howa derejelerinde ilkinji sementitiň kristallarynyň gaçmagy bilen kristallaşyp başlaýarlar. Kristallaşýanlygy sebäpli suwuklykdan has köp ilkinji sementit çykyp başlaýar. Onda uglerodyň konsentrasiýasy 6,67%, ýagny ol uglerodyň ergindäki ortaça mukdaryndan köp. Şonuň üçin hem suwuk erginde uglerodyň mukdary azalyp başlaýar. d nokada laýyk gelyän howa derejesinde suwuk erginiň düzümi e nokadyň konsentrasiýa okuna proyeksiýasy bilen kesgitlenilýär. Haçan-da gyzgynlyk derejesi 5-nji nokada çenli peselende suwuklygyň düzümi ýene-de ewtektika laýyk gelyär (uglerodyň 4,3%-i). Bu gyzgynlyk derejesinde galan suwuklyk ewtektika öwrülýär. CF çyzygyndan aşakdaky ewtektoidden soňky erginler ilkinji sementitden we ledeburitden durýarlar.

Düzüminde uglerodyň mukdary 2,14%-den az bolan ähli erginleriň ilkinji kristallaşmasynyň netijesinde austenit düzümi bar, uglerodyň mukdary 2,14%-den köp bolan erginleriň austeniti ýa-da sementiti köp bolan ledeburit düzümi bar.

Demiruglerodly erginler uglerodyň möçberine görä iki topara bölünýärler.

Düzüminde uglerodyň mukdary 2,14%-e çenli bolan erginlere **polat** diýilýär.

Uglerodyň mukdary 2,14%-den köp bolan erginlere **çöýun** diýilýär.

Sowadylanda polatda austenitiň öwrülmesine seredeliň. Düzüminde 0,8% uglerodyň mukdary bolan ergin 727 °C-ä çenli austenit düzümini saklaýar. Ýuwaşlyk bilen sowadylanda *S* nokadynda austenit mehaniki garynda öwrülýär. Bu garyndy perlit diýlip atlandyrylýan ferritiň we sementitiň plastinkalaryndan ybarat. Hemişelik gyzgynlyk derejesinde gaty erginden birmeňzeş mehaniki garyndynyň döremegini **ewtektoid öwrülme** diýip atlandyrmak, ondan alynýan düzümi bolsa **ewtektoid** diýip atlandyrmak kabul edilen.

Düzüminde uglerodyň mukdary 0,8%-den az bolan polatlary **ewtektoid çenli**, 0,8%-den köp bolanlary **ewtektoidden soňky** we 0,8% bolanlary bolsa **ewtektoid** diýip atlandyryrlar.

Ewtektoid çenli polatlarda öwrülme ferritiň döremegi bilen başlanýar. K_1 konsentrasiýasynyň polady 2-nji nokada laýyk gelýän gyzgynlyk derejesinde ferrite öwrülip başlaýar. Onuň düzüminde uglerod ýok diýen ýaly.

B nokatdaky gyzgynlyk derejesinde uglerodyň ferritdäki ereýjiligini *a* nokady kesgitleýär. Galan austenit uglerod bilen doýgunlaşdyrylýar. 3-nji nokatda austenitiň galan kristallardaky uglerodyň mukdaryny (0,8%) *S* nokady kesgitleýär. *GPS* çäginde austenit we ferrit bolýar, *PS* çyzygyndan pesde bolsa perlit bilen ferrit bolýar.

Az uglerodly polatlar sowadylanda *PG* çyzygyndan pesde ferritiň düzümine eýe bolýarlar.

Öňden belenilişi ýaly, diagrammada *PQ* çyzygy uglerodyň *a* demirde ereýjilik çägi. *Q* nokadyndan sagrakdaky çäkde ferritden üçünji sementit düşýär. Ol däneleriň serhetlerinde ýerleşýär we az uglerodly polatlaryň urgy şepbeşikligini güýçli peseldýär. *Q* nokadyndan çepde ýerleşen erginlerde üçünji sementit düşmeýär.

Ewtektoidden soňky polatlaryň ikinji kristallaşmasy ikinji sementitiň düşmegi bilen başlanýar. K_2 konsentrasiýanyň ergininde ikinji sementitiň düşmegi 5-nji nokatda başlanýar we 6-njy nokatda tamamlanýar. Ikinji sementit austenitiň däneleriniň serhetlerinde ýerleşýär.

SK çyzygynda austenit perlitde öwrülýär. Bu çyzykdan pesde ewtektoidden soňky polatlaryň düzümi perlit dänelerinden ybarat, olaryň serhetlerinde tor görnüşindäki ikinji sementit ýerleşýär.

K_1 konsentrasiýasynyň erginleri üçin kesimleriň düzgünini ulanyp, döwürleriň we olaryň konsentrasiýalarynyň gatnaşygyny kesgitlep bolýar. *D* nokadynda ferritiň konsentrasiýasy *a* nokadynyň

proýeksiýasy bilen kesgitlenilýär, austenitiň konsentrasiýasy bolsa *c* nokadynyň proýeksiýasy bilen kesgitlenilýär. Bu döwürleriň paylary degişli kesimleriň gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

Ergin 3-nji nokada ýetende austenitiň düzümi ewtektoid konsentrasiýasyny kabul edýär we hemişelik gyzgynlyk derejesinde austenitiň perlitte öwrülmesi amala aşýar (sowadyş egri çyzygynda 3–3' gorizonta meýdança). Öwrülme tamamlanandan soň poladyň düzümi ferritden we perlitden durar.

Indi bolsa çöýunlar sowadylanda bolup geçýän öwrülmelere seredeliň. Ewtektik konsentrasiýaly çöýun (uglerodyň 4,3%) 1147 °C gyzgynlykda suwuk erginden ewtektika (ledeburite) öwrülýär. Ol austenitden we sementitden ybarat. Eger uglerodyň austenitdäki mukdarynyň 2,14-den 0,8%-e çenli azalýandygyny göz önünde tutmасаň, onda 1147–727 °C gyzgynlyk aralygynda ledeburit öz gurluşyny üýtgetmeýär. 727 °C gyzgynlykda ledeburit perlitte öwrülýär. Diýmek, 727 °C-den pes derejede ledeburit perlitden we sementitden durar.

Ewtektika çenli çöýun (uglerodyň 4,3%-ne çenli) gaty ýagdaýa geçýän pursatynda austenitden we ledeburitden durýar. Austenitdäki uglerodyň mukdary 2,14%-e çenli. Gyzgynlyk peselende uglerodyň austenitde ereýjiligi peselýär we 727 °C gyzgynlykda 0,8%-e barabar bolýar. Austenitden bölünip çykýan uglerod demir bilen birleşýär we ikinji sementiti emele getirýär. 727 °C gyzgynlykda austenit perlitte öwrülýär we kadaly gyzgynlykda ewtektika çenli çöýunuň düzümi perlitden, ikinji sementitden (açyk meýdançalar) we ledeburitden (açyk meýdanda ownuk gara tegmiller) durýar.

Ewtektikadan soňky çöýunlarda ewtektika çenli çöýunlarda ky öwrülmelere meňzeş öwrülmeler bolup geçýär, sebäbi ilkinji sementit hiç öwrülmeýär. Ewtektikadan soňky çöýunuň düzümi ledeburitden we sementitden durýar.

Düzüm görnüşleriniň has-da ýokary uglerodly erginlerinde, göze görünýän çylşyrymlylygyna garamazdan, diagrammanyň ähli çäkleriniň birdöwürli ýa-da ikidöwürlidigini görkezmeli. Diňe *HIB* (peritektik öwrülme), *ECF* (ewtektik öwrülme) we *PSK* (ewtektoid öwrülme) çyzyklarynda üç döwür deňagramlylykda ýerleşýär. *SEFK* çäginde iki döwür – austenit we sementit bar, *PKLQ* çäginde ferrit we sementit bar. Olar, demir-sementit hal diagrammasynda görkezilişi ýaly, dürli düzüm böleklerini emele getirýärler.

V BAP

UGLERODLY POLATLAR

5.1. Uglerodyň we hemişelik garyndylaryň poladyň häsiýetine täsiri

Uglerodly poladyň düzümünde ugleroddan başga elmydama kremniý, marganes, kükürt, fosfor, azot, kislorod, wodorod bolýar. Olar polada polat eredilende düşýärler. Olary **hemişelik goşundylar** diýip atlandyrýarlar. Olar poladyň häsiýetlerine dürli hili täsir edýärler. Hemişelik goşundylary **peýdalylara** (marganes, kremniý) we **zyýanlylara** (kükürt, fosfor, azot, kislorod, wodorod) bölýärler.

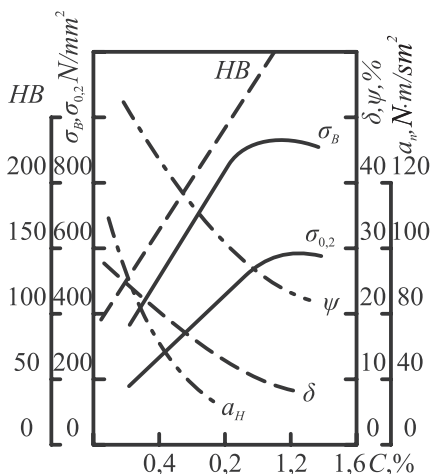
Uglerod esasy garyndydyr. Onuň poladyň düzümindäki mukdaryna baglylykda poladyň mehaniki häsiýetleri güýçli üýtgeýär.

Poladyň gatylygy (HB) sozulanda onuň berklik çägi (σ_b) we çeyelik çägi ($\sigma_{0,2}$) uglerodyň 1%-e çenli artmagy bilen ösýär. Onuň otnositel uzalmasy (δ), otnositel daralmasy (ψ) we urgy şepbeşikligi (a_n) kemelýär (5.1-nji surat).

Uglerodyň mukdary poladyň tehnologik häsiýetlerine täsir edýär. Onuň mukdarynyň köpelmegi bilen kesiş işi gowulanýar, taplanyjylygy, gyzgynlyga duýgurlygy ýokarlanýar, bişirijiligi ýaramazlaşýar.

Kükürt – zyýanly goşundy. Olar demirde eremeýär. Ol onuň bilen FeS himiki birleşmäni (kükürtli demri) emele getirýär. Ol bolsa,

öz gezeginde, demir bilen 985–988 °C gyzgynlykda ereýän ewtektikany emele getirýär. Polat gatyndaky ewtektika daşynda ýeňil ereýän gatlak

5.1-nji surat. Poladyň mehaniki häsiýetlerine uglerodyň täsiri

hökmünde ýerleşýär. Ewtektikanyň bolmagy gyzgyn ýagdaýda işlenilende (sozma, süýndürme we beýlekiler) kükürdiň mukdary köp bolan poladyň gyzylda döwürmeginiň (gyzyl reňke çenli gyzdrylandaky portluk) sebäbi bolýar. Basyş astynda işlemeden öň gyzdrylanda ewtektika ereýär. Onuň netijesinde däneleriň arasyndaky baglanyşyk ýitýär we uçlar zaýa çykýar. Kükürt poladyň çeyeligini we berkligini, sürtülmä garşylygyny we korroziýa durnuklylygyny peseldýär, emma ýok etmäni güýçlendirýär. Kükürdiň polatdaky mukdary 0,5%-den köp bolmaly däl.

Fosfor sowukda döwlegenligi ýüze çykarýar (kadaly gyzgynlyk derejesindäki portluk). Ol çeyeligi we şepbeşikligi ýaramazlaşdyrýar. Fosfor ferritde ereýär we poladyň berkligini ýokarlandyrýar. Fosforyň mukdary 0,1%-den ýokary bolan ýagdaýynda poladyň sowukda döwlegenligi birden ösýär. Fosforyň polat kristallaşanda ýol etme meýli hem ýokary bolýar. Bu bolsa fosforyň umumy mukdary 0,1%-den az bolan ýagdaýynda fosfora baý bolan aýratyn bölekleriň döremegine getirýär. Ýokary hilli poladyň düzümünde fosforyň mukdary 0,03%-den ýokary bolmaly däl.

Marganes polada turşutmak üçin, ýagny demriň zakisiniň zyýanly goşundylaryny ýok etmek üçin goşulýar. Marganes kükürdiň zyýanly täsirini bitaraplaşdyrýar, ferritde we sementitde ereýär. Marganes poladyň häsiýetlerine gowy täsir edýär, berkligini ýokarlandyrýar we käbir beýleki häsiýetlerini üýtgedýär. Ähli polatlarda marganesiň düzümi birmeňzeş diýen ýaly, ýagny onuň dürli himiki düzümlü polada täsiri, takmynan, hemişelik diýen ýaly. Ýöne marganesiň polatdaky mukdary 0,8%-den ýokary bolmaly däldir.

Adaty mukdardaky **kremniý** (0,5%-den köp bolmadyk) hem edil marganes ýaly poladyň berkligine gowy täsir edýär. Ol polady turşadýar. Kremniýiň gurluşyny ýüze çykaryp bolmaýar, ýagny ol ferritde doly ereýär.

Azodyň, kislorodyň we wodorodyň polatdaky mukdary köp däldir. Olar gaz şekilli ýagdaýda bolýarlar, özi hem gaty erginde ýerleşýärler, dürli metal bolmadyk birleşmeleri (nitritleri, oksidleri) emele getirýärler. Görkezilen goşundylaryň mukdarynyň azlygy (wodorod 0,0003%–0,0007%, azot 0,004%–0,006%, kislorod 0,005%–0,008%) olaryň täsirini bildirtmeýär diýen ýaly, emma olar ury şepbeşikligini güýçli peseldýärler. Şeýlelikde, poladyň sowukda döwlegenliginiň ýokarlanmagyna täsir edýärler.

5.2. Uglерodly polatlaryň toparlara bölünişi we belgilenişi

Polatlar öndüriliş usuly, himiki düzümi, turşutma usuly, wezipesi, hili we gurluşy boýunça toparlara bölünýärler.

Polatlar **öndüriliş usuly boýunça martene, kislorod-konwertora, Bessemere, Tomasa we elektropolatlara** bölünýär.

Turşutma şertleri we derejeleri boýunça rahat, gaýnaýan we ýarymrahat polatlary tapawutlandyryşlar.

Rahat polatlar metaly, ilki bilen, peçde, soňra bolsa susakda doly turşutmak netijesinde alynýar.

Gaýnaýan polatlar doly turşamaýar.

Ýarymrahat polatlar aralyk görnüşindäki polatlardyr. Olar has köp ulanylýar.

Himiki düzümi boýunça uglерodly polatlar **az uglерodlylara** (0,3%-e çenli), **orta uglерodlylara** (0,3%-den 0,6%-e çenli) we **ýokary uglерodlylara** (0,6%-den köp) bölünýär.

Bellenilen maksady, wezipesi boýunça **uglерodly polatlar konstruksiýalyklara we gurallyklara** bölünýär.

Konstruksiýalyklar, öz gezeginde, **gurluşyk** (0,3%-e çenli) we **maşyngurluşyk** (0,5%-e çenli) görnüşlerine bölünýär.

Gurallyk polatlary kesiji, ölçeyji we galyplaýjy gurallar üçin öndürýärler.

Hili boýunça polatlar **adaty hillilere** ($S \leq 0,06\%$; $P \leq 0,04\%$), **hillilere** ($S \leq 0,04\%$, $P \leq 0,04\%$) we **ýokary hillilere** ($S \leq 0,03\%$; $P \leq 0,03\%$) bölünýärler.

Gyzdyrylan ýagdaýdaky gurluşy boýunça uglерodly polatlar ewtektoidе çenlilere, ewtektoidlere we ewtektoidden soňkulara bölünýär.

Öňki SSSR döwründe uglерodly polatlara standartlar kabul edildi. Olar uglерodly polatlaryň belgilenmesini, himiki düzümini, öndüriliş we turşutma usulyny, mehaniki häsiýetlerini we kabul ediş düzgünlerini kesgitleýär. Uglерodly polatlaryň iki görnüşi göz önünde tutulan. Olar **adaty hilli** we **hilli** görnüşlerdir.

Adaty hildäki uglерodly polatlardan gyzgynýörelеn şekilleri (balkalary, pürsleri, şwellerleri, ýazgyn polatlary, burçluklary, tur-

balary), gaplaýjylary, gurluşyk düzütlerini, armatury we maşynlaryň gaty gereklenmeýän şaýlaryny taýýarlaýarlar.

Wezipelerine we kepillikli häsiýetnamalaryna baglylykda adaty hilli polat üç topara bölünýär:

A. Kepillendirilen mehaniki häsiýetli;

B. Kepillikli himiki düzümlü;

Ç. Kepillendirilen mehaniki häsiýetli we kepillikli himiki düzümlü.

Bu toparlara polatlaryň aşakdaky kysymlary girýär:

A. P.0, P.1, P.2., P.3, P.4, P.5, P.6;

B. BP.0, BP.1, BP.2., BP.3, BP.4, BP.5, BP.6;

Ç. ÇP.2, ÇP.3, ÇP.4, ÇP.5.

Ähli toparlaryň 1-nji, 2-nji, 3-nji we 4-nji belgili polatlaryny turşutma derejesi boýunça **gaýnaýan, ýarymrahat, rahat polatlar** bilen öndürýärler. 5-nji we 6-njy belgilileri **ýarymrahat we rahat polatlar** usuly bilen öndürýärler. 3-nji we 5-nji belgili kysymly ýarymrahat polatlary **adaty we ýokarlandyrylan mukdarly marganes** bilen öndürýärler. **P.0** we **BP.0** kysymly polatlary turşutma derejesi boýunça bölmeýärler. Polatlaryň kysymlarynyň belgilenişi – harplysanly. Ol ýerde P harplary “polady” aňladýar, 0-dan 6-a çenli sanlar bolsa kysymyň himiki düzüme we mehaniki häsiýetlere baglylykdaky şertli belgisini aňladýar. B we Ç harplary poladyň toparyny aňladýar. Poladyň kysymy belgilenende A harpyny görkezmeýärler. Turşatma derejesini belgilemek üçin belgiden soň indeks goşýarlar: g – gaýnaýan, ýr – ýarymrahat, r – rahat polat (meselem, P.3ýr, BP.3r, WP.3r). Düzüminde marganes köp bolan ýarymrahat polady belgilemek üçin belgiden soň G harpyny goýýarlar (P.Gýr, BP.3Gýr, WP.5Gýr).

Harply-sanly belgilemek bilen bilelikde polady ýuwulup aýrylmaýan reňk bilen belgileýärler. Şonda toparyna we turşatma derejesine bagly bolmazdan aşakdaky reňkler ulanylýar: P.0 – gyzyly we sary, P.1 – ak we gara, P.2. – sary, P.3 – gyzyly, P.4 – gara, P.5 – ýaşyl, P.6 – gök.

Marten we elektrik peçlerinde eredilýän hilli uglerodly polat diňe marganesiň kadaly mukdary bolanda rahat, gaýnaýan we ýarymrahat polat bilen öndürilýär. Poladyň belgilerindäki sanlar (05, 08, 10, 20, 25...85) göterimiň yüzlerçe paýlarynda uglerodyň ortaça mukdaryny görkezýär.

Hilli uglerodly polat birmeňzeşligi boýunça adaty polatdan üstün çykýar. Kükürt we fosfor metal bolmadyk birikmeleri boýunça has arassa we uglerodyň mukdar çägi has insiz.

Pesuglerodly polatlar (05 – 25) termik taýdan işlenilmä sezewar edilmeyärler. Olar sementasiýa üçin ulanylýar. Ol gowy gyzgyrylýar we galyplanýar. Ortaça uglerodly polatlar (30 – 55), esasan, termik taýdan işlenen görnüşinde ulanylýar. Ýokary uglerodly (10 – 50) polatlar kalibrlenen sowuk çekilen prutlaryň we anyk ölçegli simleriň görnüşinde ulanylýar. Berçinleme netijesinde bu polatlaryň berkligi ýokarlanýar, emma çeyeligi peselýär. Has berkleşmä ýuka kesmelerde ýetilýär (simler, ýazgyn ýuka polatlar we beýlekiler). Kalibrlenen, sowuk çekilen polady ulanmak mehaniki taýdan işlemäniň köp zähmetli amallaryny aradan aýyrýar.

Poladyň kysymalaryny çalyşmazlyk üçin olaryň ulanylýan ýerlerinde, saklananda we daşalanda şekile tagma goýýarlar ýa-da reňk bilen belgileýärler. Hilli uglerodly poladyň ähli kysymalarynyň topbaklaryny, aşaklaryny we gyalaryny ýuwup aýrylmaýan reňk bilen reňkleýärler: 0,8–20 – ak reňk, 25–40 – ak we sary, 45–85 – ak we mele.

Awtomat polatlar az ýükli şaýlary, esasan, burma çüýleri, nurbatlary, wintleri we ş.m. öndürmek üçin ulanylýar. Olary çalt hereket edýän stanoklarda işleýärler. Olaryň ady hem şondan gelip çykýar.

Awtomat polatlar kesme bilen gowy işlenilýär, şonda ýokary hilli üst alynýar. Awtomat polatdaky bu tapawutlandyryjy häsiýetler kükürdiň (0,15 %-den 0,3 %-e çenli) we fosforyň (0,05 %-den 0,15 %-e çenli) ýokarlandyrylan mukdary bilen bagly. Kükürt awtomat polatda marganesiň sulfidi (MnS) görnüşinde bolýar. Ol gysga we döwlegen ýonmalaryň ýüze çykmagyna ýardam edýän, prikatkanyň ugruna çekilen birikmeleri emele getirýär. Olar çalgý hökmünde gyryndy bilen guralyň arasyndaky sürtülmäni peseldýär. Fosfor gatylygy, berkligi ýokarlandyryýar we çeyeligi peseldýär, kesilende poladyň ýüzüniň ýylmanak ýalpyldyly bolmagyna ýardam edýär.

Bu polatlary *A* harpy bilen belgileýärler. *A* harpynyň yzyndan degişli san goýulýar. Ol göterimiň yüzlerçe paýlarynda uglerodyň ortaça mukdaryny görkezýär. *G* harpy bolsa marganesiň ýokarlandyrylan mukdaryny görkezýär.

Awtomat polatlary himiki düzümine baglylykda alty topara bölýärler. Olar:

1. Uglерodly kömürli (A11, A12, A20, A30, A35, A40G);
2. Uglерodly gурşun düzümlі (AS14, AS40);
3. Uglерodly күкүrtсelenaly (A35E, A45E);
4. Hromly күкүrtсelenaly (A40HE);
5. Күкүrtmarganesli gурşun düzümlі (AS35G2, AS45G2);
6. Legirlenen gурşun düzümlі (AS12HN, AS14HGN, AS19HGN, AS20HGNM, AS30HM, AS38HGM, AS40HGNM).

A12 polady kesiji gural bilen işlemeğiñ etalony hasaplanylýar, ýagny bu poladyñ işleýjiligi 100% hasaplanylýar. A20 kysymly poladyñ işleýjiligi 80–90%-e deň, A30 kysymly poladyñ işleýjiligi 80%-e, A40G kysymly poladyñ işleýjiligi 70%-e barabar.

VI BAP

ÇOÝUNLAR

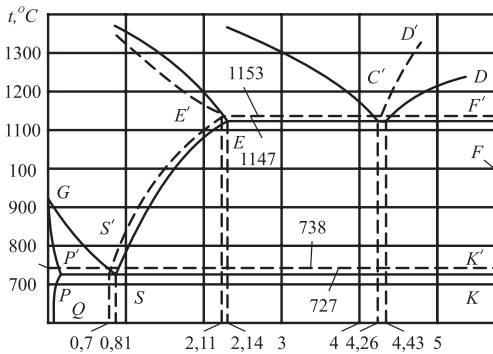

Düzüminde 2,14% uglерod bolan demriñ uglерod bilen erginlerine **çоýunlar** diýilýär. Gurluşy boýunça çоýunlar **düzümi grafitli** (çal, ýokary berklikli we sozulagan çоýunlar) we **düzümi grafitsiz** (ähli grafiti sementit bilen baglanan ak çоýunlar) çоýunlara bölünýärler.

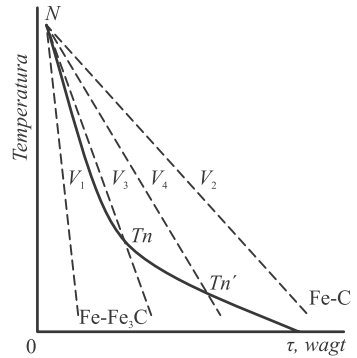
6.1. Çоýnuñ grafitleşmesi

Grafitiñ demriñ uglерod bilen erginlerindäki kristallaşmasyна (bölünip aýrylmasyna) **grafitleşme** diýilýär. Grafit çоýnuñ suwuk ergininden, şonuñ ýaly-da gaty metal ergininden (austenitden) hem bölünip aýrylyp bilýär.

Çоýnuñ suwuk fazadan grafitleşmegi grafit ulgamynyñ diagrammasyна görä bolup geçýär (6.1-nji surat). $C'D'$ çyzygy boýunça aşakda ilkinji grafit, $E'C'F'$ efektiki çyzyk boýunça ewtektiki grafit, $S'E'$ çyzygy boýunça ikinji grafit we $P'S'K'$ çyzygy boýunça ewtektoid grafiti emele gelýärler.

6.1-nji surat. Fe-C-nyň hal diagrammasy:
 üznüksiz çyzyklar – sementit ulgamy,
 döwürük çyzyklar – grafit ulgamy

6.2-nji surat. Sowatmanyň tizliginiň kristallaşma hadysasyna täsiri

Eger-de kristallaşmada grafit bölünip aýrylyp ýetişmese we sementit emele gelse, onda grafitleşme gaty ýagdaýda austenit bolup geçip biler. Şonuň bilen birlikde, biri-biriniň üstüni basýan birnäçe mikroýütgemeleri, ýagny austenitde sementitiň dargamagyny we uglerodyň atomlarynyň austenit eremeklerini, austenitde grafitleşmegiň merkezleriniň emele gelmelerini, austenitde uglerodyň atomlarynyň grafitleşmeginiň merkezine diffuziýalaşmalaryny, grafitiň kristallarynyň (garyndylarynyň) ösmegini görmek bolýar.

Grafitiň bölünip aýrylmany üçin polat bellenilen kiçi tizlikde sowamaly. Şunuň bilen birlikde, poladyň gyzgynlyk derejesi näçe pes bolsa, sowamaklyk hem şonça haýal geçmeli. Sowamak, aýratyn hem, haýal bolmaly. Haçan-da austenit ewtektoidde darganda polat grafiti bölüp çykarýar.

Kristallaşmanyň durnukly Fe – C ulgamy boýunça geçmegi we hemme gyzgynlyk derejelerinde bölünip aýrylmany üçin, sowatmak $N - N$ çyzygy boýunça geçmeli (6.2-nji surat). Ähli ýagdaýlarda, ýagny sowatmak $N - N$ çyzygy (V_1 çyzygy) çep tarapdan geçse, onda erkin uglerod bölünip ýetişmeýär we çöýün $Fe-Fe_3C$ (ak çöýün emele gelýär) we sowamak çyzygy boýunça kristallaşýar. Eger-de sowamak $N - N$ çyzygy (V_2 çyzygy) sag tarapdan geçse, onda ähli uglerod erkin ýagdaýda bölünip aýrylýar. Çöýün bolsa Fe – C ulgamy boýunça kristallaşýar we ferritden hem-de grafitden ybarat gurluş bolýar (ferritli-grafitli çal çöýün alynýar). Eger-de $N - N$ çyzygy sowamagyň V_3 we V_4 çyzyklaryny

kesip geçseler, onda Tn hem-de Tn' kesişme nokatlarynda kristallaşmak metaldurnukly ulgama geçýär (sementitiň bölünip aýrylmagy başlaýar).

6.2. Ak çöýun

Ak çöýun demir-sementit ulgamynyň hal diagrammasyna görä kristallaşýar. Ak çöýunuň düzüminde sementitiň köp mukdarda bolmagy netijesinde ol ýokary gatylyga we portluga eýedir. Şol sebäpli ak çöýuny kesip işläp bejermek mümkin däldir. Bu çöýun öz adyny döwügininiň öçügsi ak reňkine görä aldy. Ak çöýunuň peýdalanylyşy gaty çäklidir.

Kähalatlarda tejribede agardylan çöýun peýdalanylýar. **Agardylan çöýun** diýlip, üstki gatlagynyň gurluşy ak, orta böleginiňki bolsa goňur bolan çöýun guýmalaryna aýdylýar. Ol zolaklaryň arasynda geçiş gatlagynyň bolmagy mümkin. Käbir çuňluga (12–30 mm) çenli üst çalt sowadylanda **çöýunuň agardylmadyk bölegi** hem ýüze çykýar. Ol çöýun metal galyplara guýlanda bolup geçýär. Üstüň ýokary gatylygy (HB 400–500) bolmaly. Ol iýilmäge, aýratyn hem, abraziw iýilmäge durnukly bolmagyna sebäp bolýar. Şol sebäpli agardylan çöýundan tigirler, degirmenler üçin şarlar ýasalýar we ş.m.

6.3. Çal çöýun

Çal çöýunuň döwlen ýeriniň reňki çaldir. Onuň sebäbi hem ähli uglerod ýa-da olaryň bölekleri ýasy zolak şekildäki grafit görnüşde bölünip aýrylýar. Sementitiň dargamak derejesine baglylykda çal çöýun **ferrit, ferrit perlit we perlit gurluşly çöýunlara** bölünýär. Çal çöýunuň gurluşy poladyň gurluşyna meňzeşdir, ýöne onda grafit bardyr.

Goňur ferrit çöýuny – gurluşy taýdan erkin. Bu hili çöýun ledeburit hem perlit bilen gurluş taýdan baglanyşykly sementitiň doly dargamagy netijesinde alynýar. Çöýunuň düzümi ferritden we grafitden ybaratdyr.

Çal ferrit – perlit çöýuny az derejede grafitleşmegi bilen häsiýetlendirilýär. Ol gurluşy taýdan erkin we baglanyşykly sementitiň ledeburitde hem-de az-kem perlitde dargamagyndan emele gelýär. Netijede, gurluş taýdan erkin ferrit döreyär. Çöýunuň düzümi ferritden, perlitden we grafitden ybaratdyr.

Çal perlit çoýny ledeburitiň düzümine girýän sementitiň we ikinji sementitiň doly dargamagyndan emele gelýär. Çal perlit çoýnunda özgermeler doly bolup geçenden soň, ol perlitden we grafitden ybarat bolýar.

Çal çoýnuň häsiýetleri metal esasyň gurluşyna we şekiline, grafit galyndylarynyň ölçeglerine hem-de mukdaryna baglydyr. Metal esasyda ferrit näçe az bolsa, çoýnuň berkligi şonça ýokarydyr. Grafitiň ýasy zolak şekilli garyndylary metal esasyň birmeňzeşligini bozýarlar we kertik görnüşinde bolup durýarlar. Iň gowy mehaniki häsiýetlere perlit gurluşy bolan çoýun eýedir. Onda grafit ownuk, endigan ýasy zolaklar şekilindedir.

Çal çoýun harplar we sanlar bilen bellenilýär. Ç harpy çaly, ýene-de Ç harpy çoýny, harpdan soňky sanlar bolsa dartylyp süýndürilende ortaça wagt garşylygyny aňladýar (9-njy tablisa).

9-njy tablisa

Çal çoýnuň mehaniki häsiýetleri

Çoýnuň kysymy	Süýndürilende berkligiň çägi (N/mm^2)	Epilende berkligiň çägi (N/mm^2)	Gatylygy HB
ÇÇ10	98 (10)	274 (28)	143-229
ÇÇ15	147 (15)	314 (32)	163-229
ÇÇ18	176 (18)	358 (36)	170-229
ÇÇ20	196 (20)	392 (40)	170-241
ÇÇ21	206 (21)	392 (40)	170-241
ÇÇ24	235 (24)	421 (44)	170-241
ÇÇ25	245 (25)	451 (46)	180-250
ÇÇ30	294 (30)	490 (50)	181-255
ÇÇ35	343 (35)	539 (55)	197-269
ÇÇ40	392 (40)	588 (60)	207-285
ÇÇ45	441 (45)	637 (65)	229-289

Bellik: ÇÇ – çal çoýun.

Kähalatlarda çal çoýunlar guýulmazdan öň, olara ýörite goşmaçalary – modifikatorlary (75%-li ferritli siliziý, silika – kalsiý we beýlekiler) goşmak arkaly modifisirlenýär. Modifisirleme perlit metal esasy çoýun guýmalarynda az mukdarda özbaşdak grafitiň ýasy zolak görnüşlerini almak üçin ulanylýar.

Modifisirlenmä düzüminde az mukdarda kremniý we ýokary mukdar-
da marganes bolan çal perlit çoyunlar sezewar bolýarlar. Bu çoynuň mo-
difikatorsyz, gutarylman galan gurluşy bardyr we ledeburitden, perlitden
hem-de grafitden ybaratdyr. Onuň düzüminde 2,8–3,3% uglerod bolýar.

6.4. Ýokary berklikli çoyun

Ýokary berklikli çoyun magniý ýa-da kükürt bilen modifisirle-
mek arkaly alynýar. Şonuň bilen birlikde, çoyunda şar görnüşli (sfero-
idal) grafit emele gelýär. Ol bolsa çoynuň berkligini we maýyşgakly-
gyny ýokarlandyrýar (10-njy tablisa).

10-njy tablisa

Ýokary berklikli çoynuň mehaniki häsiýetleri

Çoynuň kysymy	Süýndürilende berkligiň çägi (N/mm^2)	Epilende berkligiň çägi (N/mm^2)	Otnositel uzynlyk (%)	Gatylygy HB
ÝÇ38-17	373 (38)	235 (24)	17	140-170
ÝÇ42-12	412 (42)	274 (28)	12	140-200
ÝÇ45-5	441 (45)	333 (33)	5	160-220
ÝÇ50-7	490 (50)	343 (35)	7	171-241
ÝÇ50-2	490 (50)	343 (35)	2	180-260
ÝÇ60-2	588 (60)	393 (40)	2	200-280
ÝÇ70-2	686 (70)	441 (45)	2	229-300
ÝÇ80-2	784 (80)	490 (49)	2	250-330
ÝÇ100-2	981 (100)	689 (70)	2	270-360
ÝÇ120-2	1177 (120)	882 (90)	2	302-380

Ýokary berklikli çoyun ÝÇ harplary bilen bellenilýär. Olaryň mehaniki häsiýetlerine görä esasy görkezijiler hökmünde dartylyp süýndürilende berkliginiň çägi (belligiň birinji sany) we deňeşdirme uzalmasy (ikinci san) bolup durýar.

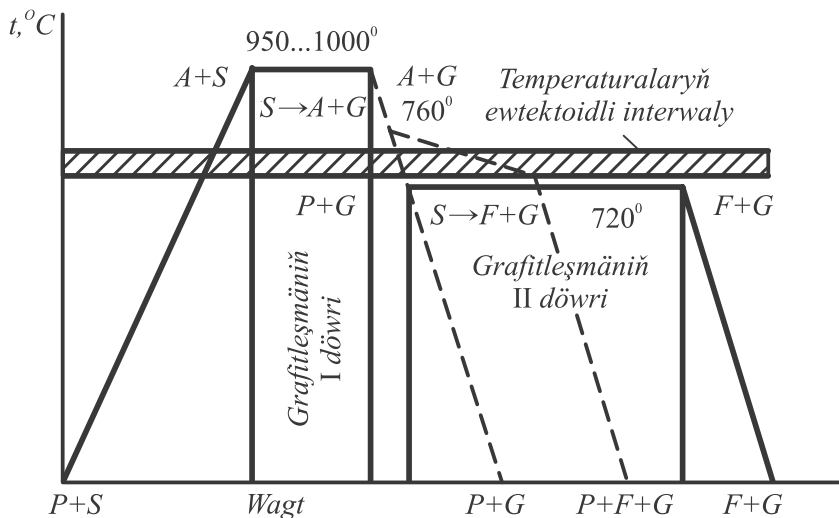
Ýokary hilli çoyunlar (ÝÇ 60 – 2, ÝÇ 45 – 5 we ÝÇ 42 – 12) öz arala-
rynda metal esaslar bilen tapawutlanýarlar. Ol bolsa çoynuň dürli hili berk-
ligini şertlendirýär. Çoynuň ÝÇ 60 – 2-de gurluşy – perlit, ÝÇ 45 – 5-de
gurluşy bolsa ferrit – perlit, ÝÇ 42 – 12-de hem gurluşy ferrit bolup durýar.

Şu çöýunlaryň ýokary berkligi we maýyşgaklygy olardan has gerekli şaýlary ýasamaga ýardam berýär. Mysal üçin, “Wolga” kysymly ýeňil awtoulagynyň tirsekli walyny düzümünde 3,4–3,6% C; 1,8–2,2% Si; 0,96–1,2 Mn; 0,16–0,30% Cr; 0,01%-den az S; 0,06%-den az P we 0,01...0,03% Mg bolan ýokary berklikli ÝÇ 60 – 2 çöýundan ýasaýarlar.

Düzümde kükürdiň hem fosforyň mukdary az bolan şeýle dar çäkli çöýunlary çöýun we reňkli metallar eredilýän peçde (wagrankada) däl-de, elektrik peçde eredýärler. Şu ýagdaý gyzgynlygy işläp bermek bilen utgaşyklykda 10-njy tablisada görkezilenden has ýokary häsiýetlere eýedir.

6.5. Sozulagan çöýun

Sozulagan çöýun diýlip, übtük görnüşli grafitli çöýuna aýdylýar. Ol ak çöýundan gyzdyrylyp taplamak arkaly alynýar. Onuň üçin ak çöýunuň guýmalary 950–1000 °C-ä çenli gyzdyrylyp, ondan soň bolsa dowamly saklanyp, haýallyk bilen kadaly gyzgynlyk derejesine çenli sowadylýar (6.3-nji surat).

6.3-nji surat. Sozulagan çöýuny basgançakly gyzdyryp taplamanyň grafigi

Dowamly saklamagyň netijesinde sementit dargap, übtük şekilli grafiti emele getirýär. Ýakma hadysasynda ferrit + übtük şekilli grafit gurluşy almak üçin ledeburitiň sementiti (ewtektikany), goşmaça alynýan sementit we perlitniň sementiti (ewtektoidi) dargadylmalydyr. Ewtektikada we ewtektoidde sementitiň dargamagy 950–1000 °C-de bolup geçýär (grafitleşmegiň birinji tapgyry), ewtektoidde perlitniň dargamagy 720 °C-de ýa-da 760–720 °C aralygynda haýal sowadylanda (grafitleşmegiň ikinji tapgyry) bolup geçýär. Perlit + übtük şekilli grafit gurluşly sozulagan çöýny almak üçin grafitleşmegiň ikinji tapgyryny geçirmeýärler, ferrit + perlit + übtük şekilli grafit gurluşy almak üçin bolsa bölekleýin geçirýärler.

Sozulagan çöýün SÇ harplary bilen belleniýär. Ondan soňra ýolunmadaky berklik çäginini we deňşdirme uzalmasyny görkezýän sanlardan ybarat birlikler ulanylýar (*11-nji tablisa*).

Oba hojalyk we traktor maşyngurluşygynda sozulagan çöýün sapyjylar (muftalar), wtulkalar, uzaboýuna deşikli şaýlar, leňnerler, kronşteýnler, ýyldyzjyklar we ş.m. ýasalanda peýdalanylýar.

11-nji tablisa

Sozulagan çöýnüň mehaniki häsiýetleri

Çöýnüň kysymy	Ýolunmaga wagtlaýyn garsylyk (N/mm^2)	Otnositel uzynlaşma (%)	Gatylygy HB
SÇ30-6	294 (30)	6	100-163
SÇ33-8	323 (33)	8	100-163
SÇ35-10	333 (35)	10	100-163
SÇ37-12	362 (37)	12	110-163
SÇ45-7	441 (45)	7	150-207
SÇ50-5	490 (50)	5	170-230
SÇ55-4	539 (55)	4	192-241
SÇ60-3	588 (60)	3	200-269
SÇ65-3	637 (65)	3	212-269
SÇ70-2	686 (70)	2	241-285
SÇ80-1,5	784 (80)	1,5	270-320

6.6. Aýratyn fiziki häsiýetli çoýunlar

Ýokary gyrgyzlyk derejeli (1000 °C töweregi) şertlerde işlemek üçin gaty gyzgyna durnukly (köýüge durnukly) çoýundan ýasalan şaýlar peýdalanylýar. Bu häsiýetli çoýun 2,5% mukdarda hrom bilen we 6% mukdarda kremniý bilen legirmek arkaly alynýar (12-nji tablisa).

12-nji tablisa

Köýüge durnukly çoýnuň mehaniki häsiýetleri

Çoýnuň kysymy	$\sigma_b, N/mm^2$	$\sigma_s, N/mm^2$	HB	Bellik
KDÇ-0,9	180	360	207...285	-
KDÇ-1,5	150	320	207...285	-
KDÇ-2,5	-	320	228...363	-
KDÇ-5,5	100	240	140...255	Silal
KDÇ-5,5-0,1	220	-	228...321	Şar görnüşli grafitli silal
KDÇ-15-7-2	180	-	120...197	Nirezist

Bellik: KDÇ – köýüge durnukly çoýun.

VII BAP

DEMİRİN UGLERODLY ERGINLERINDÄKI FAZA ÖWRÜLMELERI

7.1. Polat gyzdyrylanda bolup geçýän öwrülmeler

Adaty gyrgyzlygyň derejesinde demir-uglerod erginleriniň gurluşy, ergindäki uglerodyň mukdaryna we *GS* hem-de *SE* çyzyklaryndan aşakdaky sowadylyşyň tizligine baglydyr. Ýuwaş sowadylmanyň netijesinde, ewtekoide çenli bolan poladyň ferrit we perlit gurluşlary, ewtektoidleriň perlit, ewtektoidden soňkular bolsa perlit we ikinji sementit gurluşlara eýe bolýarlar. Eger bu polatlar kritik gyrgyzlyk

derejesine çenli gyzdyrylsa, olarda faza we gurluş öwrülmeleri bolup geçýär. *PSK* çyzyklarynda poladyň öwrülmelerini şertlendiren kritiki nokatlary (temperaturalar) Ac_1 (gyzdyrylanda) we Ar_1 (sowadylanda) diýip belleýärler, şeýle-de *MO* çyzykda – Ac_2 we Ar_2 ; *GS* çyzykda – Ac_3 we Ar_3 ; *HIB* çyzykda – Ac_4 we Ar_4 hem-de *SE* çyzykda – Ac_m diýip belleýärler.

Dürli uglerod düzümlü polat kritik gyzgynlyk derejesinden ýokarda gyzdyrylanda bolup geçýän öwrülmeleri synlap geçeliň. Ewtektika çenli bolan polat *PS* we *GS* (Ac_1 we Ac_3) çyzyklarynyň arasyndaky gyzgynlyk derejesiniň ugruna çenli gyzdyrylanda polat ferritden we austenitden ybarat bolýar. Gyzdyrmak dowam etdirilen ýagdaýynda bu poladyň gurluşy arassa austenitden ybarat bolýar. Ewtektoidde çenli bolan poladyň Ac_1 nokatdan aşakdaky (727 °C) gurluşy ferritden we perlitden durýar. Gaty ýuwaşdan gyzdyrylyp, hemişelik gyzgynlyk derejesine, ýagny 727 °C-ä ýetende (*PS* çyzykda) perlit austenite öwrülýär.

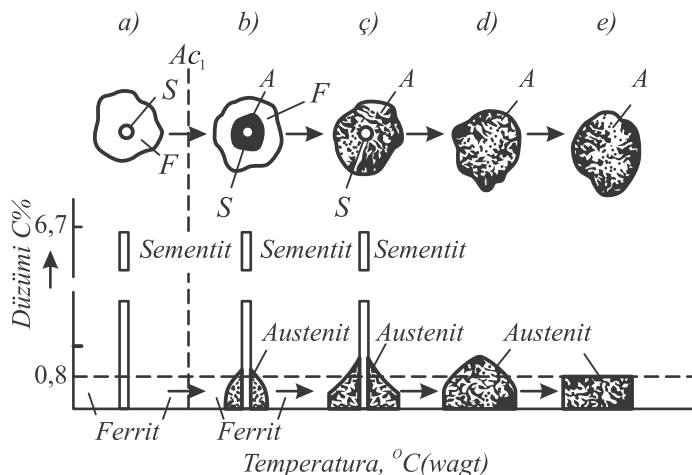
Perlitiň austenite öwrülmegine 7.1-nji suratda görkezilen çyzygtda syn edip bolar. Başlangyç ýagdaýda polat daş-töweregi ferrit bolan sementitden ybarat (7.1-nji (a) surat). Ac_1 -den biraz ýokary gyzdyrylanda austenitiň bölekleri emele gelýär (7.1-nji (b) surat), olarda sementit ereýär. Sementite gös-göni galtaşýan austenitiň gatlagy uglerod bilen has doýgunlaşýar.

Austenitiň emele gelen düwünçekleri sementitiň eremeginiň we ferritiň öwrülmeginiň netijesinde ösýärler. Has dogrusy, ferritiň hasabyna austenitiň kristallarynyň ösüşiniň tizligi sementitiň hasabyna bolanlygyndan hemişe ýokary. Şonuň üçin ferrit austenite öwürüleninden soň sementitiň belli bir mukdary saklanýar (7.1-nji (ç) surat). Ol temperaturanyň ýokarlanmagy ýa-da saklanmagy bilen austenitde ereýär (7.1-nji (d) surat).

Ferrit öwürüleninden we hatda sementit doly eräninden soň austenit düzümünde uglerodyň barlygy birmeňzeş däl. Austenitiň kristallarynyň tutuş göwrümi boýunça uglerodyň konsentrasiýasyny deňleşdirmek üçin temperaturanyň ýokarlanmagy (uglerodyň diffuziýasynyň tizligi artýar) ýa-da saklanmaly wagtyň artmagy zerur.

Ewtektoidden soňky polatlar birinji kritiki nokadyň temperaturasy-na laýyk gyzdyrylanda perlitden we ikinji sementitden ybarat bolan gurluşa eýedir. Soňra gyzdyrylanda perlit austenite öwrülýär. Şeýlelikde, Ac_1

we Ac_m nokatlaryň arasynda temperatura zolagynda ewtektoidden soňky polatlar austenitiň we ikinji sementitiň gurluşyna eýedir. Austenitiň dänesi perlit austenite öwrülmegini tamamlansoň ýüze çykýar.

7.1-nji surat. Ewtektoidli polatda perlitden austenitiň emele gelmesiniň çyzgysy:

a – poladyň başlangyç ýagdaýynyň gurluşy; b – austenit meýdanlarynyň emele gelmegi; ç – ferritiň austenite doly öwrülmesi; d – austenitde sementitiň eremegi; e – uglerodyň konsentrasiýalarynyň deňleşmegi

Başlangyç, hakyky we tebigy däneleri tapawutlandyryşlar. **Başlangyç (esasy) däne** diýip perlitin austenite doly öwrülmeginde alnan dänä aýdylýar, emma welin austenitiň ilki emele gelen ownuk däneleri durnukly däl. Olar gyzdyrylýan temperaturasyna hem-de saklanmaly wagtyna görä ösýärler.

Austenitiň dänesiniň ilkibaşdaky ölçegi wagtyň birligine şu görümde döreyän düwünçekleriň mukdaryna we olaryň ösüşiniň tizligine baglydyr. Perlitde sementitiň bölejikleriniň näçe dispers boldugyça şonça-da austenitiň başlangyç dänesi ownukdyr.

Hakyky däne gyzyňlyk bilen işlenilip bejerilenden soň alynýar. Hakyky däneleriň ölçegi ep-esli derejede poladyň ahyrky häsiýetlerini kesgitleýär. Olaryň ölçegleri kritiki ulgamyň üstünde temperatura we saklanmaly wagta hem-de polatda uglerodyň mukdaryna baglydyr. Austenitiň başlangyç dänesiniň ölçegi köp halatlarda aýgytly derejede hakyky däneleriň ölçegine täsir edýär, deňşililikde, onuň taplanmagyndan soň poladyň mehaniki häsiýetlerine hem täsir edýärler.

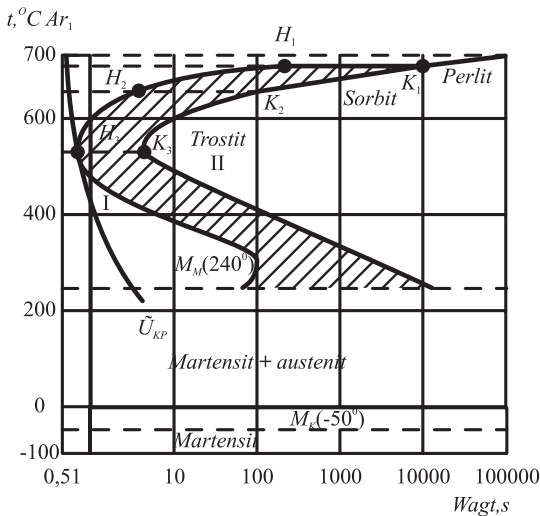
Bir düzümdäki polatlarda austenitiň dürli şertlerde eredilýän dänesiniň ösüşine ukyp dürli bolup biler, şonuň üçin miras galdyrylan ow-nuk däneli we miras galdyrylan iri däneli polatlary tapawutlandyryrlar.

Miras galdyrylan (tebigy) däne austenitiň işläp bejerilip alnan dänesini derrew sowadyp, ölçegini kesgitleýän poladyň 930–950 °C-ä çenli gyzdyrylmagynda alnýar.

Iri hakyky dänäniň emele gelmegine getirýän ýokary temperaturalara çenli poladyň gyzdyrylmagyny **poladyň çendenaşa gyzdyryl-magy** diýip atlandyryrlar. Çendenaşa gyzdyrylan polat däneleriň ser-hedinden geçýän iri kristally döwlegenlige eýedir. Çendenaşa gyzdyrma Ac_3 temperaturadan azajyk ýokary bolan temperatura çenli gyzdyrylyp, poladyň gaýtadan işlenilip bejerilmegi bilen aradan aýrylyp bilner.

Has ýokary gyzdyrma poladyň aradan aýryp bolmajak çendena-şa ýakmasyna sezewar edýär. Ol däneleriň serhedinde uglerod bilen baýlaşan ýerleriň, okislenmedik boşluklaryň we köpürjikleriň, hatda demriň okislenmesi bilen bolup geçýär. Çendenaşa gaty ýakylanda poladyň döwlegenligi daş görnüşinde bolýar.

7.2. Sowadylan austenitdäki öwrülmeler

7.2-nji surat. Ewtektoidli polatda austenitiň izotermiki dagramagynyň diagrammasy

Gözlegler boýunça anyklanylyşyna görä, austenitiň dargamagyň tizligi we häsiýeti onuň sowadylyşynyň derejesine bagly. Austenit dürli derejede sowadylanda bolup geçýän öwrülmeler izotermik diagrammada has aýdyň görkezilendir (7.2-nji surat).

Diagramma temperatura – wagtyň logorifmi koordinatalarynda gurlan (wagty logarifmik şkalada absissalar okunda ýerleşdirýärler). Bu bolsa sekundyň paýlaryndan gije-gündiziň dowamynda köpräk öwrülmeleriň wagtyna seredip geçmäge mümkinçilik berýär.

Ýönekeýlik üçin 0,5 sekundyň dowamynda nusgany austenit ýagdaýdan islendik temperatura çenli (A_{r_1} nokatdan $0\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ä çenli we ondan hem aşak) sowadyp bolýar. Nusgany $700\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ä çenli sowadyp, wagtyň dowamynda H_1 nokada çenli austenitde hiç hili öwrülmeleriň bolmandygyny göreris.

H_1 nokada gabat gelýän wagtdan austenitiň dargamagy başlanýar. H_1 nokada çenli döwür **inkubasion döwür** diýlip atlandyrylýar. Austenitiň dargamagy K_1 nokadyň wagtyna çenli doly tamamlanýar (austenit perlitte öwrülýär). Soňra sowadylyşyň tizligi nusganyň gurluşyna täsir etmeýär. Şonuň üçin K_1 nokatdan soň döwür çyzyk üzülýär.

Austenit ýagdaýyndan $650\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ä çenli sowadylan nusga syn edip we diagramma austenitiň dargamagyň H_2 başlangyç nokadyny we K_2 soňky nokadyny goýup, inkubasion döwürüň we austenitiň dargama döwürüniň azalandygyny, dargamagyň netijesinde bolsa sorbitiň alnandygyny göreris. **Sorbit** sementit bilen ferritiň mehaniki garyndysy bolup, perlitte meňzeşdir, ýöne sementitiň ýasy zolaklarynyň ölçegleri perlitniňkiden kiçidir (mikronyň onunjy paýlary).

$500\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ä golaý gyzygynlyk derejesine çenli sowadylan nusga diagrammada austenitiň başlangyç H_3 we dargamagyň soňky K_3 nokatlary degişlidir, poladyň gurluşy bolsa troostit bolup durýar. **Troostit** sementit bilen ferritiň mehaniki garyndysy bolup, perlitte we sorbite meňzeşdir, ýöne onuň dispersiýalygy ýokarydyr. Sementitiň ýasy zolaklarynyň ölçegleri millimetriň ýüz müň we million paýlaryna deň.

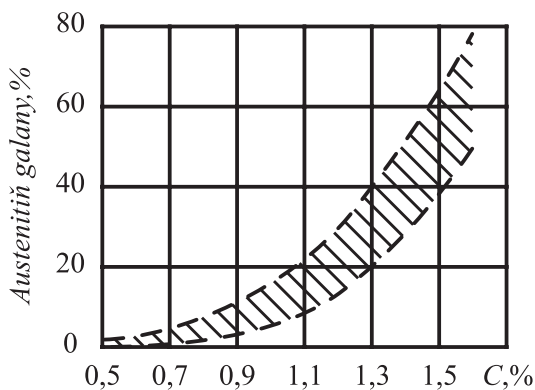
Şular ýaly tejribeleriň sany artanda austenitiň öwrülmeleriniň başlangyjynyň we soňunyň nokatlarynyň hatary kesgitlenilýär. Şu nokatlary birleşdirip, dürli temperaturalarda austenitiň öwrülmeginiň başlangyjynyň I egrî çyzygyny we şol bir temperaturalarda austenitiň öwrülmeginiň başlangyjynyň II egrî çyzygyny alarys. Nusgalar kritiki tizlikden ýokary tizlik bilen sowadylanda $240\text{ }^{\circ}\text{C}$ gyzygynlyk derejesin-

de austenit martensite öwrülip başlaýar (M_0 çyzyk). – 50 °C-de bolsa austenitiň martensite öwrülmesi doly gutarýar (ewtektoid polady üçin).

Martensit – bu α demirde uglerodyň çendenaşa doýgunlaşan gaty ergini. 150–200 gradus/sekunt sowadyş tizliginde demriň atomlarynyň diňe täzeden toparlanmasy tamamlanyp yetişýär, diffuzion hadysalar kynlaşan. Şonuň üçin tutuş uglerod α demirde gaty ergin görnüşinde bolup galýar.

Austenitiň dargamagynyň ähli önümlerinden (sementitden başga) martensit iň ýokary berklige we iň az maýyşgaklyga eýedir. Austenitiň ferrit-sementit garynda öwrülmeğinden tapawutlylykda austenitiň martensite öwrülmeği diffuziýasyz (süýşürilmeli) häsiýete eýedir we diňe martensit öwrülmeleriň M_0 başlangyjy bilen M_0 soňunyň arasynda temperaturalaryň aralygynda bolup geçýär we hiç haçan soňuna çenli barmaýar. Taplanan polatda martensitden başga-da hemişe galyndy austenit bar. Onuň mukdary polatda uglerodyň mukdaryna, şeýle hem temperaturada martensit öwrülmeleriň başlangyjyndan aşaklygyna sowadyşynyň tizligine bagly (7.3-nji surat).

7.3-nji surat. Uglerodyň düzüminiň taplanan polatda austenitiň galan sanyna täsiri

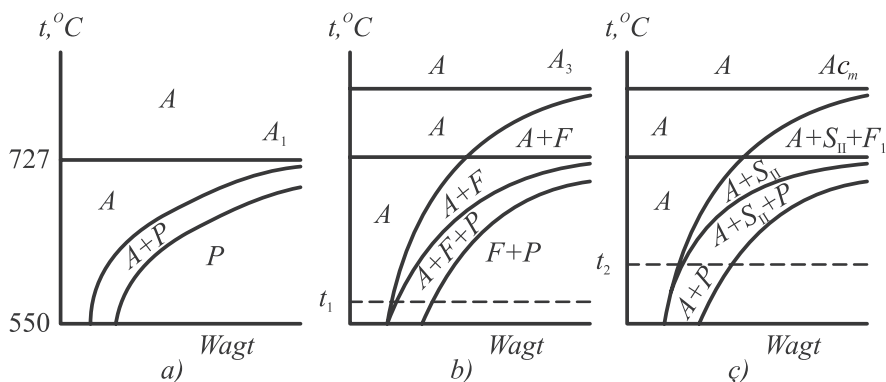
Martensitiň gurluşy iňňeli. Onuň iňňeleri, düzgün bolşy ýaly, 60° ýa-da 120° burç astynda biri-birine oňositellikde ýerleşen we kristal gözenekde süýşmeler bolup geçen tekizlikleri häsiýetlendirýärler. Martensit iňňeleriniň emele gelmeginiň tizligi ägirt uludyr (takmynan, 1000 m/s). Kristallar belli bir ölçege çenli çalt ösýärler, soňra olaryň

ösüşi togtadylýar. Täze kristallar beýleki ugurlarda ösýärler. Martensitiň birinji iňňeleriniň ölçegi austenitiň başlangyç dänesiniň ölçegi bilen kesgitlenilýär, çünki olaryň ösüşi diňe bir dänäniň çäklerinde seredilýär.

Austenitiň izogyzgyň öwrülmesiniň diagrammasyna seredip (7.2-nji surat), şulary belläp geçeliň:

Diagrammanyň ýokarky bölegi (M_0 -den ýokary) austenitiň feritiň we sementitiň garyndysyna gyzgynlyk bilen dargamagyny häsiýetlendirýär. Şunlukda, austenitiň sowadyş tizligi näçe ýokary bolsa, şonça-da onuň dargamagy bolup geçýän temperaturalaryň aralygy ýokary we ferrit-sementit garyndysy has dispers bolýar. Diagramma boýunça gerek bolan gurluşy we häsiýetleri almak üçin bu polady nähili we haýsy tizlik bilen sowatmalydygyny kesgitläp bolýar.

I egri çyzykdan çepräkde sowadylan austenite laýyk gelýän zolak bar, I we II egri çyzyklaryň arasyndaky zolak sowadylan austenitiň dargama wagty kesgitleýär; II ergi çyzykdan sagrakda austenitiň dargamagynyň önümleriniň zolagy bar (perlit, sorbit, troostit). Austenitiň dargamagynyň inkubasion döwri ahyrkynyň sowatma derejesine baglylykda üýtgeýär (ilki käbir kritiki ululyga çenli azalýar, soňra ýene-de ýokarlanýar). Şu döwür her bir temperatura I egri çyzygyň absissasy bilen kesgitlenilýär. II egri çyzyk öwrülmäniň dowamlylygynyň hem sowatma temperatura baglydygyny görkezýär.

7.4-nji surat. Perlitli temperaturalaryň interwalynda izotermiki öwrülmeleriň diagrammasy:

*a – ewtektoidli polatda; b – ewtektoidden öňki polatda (0,4% uglerod);
ç – ewtektoidden soňky polatda (1% uglerod)*

Ewtektoidde çenli polatda öwrülme A_3 we A_1 kritiki nokatlaryň arasynda has ýokary temperaturada başlanýar we artykmaç mukdarda ferritiň düşmegi bolup geçýär. Netijede, austenit uglerod bilen baýlaşýar we soňra perlit öwrülmesi bolup geçýär (7.4-nji (b) surat).

Ewtektoidden soňky polatda (7.4-nji (ç) surat) Ac_m we A_1 nokatlaryň arasyndaky temperaturalaryň aralygynda austenitden ikinji sementit bölünip çykarylýar. Şeýlelikde, austenitde uglerodyň mukdary azalýar we soňra perlit öwrülmesi bolup geçýär.

Ewtektoidde çenli polatda t_1 we ewtektoidden soňky polatda t_2 temperaturadan pes bolanda austenit artykmaç mukdarda ferritiň ýada ikinji sementitiň deslapky düşmesi bolmazdan, gös-göni perlit guruluşlara öwrülýär. Ewtektoid polady üçin perlit aralygynda izogyzgyň öwrülmaniň diagrammasy 7.4-nji (a) suratda görkezilen.

7.3. Austenit dyngysyz sowadylanda bolup geçýän öwrülmeler

Ar_1 -e golaý gyrgyzlyk derejesindäki deňagramlylyk şertinde, ýagny üznüksiz kiçi tizlik bilen sowadylanda austenit dargaýar. Sowadyşyň hakyky tizliklerinde austenit Ar_1 -den sowaýar we onuň dargamagy temperaturalaryň aralygynda bolup geçýär.

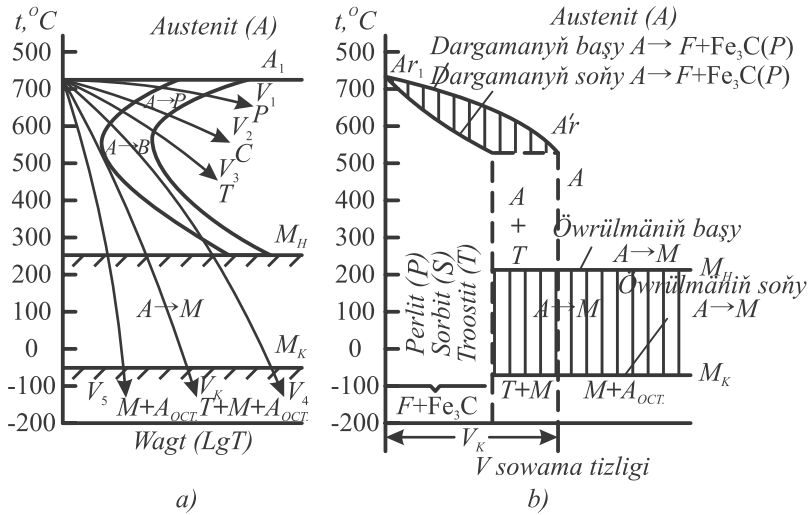
Austenitiň dargamagy şu aşakdaky döwürlerden ýagny:

– γ demriň α demre öwrülmeği, ýagny atomlaryň täzeden toparlara bölünip, göwürüm merkezleýin kubly kristal gözeneginden gran merkezleýin kubly kristal gözenegine geçip, bir wagtyň özünde hem uglerodyň atomyny süýşürmeginden;

– gaty metal ergininden (austenitden) sementitiň ownujak bölekleriniň bölünip çykmagyndan;

– sementitiň bölejikleriniň ýasy zolak şekillere çenli ulalmagy we olaryň ölçegleriniň birnäçe mikrona ýetmeginden ybarat.

Sowadyş tizliginiň ýokarlanmagy bilen austenitiň sowadyş derejesi artýar we austenitiň dargamagy bolup geçýän temperaturalaryň aralygy azalýar (7.5-nji a surat).

7.5-nji surat. (a) sowamanyň egrilerini austenitiň izotermiki dargamasynyň diagrammasynyň üstüne goýmanyň we (b) austenite öwrülmeginiň temperaturasyna sowamanyň tizliginiň täsiriniň çyzygysy

7.5-nji (b) suratda sowadyş tizliginiň austenitiň dargamagynyň temperaturasyna we uglerodly ewtekteide polatda sowadyşdan soň gurluş düzüjileriň sanyny görkezýän shematik diagrammalar getirilen. Ar_1 deňagramly nokatdan tapawutlylykda sowadylan austenitiň dargamagynyň başlangyjynyň temperaturasyny $A'r$ diýip belleýärler.

Sowadyş tizligi näçe ýokary we austenitiň dargama temperaturasy näçe pes bolsa, emele gelýän ferrit-sementit garyndysy şonça-da dispersdir. V_1 -den uly bolmadyk sowadyş tizliginde perlit emele gelýär, uly V_2 -de sorbit we uly V_3 -de hem troostit emele gelýär.

Uly V_4 -üň sowadyş tizliklerinde tutuş austenit ferrit-sementit garyndysynyň emele gelmegi bilen ýokary temperaturalarda dargap ýetişmeýär we onuň bölegi martensite öwrülüp, M_0 nokada çenli sowadylýar. Şu ýagdaýda gurluş troostitden we martensitden ybaratdyr. Tutuş austenitiň Mn nokada çenli sowaýan we martensite öwrülýän

V_k -nyň iň az sowadyş tizligi **taplamanyň kritiki tizligi** diýen ady aldy.

V_5 örän uly sowadyş tizliginde ferrit-sementit garyndynyň emele gelmegi bilen austenitiň diffuzion dargamasy mümkin däl derejä ýetyär, şol sebäpli austenit Mn nokada çenli sowaýar we martensite öwrülýär.

Austenit martensite doly öwrülmeýär, şonuň üçin taplanan polatda martensit bilen bilelikde galyndy austenitiň käbir mukdary saklanyp galýar.

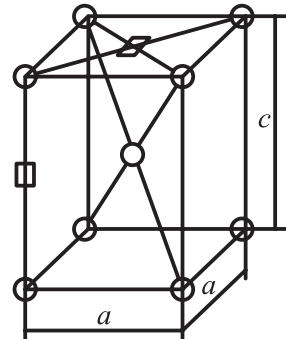
7.4. Martensit we galyndy austenit gyzdyrylanda bolup geçýän öwürmeler

Gowşadylan ýagdaýda mikrogurluşyň, atom-kristallik gurluşyň, fiziki we mehaniki häsiýetleriň öwrenilmegi we gowşatma hadysasynda şu häsiýetleriň üýtgemegi zerur bolan dogrulyk bilen taplanan poladyň gyzdyrylmagynda öwürilmäniň zygiderlilikini ýola goýmaga ýardam berdi.

Taplamadan soň martensitden we galyndy austenitden ybarat bolan gurluş deňagramsyz bolýar. Poladyň has durnukly ýagdaýa geçmeği, martensitiň we galyndy austenitiň dargamagyň netijesinde ferrit-sementit garyndysynyň emele gelmegi bilen öwürme bolup geçmedi.

Gözlegleriň görkezişine görä, 80 °C-den başlap, 200 °C-ä çenli aralykda martensitiň gözeneginiň C görkezijisiniň (parametriniň) kiçelmeginiň netijesinde nusganyň göwrümi hem kiçelýär (7.6-njy surat). Gözenegiň parametriniň $C:a$ gatnaşygy bire ýetmäge çalyşýar. Bu öwürilmäni **gowşatmadaky birinji öwürme** diýip atlandyryrlar. Aşaky gowşatmada alnan martensitiň $C:a$ gatnaşygynyň bire ýakyn bolmagy **gowşadylan martensit** diýip atlandyrylýar. Değişlilikde, birinji öwürme tetragonal martensitiň gowşadylandaky öwürmesi bolup durýar. Ol metaldurnukly karbidiň aýrybaşgalanmadyk bölejikleriniň emele gelmegi bilen kubige golaýdyr.

Martensitiň tetragonallygy uglerodyň eremegi bilen şertlenen. Şonuň üçin tetragonallygyň azalmagy erginden uglerodyň bölünip çykmagy (gözenegiň gapyrgalaryndan çykmagy) bilen düşündirip bolýar.

7.6-njy surat. Martensitiň tetragonally gözenegi (tegelekler bilen demriň atomlary, dörtburçluklar bilen bolsa uglerodyň atomlary belgilenen)

200 °C-den ýokary gyzdrylma dowam etdirilse, onda ony **gowşatmadaky ikinji öwrülme** diýip atlandyryp bolar. Ol bolsa 200–300 °C aralygy öz içine alýar. Şu aralykda galyndy austenit gowşadylan martensite öwrülýär. Şu öwrülme diffuzion bolup durýar. Ol öz häsiýeti boýunça temperaturalaryň aralygynda birinji austenitiň öwrülmesine meňzeş.

Ikinji öwrülmäniň soňunda uglerod doly bölünip çykýar we içki dargynlyk aýrylýar. Şunuň bilen birlikde, metaldurnukly karbid sementite öwrülýär. Şu iki üýtgeşikligiň jemi **gowşatmadaky üçünji öwrülme** diýip atlandyrylýar.

400 °C-de üçünji öwrülme gutarýar we poladyň gurluşy ferritden we sementitden ybarat bolýar. Gyzygynlygyň derejesiniň ýokarlandyrylmagy dowam etdirilen ýagdaýynda ferritiň we sementitiň däneleriniň koagulyasiýasy bolup geçýär.

Gowşatmada martensitiň dargamagyň netijesinde alnan ferrit-sementit garyndysynyň gurluşy bilen austenitiň gurluşynyň arasynda tapawudyň barlygyny belläp geçmeli. Mysal üçin, troostitiň sementiti taplananda açyk iňňe şekilli bolýar. Gowşatmada troostitiňki däneli bolýar. Sementitiň şekilleriniň dürlüligi poladyň häsiýetleriniň dürlüligini kesgitleýär.

VIII BAP

POLADY GYZGYNLYK BILEN IŞLÄP BEJERMENIŇ TILSIMATY

8.1. Umumy maglumatlar

Metaly we metal erginlerini ýylylyk (gyzgyňlyk) bilen işläp bejermek – bu olaryň mehaniki, fiziki we beýleki häsiýetlerini üýtgetmek üçin gyzdirmek hem-de sowatmak bilen baglanyşykly tilsimatydyr. Metallary işläp bejermek taslamasyny we taýýar önümleriň

serişdelerine talap edilýän häsiýetleri bermek üçin gyzgynlyk bilen işläp bejermäge sezewar edilýär. Şolara baglylykda gyzgynlyk bilen işläp bejermek başlangyç we ahyrky görnüşlere bölünýär.

Gyzgynlyk bilen işläp bejerme gyzdyrmakdan, saklamakdan we sowatmakdan ybaratdyr. Şunlukda, köp isleg bildirilýän gurluşy we häsiýetleri almak üçin aýgytlaýjy orun sowatmaga degişlidir. Köplenç, gyzgynlyk sikli has çylşyrymly bolup durýar. Onda birnäçe gyzdyrmalar we sowatmalar bolup biler.

Gyzgynlyk düzgüni saýlananda metal erginleriniň hal diagrammasyny ulanmagy maslahat berýärler (mysal üçin, gara metal erginleri üçin demriň hal diagrammasy – sementit).

Gyzgynlyk bilen işläp bejermegiň esasy görnüşleri şulardyr:

1. Gyzdyrma (otžig).
2. Taba getirme (normallaşdyrma).
3. Taplama (zakalka).
4. Gowşatma (otpusk).

8.2. Gyzdyrma

Gyzdyrma diýlip, polatlary faza öwürülmeler gyzgynlyk derejesinden ýokary gyzdyrmak, ýetilen gyzgynlyk derejesinde saklamaga we soňra haýallyk bilen sowatmaga (adatça, peç bilen) aýdylýar. Gyzdyrmanyň maksady gyzdyrmanyň görnüşlerine baglydyr.

Gyzdyrmada sowatmagyň tizligi austenit dargap, ferritli-sementitli garyndyny (perliti) emele getirmegi üpjün etmeli. Ol uglerodly polatlar üçin 150-200 *grad/sagada*, pes legirlenen polatlar üçin bolsa 30–50 *grad/sagada* deň bolmaly.

Gyzdyrmadan soň ewtektoid çenli polatlaryň gurluşy perlitden we ferritden, ewtektoid polatlaryň gurluşy bolsa perlitden, ewtektoidden soňky polatlaryň gurluşy bolsa perlitden we gaýtadan alynýan sementitden ybarat. Şunlukda, sementitiň görnüşi, adatça, plastinka görnüşinde bolýar.

Gyzdyrma temperaturasyna baglylykda **diffuzion gyzdyrmany** (gomogenizasiýany), **doly gyzdyrmany**, **doly däl gyzdyrmany**, **däneli perlit üçin gyzdyrmany**, **izogyzyn gyzdyrmany** tapawutlandyrýarlar.

Diffuzion gyzdyrma, adatça, metal ergininde dendrit ýa-da kristalýň içinde likwasiýa bolanda ulanylýar. Şunlukda, gyzdyrma hökmün-

de polatda uglerodyň we goşundylaryň konsentrasıyasyna deňlemäge getirýän gaty erginde diffuziýa hadysasy ulanylýar. Káwagt diffuzion gyzydyrma gomogenizasiýa diýlip hem atlandyrylýar. Şonuň üçin şu gyzydyrmanyň maksady polady birmeňzeş (gomogen) etmek.

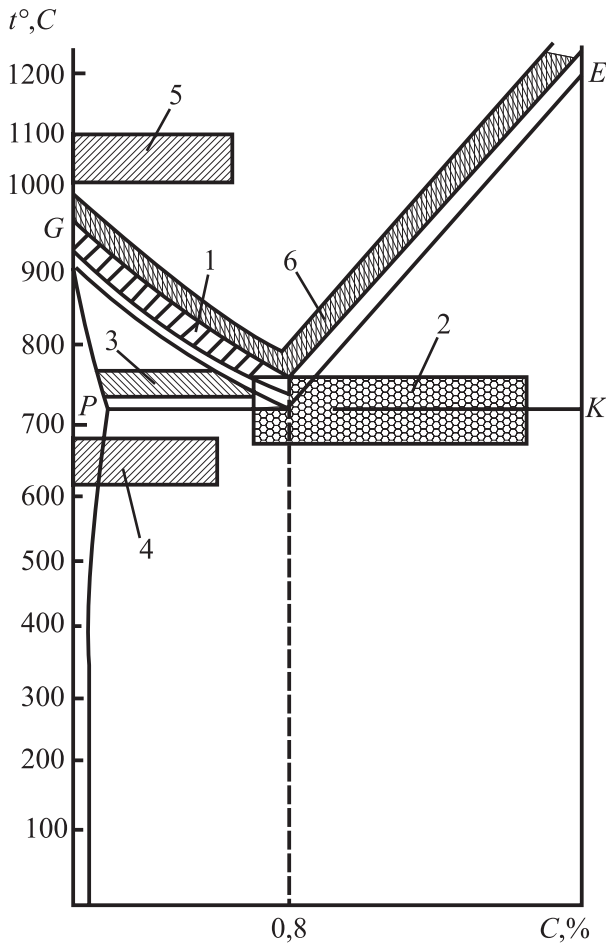
Gyzydyrma Ac_3 polat 150–300 °C-den ýokary gyzydyrylyp (*8.1-nji surat*), şol temperaturada dowamly saklanyp we soňra haýallyk bilen sowadylyp amala aşyrylýar. Diffuzion gyzydyrma, esasan, legirlenen poladyň uly şekilli guýup ýasamalary we guýmalar üçin peýdalanylýar. Dowamly ýokary gyzygynlyk derejesinde saklamak netijesinde dänäniň uly ölçegde bolmagyna, ýagny poladyň gyzydyrylmagyna eltýär, ony bolsa taba getirmek arkaly düzedip bolar. **Doly gyzydyrmada** polady Ac_3 kritiki nokatdan 30–50 °C-den ýokary gyzydyrmada saklaýarlar, soňra haýallyk bilen sowadýarlar (*8.1-nji surat*). Gyzydyrmanyň şu görnüşi poladyň gatylygyny peseltmek, çeyeligini we özüne çekilijiligini ýokarlandyrmak, ýagny deňag-ramly ýagdaýa getirmek üçin geçirilýär. Doly gyzydyrma ewtektoidde çenli uglerodly we legirlenen polatlar gyzygyn ýagdaýda basyş bilen işlenenden soň ulanylýar.

Ewtektoidden soňky polatlar üçin doly gyzydyrma ulanylmaýar, çünki Ac_m temperaturalaryndan ýokary şu polatlaryň haýal sowadylmagynda gaýtadan alynýan sementit austenitiň däneleriniň serhedinde bölünýär we kadaly temperaturada perlitniň däneleriniň gyrasyny jáhekleýän tor görnüşinde saklanýlar, ol bolsa polada portlugy berýär.

Doly däl gyzydyrmada polady Ac_1 kritiki nokatdan 30–50 °C-den ýokary gyzydyrmada saklaýarlar, soňra haýallyk bilen sowadýarlar (*8.1-nji surat*). Şu gyzydyrma işläp bejermegiň umumy görnüşidir, şol sebäpli ony diňe polatlary däl, eýsem içki dartgynlylyklary bolan metal materiallary işläp bejermek üçin hem ulanmak bolar.

Doly däl gyzydyrmada diňe bölekleyin kristallaşma bolup geçýär. Ewtektoidde çenli polatlardaky artykmaç ferrit ýa-da ewtektoidden aňyryk polatlarda sementit gaty ergine (austenite) geçmeýär. Doly däl gyzydyryp taplamada ewtektoidde çenli polatlarda basyş bilen işlenip bejerilenden soň gurluşyny düzetmeli (däneleri ownatmaly). Şunuň ýaly gyzydyryp taplama, esasan, ewtektoid we ewtektoidden soňky polatlardan içki dartgynlyklary aýyrmak, onuň gatylygyny peseltmek, maýyşgaklygyny ýokarlandyrmak we kesip işläp bejermegi ýenilleşdirmek üçin peýdalanylýar.

8.1-nji surat. Gyzdyryp taplamada we kadalaşdyrmakda polady gyzdyrmagyň temperaturalary:

1 – ewtektoidden öňki poladyň doly gyzdyrylyp taplanmasy; 2 – ewtektoidden soňky poladyň doly däl gyzdyrylyp taplanmasy; 3 – ewtektoidden öňki poladyň doly däl gyzdyrylyp taplanmasy; 4 – pes temperaturada gyzdyrylyp taplanma we rekrasiýalaşdyrylyp gyzdyryp taplanmasy; 5 – diffuzion gyzdyryp taplama; 6 – kadalaşma

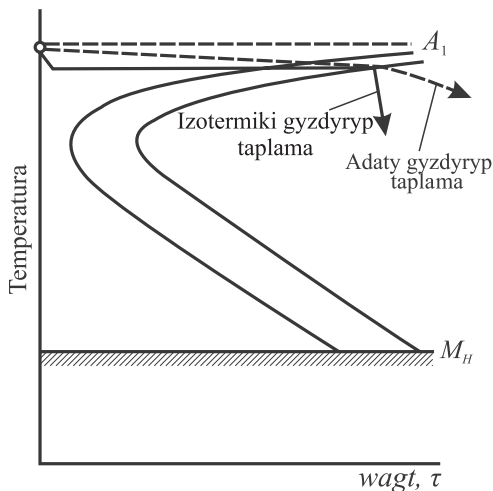
Däneli perlit üçin gyzdyrma aşakdaky yzygiderlilikde geçirilýär. Ýasy zolak şekilli perlit gurluşly polady haýallyk bilen Ac_1 kritiki nokat (740 °C töweregi) çäklerinden ýokary gyzdyrmada saklaýarlar (tak-

mynan, 5 sagat), soňra A_{r1} kritiki nokada ($680\text{ }^{\circ}\text{C}$ töweregi) çenli haýal-lyk bilen sowadyrlar we ýene-de, takmynan, 5 sagat saklaýrlar. Ondan soňra, tä sementitiň gerek bolan şar şekilli derejesi alynýança, bütinleý gaýtalamaly. Başgaça, gyzdyrmanyň bu görnüşine **siklleýin** diýilýär.

Şu gyzdyrmanyň maksady ýasy zolak perlitli dänelere öwürmek. Bu bolsa gatylygyň, berkligiň peselmegine getirýär we kesiji gural bilen işlenip bejerilişi ýeňilleşdirýär.

Izogyzyn gyzartmada polat doly gyzardylandaky ýaly gyzdyrylýär we oňa garanynda, A_{c1} kritiki nokatdan $50\text{--}100\text{ }^{\circ}\text{C}$ -den aşakdaky gyzgynlyk derejesine çenli çalt sowadylýär. Şol temperaturada poladyň austeniti perlitte doly dargaýança saklanýär (8.2-nji surat). Ondan soňky sowatma işi howada geçirilýär.

Izogyzyn çydamlylygyň temperaturasy poladyň alynýan gurluşyna we häsiýetlerine täsir edýär. Izogyzyn çydamlylygyň temperaturasynyň aşaklamagy bilen, ýagny austenitiň çendenaşa sowadylyşynyň derejesiniň ýokarlanmagy bilen sementit ownadylyp, has dispers ferrit-sementit garyndysy alynýär. Izogyzyn gyzartma, esasan, legirlenen polatlar üçin peýdalanylýär. Onuň artykmaçlygy tilsimat sikliniň az dowamlylygydyr.

8.2-nji surat. Izotermiki we adaty gyzdyryp taplamanyň çyzgysy

8.3. Taba getirmek

Taba getirme ewtektoidden öňki polatlar A_{c_3} kritiki nokatdan ýokary, ewtektoid we ewtektoidden soňky polatlarda A_{c_m} kritiki nokatdan 30–50 °C-den ýokary gyzdyrylýar (8.1-nji surat), azwagtlayyn saklanylýar hem-de howada sowadylýar. Taba getirmekden soň uglerodly polatlaryň gurluşy gyzartmadakydan soňky ýaly, ýöne olarda perlit has ýaýraň ýerleşen we olaryň mehaniki häsiýetleri has ýokarydyr (ýokary berklididir we gatylyklydyr).

Gyzdyrma bilen deňeşdirilende, taba getirme has tygşytly hadysa bolup durýar (peç bilen bilelikde metaly sowatmak amaly ýok), ol tejribede giňden peýdalanylýar we köp halatlarda gyzgynlyk bilen işläp bejermegiň gutarnyky görnüşi hökmünde ulanylýar.

Taba getirme wezipesi boýunça dürli-dürlüdür we ol poladyň düzümine baglydyr. Az uglerodly polatlar üçin taba getirme gyzartmanyň ýerine ulanylýar. Ýokary gatylykly polatlary taba getirmek olary kesip işläp bejermegi ýeňilleşdirýär we has arassa üsti almaga mümkinçilik berýär.

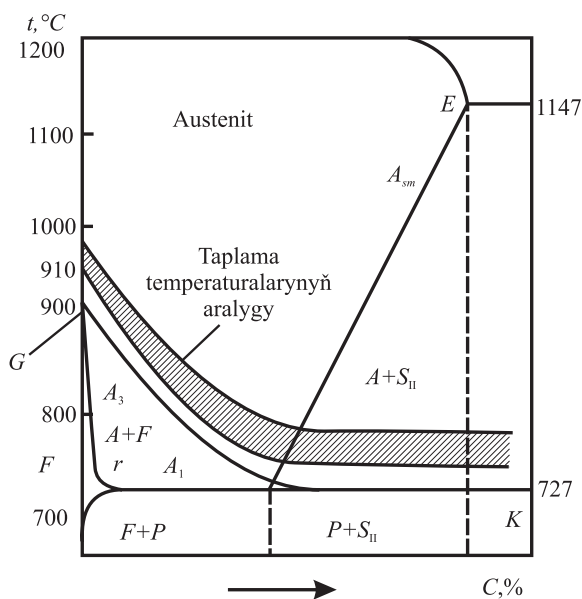
Orta uglerodly polatlaryň guýmalary üçin taba getirme ýa-da ýokary gyzartma bilen taba getirme taplamanyň we ýokary gyzartmanyň ýerine ulanylýar. Şeýle edilende şaýlaryň mehaniki häsiýetleri birneme pesrāk bolýar, ýöne olar az basgylanmak (deformirlenmek) bilen, çat açmanyň emele gelmek ähtimallygy aradan aýrylýar.

Ýokary derejede gyzartmak bilen 600–650 °C-de taba getirmek, köplenç, legirlenen polatlaryň gurluşyny düzetmek üçin doly gyzartmanyň ýerine geçirilýär, çünki ol iki işiň öndüriligi ýeke gyzartmanyňkydan ýokarydyr.

8.4. Taplama

Taplama diýip, polatlary A_{c_3} kritiki nokatdan (ewtektoidde çenli polatlar üçin) ýa-da A_{c_1} -den (ewtektoidden soňky polatlar üçin) 30-50 °C ýokary gyzdyrmaga, şol gyzgynlykda saklamaga aýdylýar. Ýeterlik derejede şepbeşiklik saklanyp, taplamada berklik we gatylyk ýokarlanýar.

Taplamanyň netijesine gyzdyrma temperaturasy, gyzdyrma tizligi, gyzdyrma temperaturasyndaky çydamlylyk we taplama temperaturasyndan sowatma täsir edýär.

8.3-nji surat. Taplama üçin uglerodly polatlary gyzdyrmagyň temperatura aralygy

Gyzdyrma temperaturasy poladyň düzüminde uglerodyň bolmagy bilen baglydyr, özi hem demir – sementit hal diagrammasynyň aşaky bölegi boýunça saýlanyp alynýar (8.3-nji surat). Ewtektoidde çenli polatlary taplamak üçin GS çyzykdan ýokaryk 30–50 °C-ä çenli gyzdyrýarlar. Netijede, olaryň perlitli ferrit gurluşy austenite öwrülýär. Soňky bolsa kritiki tizlikden ýokary tizlik bilen sowadylanda düzüminde az mukdarda austenit bolan ownuk iňne görnüşdäki martensite öwrülýär. Bu usula **doly taplamak** diýilýär.

Eger-de ewtektoidde çenli polat PS we GS çyzyklaryň arasyndaky gyzgynlyk derejä çenli gyzdyrylsa, bu poladyň diňe bölekleyin täzeden kristallaşmagyna getirýär. Austenitden başga-da az mukdarda ferrit galýar. Ol taplamada (çalt sowadylanda) üýtgemeyär. Alnan martensitden we ferritden ybarat gurluş taplanan poladyň gatylygyny peseldýär. Taplamagyň bu görnüşine **doly däl taplama** diýilýär. Ol örän seýrek ulanylýar.

Ewtektoid we ewtektoidden soňky polatlary taplamadan öň Ac_1 nokatdan ýokary 30–50 °C-ä çenli gyzdyrýarlar, ýagny doly däl

taplama ulanylýar. Şol gyrgyznykda ewtektoid polatlaryň gurluşy austenitden (bir fazaly gurluş), ewtektoidden soňky polatlaryňky bolsa austenitden we ikinji sementitden (iki fazaly gurluş) ybarat. Tiz sowadylandan soň ewtektoid poladyň gurluşynda martensit we galyndy austenitiň bardygy, ewtektoidden soňky poladyň gurluşynda bolsa martensitiň, gaýtadan alynýan sementitiň we galyndy austenitiň bardygy anyklanylýar. Ewtektoidden soňky polatlardan, esasan, gural ýasalýar. Şol guraldan ýokary berklik we könelmezlik talap edilýär. Şonuň üçin tutuş göwrümünde deň paýlanan ownuk dänejikler görnüşinde gaýtadan alynýan sementitiň bolmagy zerur hasap edilýär.

Doly däl taplama ewtektoidden soňky polat üçin kadaly bolup durýar. Şonuň üçin esasy gurluşynda däneli perlitniň bolmagy hökmandyr. Eger-de esasy gurluşynda tor görnüşindäki däneli perlit we sementit bar bolsa, onda taplamadan soň martensitiň we sementitiň torly gurluşy bolar. Ol bolsa polady port edýär.

Önümi birnäçe wagtyň dowamynda tutuş kesimi boýunça deň gyzartmak we ähli öwürmeleri tamamlamak üçin gyzdurma temperaturasynda saklamak zerur. Gyzdurma wagty ýaly saklama wagty hem ereme hadysalaryna täsir edýän sebäpleriň köpüsine we polatda bolup geýýän gurluş özgertmelerine baglydyr.

Mysal üçin, taplamada uglerodly polatdan edilen tegelek önümleri gyzdurmak, şol sanda saklamak üçin wagtyň aşakdaky kadalaryny berjaý etmegi maslahat berýärler:

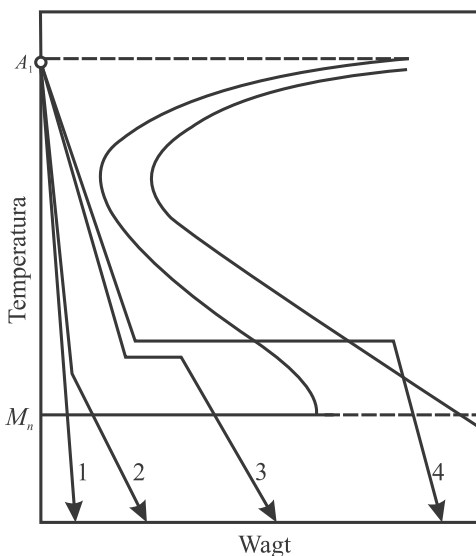
1. Ýangyç bilen metal eredilýän peçde 1 min;
2. Duzly wannada kesimiň 1 *mm*-i üçin 0,5 min.

Legirlenen polatdan önümleriň gyzdurma wagty 25–50% bolmalydyr.

Sowatmanyň tizligi taplamanyň netijesine aýgtyly täsir edýär. Sowatmanyň dürli tizlikleri dürli sowadyş gurşawlaryny (suwy, ýagy we beýlekileri) ulanmak bilen alynýar. Austenitiň ferrit-sementit garynda dargamagyndan gaça durmak üçin sowadyş gurşawynyň 650–500 °C çäklerinde poladyň sowadylyşynyň uly tizligini üpjün etmegi aýratynda wajypdyr. Beýleki tarapdan, 200–300 °C-de poladyň sowadylyşyny birneme haýallatmak zerur, çünki şu ýerde metalyň göwrüminiň giňemegi we uly içki güýjenmeleriň ýüze çykmagy bilen martensitiň emele gelmesi ýüze çykýar. Soňkular taplanýan önümleriň maýyşgaklygyna, we taplama çatlarynyň emele gelmegine getirip biler.

Suwuň we ýagyň sowadyjy ukyplylygyny deňeşdirip, ýaga garaňynda suwuň juda tiz sowadyandygyny bellemek zerur: 550–650 °C-de 4 esse tiz we 200–300 °C-de 10 esse tiz. Ine, şonuň üçin suwa taplamanyň uly kritiki tizligi bolan polatlary (uglerodly polatlary) sowatmak üçin, ýagy bolsa taplamanyň pes kritiki tizligi bolan polatlary (legirlenen polatlar) sowatmak üçin ulanýarlar.

Dürli düzümlü materiallar dürli görnüşde taplamany deň däl çuňluga kabul edýärler. **Taplaýjylyk** – poladyň taplamada zerur gerek bolan gatylygy ýokarlandyrmak ukyby. Taplaýjylyk, esasan, poladyň düzüminde uglerodyň mukdaryna bagly. Uglerod näçe köp bolsa, şonça-da martensitiň gatylygy ýokary bolýar, polat hem gowy taplanýar. **Gyzdyryjylyk** – poladyň taplamany belli bir çuňluga kabul etmek ukyby. Şu ukyp taplamada sowadyşyň kritiki tizligine bagly. Şu tizlik näçe az bolsa, şonça-da gyzdyryjylyk oňat bolýar. Gyzdyryjylyga sowadyşyň intensiwligi we legirleýji elementleriň mukdary täsir edýär. Sowadyş usulyňa baglylykda taplamanyň aşakdaky usullaryny tapawutlandyryýarlar (8.4-nji surat).

8.4-nji surat. Austenitiň izotermiki aşaklama diagrammasyna dürli usullar bilen taplamada sowamanyň çyzyklary:

1 – bir sowadyjyda taplama; 2 – iki gurşawdaky taplama; 3 – basgançakly taplama; 4 – izotermiki taplama

Bir sowadyjyda taplamany tejribede has giň peýdalanýarlar. Esasan hem, ýönekeý görnüşdäki şaýlar üçin peýdalanýarlar. Şaýy taplama derejesine çenli gyzdyrýarlar we bir sowadyjyda sowadyrýarlar. Ýerli taplamada sowadyjy gurşawa şaýyň diňe taplanmaly bölegini salýarlar.

Bir sowadyjyda taplamanyň ýetmezçiligi (esasan, suwda) çat açmalaryň ýüze çykmagyna sezewar edip biljek möhüm içki güýjenmeleriň ýüze çykmagydyr.

Iki gurşawda taplananda (üzüksiz taplama) şaýlar adaty usulda gyzdyrylýar we martensit özgertmäniň (M_0) başynyň biraz ýokarsynda bolan temperatura çenli zerur tizlik bilen sowadylýar, soňra olar az intensiw sowadyja tiz geçirilýär. Ol ýerde olar doly sowadyşa çenli saklanylýar. Şeýlelikde, austenitiň martensite öwürülmegi haýal bolup geçýär. Ol bolsa içki güýjenmeleriň we deformasiýalaryň azalmagyna getirýär. Taplamanyň şu usuly köp halatlarda uglerodly polatdan gural ýasamak üçin ulanylýar.

Basgançakly taplama iki tapgyrda geçirilýär. Gyzdyrylan önüm derrew M_0 -den az bolmadyk temperaturaly wanna atylýar. Ol ýerde ol biraz wagt saklanylýar. Ondan soň önüm ýagda ýa-da howada sowadylýar. Wannada saklamagyň wagty önümiň tutuş kesimi boýunça temperaturanyň deňleşmegini üpjün etmelidir, austenitiň dargamagyna sezewar etmeli dälidir. Şu usul legirlenen polatlardan şaýlary, şeýle hem uglerodly polatlardan uly bolmadyk kesimli (10 mm-e çenli) şaýlary taplamak üçin ulanylýar. Şu usulyň kemçiligi haýal sowaýan gyzgyn gurşawlaryň iri şaýlar üçin sowadyşyň zerur bolan tizliklerini almaga ýardam etmeyändiginde bolup durýar.

D.K. Çernow tarapyndan teklipe edilen **izogyzgyn taplamany** tejribede has giňden peýdalanýarlar. Basgançakly taplamada bolşy ýaly, austenitiň dargamagy hem M_0 -den pes bolmadyk temperaturada izogyzgyn wannada (adatça, duzly) saklamak bilen bolup geçýär. Saklanandan soň şaýlar howada sowadylýar. Austenitiň dargamagynyň netijesinde inňeli troostit emele gelýär, onuň HRC45 – 55 gatylygy we ýeterlik maýyşgaklygy bar. Izogyzgyn taplamany egrelmäge we çat açmalaryň emele gelmegine ukyply bolan şaýlar üçin ulanmak maksadalaýykdyr.

Öz-özüňden gowşatmak bilen taplananda taplama astynda gyzdyrylan önüm in ahyryna çenli sowadylmaýar. Şaýyň içki gatlaklarynyň ýylylygynyň hasabyna ýokarky sowadylan gatlak 200–260 °C-ä

çenli gyzdyrylýar. Netijede, öz-özünden gowşatma bolup geçýär. Öz-özünden gowşatmak bilen taplamany galamlar (zubilalar), ýekedabanlar (kuwaldalar), slesar çekiçleri we üstde ýeterlik derejede ýokary gatylygy hem arasy şepbeşik bolan başga urguly gural üçin ulanylýarlar.

Üst taplamany haçan-da ýumşak aralyk bilen şaýyň gaty üstüni almaly bolanda şaýyň üýtgeýän agram salmalarynda, ep-esli sürtülmede ulanylýarlar. Munuň üçin 0,1–2 mm çuňlukda diňe üstki gatlak taplanylýar.

Taplama astynda önümleriň gyzdyrylmagynyň birnäçe usullary bar. Olar:

1. Kislородly-asetilen ot bilen gyzdyrylma.
2. Elektrolitlerde gyzdyrylma.
3. Senagat we ýokary ýygyllykly tokda gyzdyrylma.

Ýokary ýygyllykly tok bilen gyzdyrma – has öndürjilikli we ösen usul. Üst taplama üçin gyzdyrmanyň şu usuly ulanylanda çuňlugy boýunça dürli bolan taplanan gatlagy alyp bolýar. Taplamany doly awtomatlaşdyryp bolýar. Şu usulyň düýp mazmuny şundadyr. Geçirijiniň daş-töwereginde üýtgeýän elektromagnit meýdanynyn emele getirýän üýtgeýän togunyň geçýän induktory (geçirijisi) tok geçirilýän önüme ýerleşdirilýär. Elektromagnit meýdany şaýy geçirip, onda önümi gyzdyrýan ýygyllykda indusirlenen togy ýüze çykarýar. Tok önümiň üstünden geçýär we diňe şol bölegi gyzdyrýar.

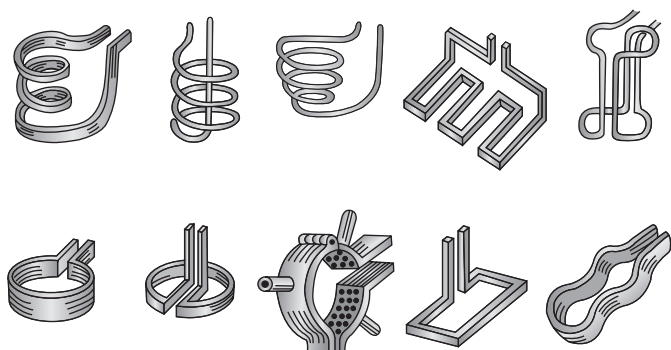
Gyzdyrylanda taplanan şaýlaryň hili köp halatda induktoryň konstruksiýasyna, onuň dogry oturdylmagyna we induktor bilen gyzdyrylan şaýyň arasyndaky aralyga baglydyr.

Induktorlar, adatyça, mis turbajyklardan ýasalýar. Olardan sowadyjy suw geçýär. Gyzdyryjy bölekden spreýer diýlip atlandyrylýan sowadyjy (duş) gural bilen utgaşdyrylýan induktorlar ýasalýar.

Birmeňzeş gyzdyrmak üçin induktordan şaýa çenli aralygyň ähli nokatlarda deň bolmagy zerurdyr. Adatyça, induktor bilen gyzdyrylýan şaýyň arasyndaky yş 1,5–3 mm-e deň.

Şaýyň her görnüşi üçin konfigurasiýasy taplanýan, şaýyň görnüşine we ölçegine laýyk gelýän aýratyn induktor ýasalýar. Bir we köp witokly induktorlaryň has ýaýran konstruksiýalary 8.5-nji suratda görkezilen.

8.5-nji surat. Gyzdymak üçin induktorlar

Ýokary ýygyllykly toguň çeşmesi maşyn ýa-da çyra generatorlary bolup durýar. Optimal ýygyllygy 15 000–60 000 Gs-e deň bolan çyraly generatorlar çuňlugy 1–2 mm bolan ownuk şaýlary we guraly taplamak üçin ulanylýar. Optimal ýygyllygy 500–700 Gs-e deň bolan maşyn generatorlary çuňlugy 3–10 mm bolan iri şaýlary we guraly taplamak üçin ulanylýar. Çuňlugy 20–50 mm-e deň bolan yşly taplama we üst taplama üçin käwagt 50 Gs senagat ýygyllykly toklar hem ulanylýar.

Toguň ýygyllygyndan başga-da gyzdymanyň we taplanan gatlagyň çuňlugyna gyzdymanyň tizligi we temperaturasy hem uly täsir edýär. Gyzdymanyň tizligi näçe ýokary bolsa, şonça-da gyzdymanyň çuňlugy pesdir. Gyzdymanyň temperaturasy näçe ýokary bolsa, şonça-da taplamanyň çuňlugy ýokarydyr. Gyzdymanyň tizligi generatoryň kuwwatyna (toguň ýygyllygyna) bagly we 50–500 grad/sekunt çäklerde üýtgäp durýar. Toguň şu ýygyllygynda gyzdymanyň tizligi, ilkinji nobatda, metalyň magnit geçirijiligine bagly bolup durýar. Şu geçirijilik näçe ýokary bolsa, şonça-da gyzdymanyň tizligi ýokary. Taplamanyň temperaturasy gyzdymanyň tizligine hem-de poladyň esasy gurluşyna bagly (ferrit-sementit garyndynyň dispersligi) we onlarça gradusyň çäklerinde üýtgäp bilýär. Gurluş näçe dispers bolsa, şonça-da gyzdymanyň şol bir tizliginde taplamanyň temperaturasy pes.

Gyzdyrylanda az wagtylyk saklama taplamadan soň adaty taplama garanynda has ownuk dänäni almaga ýardam edýär. Mundan başga-da ýokary ýygyllykly gyzdyrma egrelmäni peseldýär we köýdürmeýär. Gyzdyrylandan soň taplama gurşawy suw, ýag, duzlaryň erginleri we ş.m.

bolup biler. Taplamadan soň şaýlaryň gatylygy adaty taplama garanynda ýokary. Ýokary ýygulykly gyzgynlyk desgalary doly awtomatlaşdyrylýar we önümçiligiň umumy akym ulgamyna goşulyp bilner. Ýokary ýygulykly gyzgynlykda gyzdyrmanyň ýetmezçiligi desgalaryň ýokary bahasynda we gyzdyrmanyň hem sowamanyň düzgünleriniň sazlamasynyň çylşyrymlygynda bolup durýar (esasan, birlik şaýlary taplamak üçin).

8.5. Gowşatmak

Ähli taplanan şaýlar gowşatma sezewar edilýär. Gowşatmak A_{c1} -den pes bolan temperatura çenli taplanan poladyň gyzdyrylmagyndan, berlen temperaturada saklamakdan we soňra berlen tizlik bilen sowatmakdan ybarat. **Gowşatmak** – gyzgynlyk bilen işläp bejermegiň gutarnykly amaly. Onuň netijesinde polat talap edilýän mehaniki häsiýetlere we gurluşa eýe bolýar. Gowşatmak poladyň gatylygyny we portlugyny azaltmaga, şepbeşikligi ýokarlandyrmaga, güýjenmäni azaltmaga we aýyrmaga ýardam berýär.

Gowşatmagyň netijesinde gyzdyrma temperaturasyna baglylykda taplamanyň martensitiniň durnuksyz gurluşy has durnukly gurluşlara öwrülýär (gowşatma martensiti, troostit, sorbit, hatda perlit). Pes, orta we ýokary gowşatmany tapawutlandyrýarlar.

Pes gowşatma 150–250 °C-ä çenli gyzdyrylanda alynýar. Şu temperaturalarda poladyň gurluşynda birneme üýtgän kristal gözenekli martensit saklanylýar. Netijede, poladyň gatylygy we içki güýjenmeleri birneme peselýär. Şu gurluş **gowşatmagyň martensiti** diýip atlandyrylýar. Kesiji guraly pes gowşatma sezewar edýärler.

Orta gowşatma 350–500 °C-ä çenli gyzdyrylanda alynýar. Şu temperaturalarda gowşadylan poladyň gurluşy, esasan, gowşamanyň troostitinden ybarat, ýagny ferritiň we sementitiň ownuk dispers garyndysy bolup durýar. Şunlukda, poladyň gatylygy we berkligi peselýär, çyýeligi we maýyşgaklygy ýokarlanýar. Köp halatlarda gowşatmagyň şu görnüşi pružinleriň we resoryň gyzgynlyk bilen işlenilip bejerilmesinde ulanylýar.

Ýokary gowşatma 500–650 °C-ä çenli taplanan önümleriň gyzdyrylmasy bilen amala aşyrylýar. Gowşatmada poladyň şu hili gyzmasy gowşatmagyň sorbitiniň emele gelmegi bilen bolup geçýär (orta dispersligiň we däneli gurluşyň ferrit-sementit garyndysy).

Ýokary gowşamada polatdaky içki güýjenmeler doly aýrylýar. Sorbit konstruksiýa gurluşly polatlar üçin berkligiň we maýyşgaklygyň utgaşmasyny berýär. Maşynlaryň we konstruksiýalaryň jogapkär şaýlarynyň köpüsi ýokary gowşama sezewar edilýär.

Ýokary gowşamaly taplama **gowulandyрма** diýlip atlandyrylýar. Gowulandyрма düzüminde 0,3–0,5% uglerod bar bolan konstruksiýa polatlar sezewar edilýär.

Polatlaryň käbir sortlary, esasan hem, ýörite sortlary 450° C-den ýokary bolan temperaturada gowşamadan soň haýal sowadylanda urguly şepbeşikligiň pese düşmeginde bolup durýan gowşama portluga eýe bolýar. Gowşama portlugynyň önüni almak üçin önümi ýokary gowşamasyndan soň suwda ýa-da ýagda tiz sowatmaly.

8.6. Sowuk bilen işläp bejermek

Taplanan polatda, esasan, düzüminde 0,4–0,5% uglerodyň mukdary bolan polatda hemişe galyndy austenit bar, çünki martensit öwürilmäniň soňy otrisatel temperaturalarda bolup durýar.

Austenit gatylygy, könelmezligi pese düşürýär we köplenç, martensit öz-özünden öwürlendäki temperaturalarda işleýän şaýlaryň magnit häsiýetleriniň we ölçegleriniň üýtgemegine getirýär.

Galyndy austenitiň mukdaryny azaltmak üçin sowuk bilen işläp bejermegi ulanýarlar. Ol otrisatel temperaturalara çenli taplanan poladyň sowadylyşynda bolup durýar. -30 – -70 °C-ä çenli temperaturanyň aşak düşmegi galyndy austenitiň martensite öwürilmegine sezewar edýär. Ol bolsa polatlary has gataldýar, ýöne şol bir wagtyň özünde güýjenmeler artýar. Şonuň üçin sowadyş haýal geçirilýär. Sowuk bilen işläp bejerilenden soň gowşatma bilen meşgullanýarlar.

Sowuk bilen işläp bejermäni taplamadan soň geçirýärler, çünki 3-6 sagatlap ýokary taplanan poladyň saklanylmagy kadaly temperaturada austeniti durnuklaşdyrýar we ol soňra martensite doly öwürilmeyär. Şeýlelikde, sowuk bilen işläp bejermegiň effekti pese düşýär.

Sowuk bilen işläp bejermäni, köplenç, otrisatel temperaturany döred-ýän -75 °C-den -195 °C-ä çenli temperaturaly ýörite desgalarda geçirýärler.

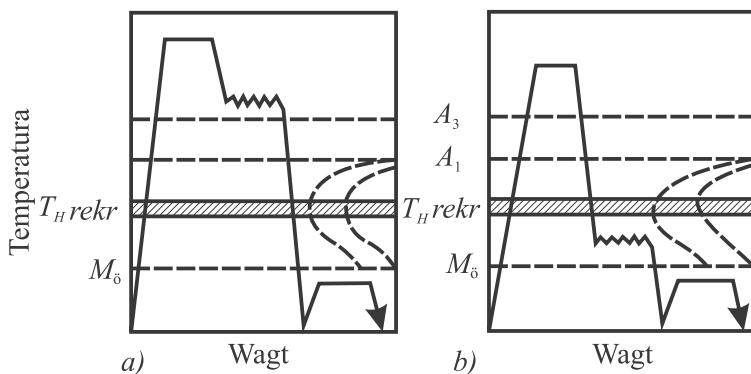
Taplamadan soň köp austeniti saklaýan ölçeýji gural, käbir pruzinler, sementirlenýän legirlenen polatdan şaýlar sowuk bilen işlenilip bejerilýär.

8.7. Mehaniki gyzgyny işläp bejermek

Mehaniki gyzgyny işläp bejermek diýip, A_{c_3} -den ýokary temperatura çenli poladyň gyzdyrylmasýndan, austenitiň plastiki deformasiýasýndan we martensit (köp halatlarda) gurluşy almak maksady bilen soňra onuň öwrülmeginden ybarat bolan hadysa aýdylýar.

Austenitiň deformasiýasýnyň temperatura arakesmesi boýunça mehaniki gyzgyny işläp bejermek bölümi has ýaýrandyr. Rekristallaşmanyň bosagasyndan ýokary bolan temperaturada ýokary temperaturaly mehaniki gyzgyny işläp bejermegi (ÝTMGIB) geçirýärler, rekristallaşmanyň bosagasyndan pes bolan temperaturada pes temperaturaly mehaniki gyzgyny işläp bejermegi (PTMGIB) geçirýärler.

ÝTMGIB-de poladyň deformasiýasy durnukly austenitiň ulgamynda gabat gelyän temperaturada amala aşyrylýar (A_3 kritiki nokatdan ýokary), PTMGIB-de bolsa poladyň deformasiýasy metaldurnukly austenitiň ulgamynda (A_1 kritiki nokatdan pes, ýöne M_0 martensit özgertme nokadyndan ýokary) amala aşyrylýar (8.6-njy surat).

8.6-njy surat. Termomehaniki işlenme usuly bilen polady berkleşdirmegiň esasy çyzgysy:
a – ÝTMGIB; *b* – PTMGIB

ÝTMGIB-ni islendik polatlara sezewar edip bolýar, PTMGIB-e bolsa diňe çendenaşa sowadylan austenitiň ýokarlandyrylan durnukly polatlaryny sezewar edip bolýar. Adaty taplama bilen deňeşdirilende, mehaniki gyzgyny işläp bejermekden soň berklik 10–20%-den ýokarlanýar, urguly şepbeşiklik bolsa 1,5–2 esse artýar. Mehaniki gyzgyny işläp bejermegiň täsiri poladyň düzümine, deformasiýanyň temperaturasyna we derejesine hem-de gyzgyn bilen işläp bejermegiň düzgünine (taplamaga we gowşatmaga) baglydyr.

Mehaniki gyzgyny işläp bejermegiň netijesinde poladyň mehaniki häsiýetleriniň ýokarlanmagy austenitiň plastiki deformirlenmesinde (berçinlenmesinde) ownuk blokly gurluşyň döredilýändigini bilen düşündirilýär. Soňraky tiz sowamadaky berçinlemede owradylan austenit inçe gurluşly martensite öwrülýär.

8.8. Gyzgynlyk bilen işläp bejermede ýüze çykýan kemçilikler

Eger-de polat kritiki temperaturadan pes gyzdrylan bolsa, doly däl gyzdurma ýüze çykýar. Mysal üçin:

Eger-de ewtekoide çenli polady A_{c3} -den biraz pes bolan temperatura çenli gyzdysaň, onda ferritiň bölegi austenite öwürilmän galar. Tiz sowadylandan soň austenit martensite öwürüler, ferrit bolsa taplanan polatda galar. Netijede, gurluş martensitden we ferritden ybarat bolar. Pes gatylygy bolan ferrit taplanan poladyň umumy gatylygyny pese düşürer. Şu kemçiligi pejiň ýokarlandyrylan temperaturasy bilen düzedip bolýar.

Eger-de polat kritiki temperaturadan has köp gyzdrylan ýa-da kadaly temperaturada örän köp saklanan bolsa, çendenaşa gyzdurma ýüze çykýar.

Gyzyrdmada çendenaşa gyzdurma däneleriniň ösüşine getirýär, güýçli çendenaşa gyzyrdmada bolsa biri-birine burç astynda ýerleşen ferrit bölekleriniň plastinka görnüşine mahsus bolan widmanştett gurluşy emele gelýär.

Taplamada gyzyrdmanyň netijesinde iri iňneli martensit emele gelýär. Çendenaşa gyzdrylan poladyň mehaniki häsiýetleri pes.

Gyzdyrmada ýüze çykýan çendenaşa gyzdyrmany taba getirmek bilen düzedip bolýar. Taplamada çendenaşa gyzdyrylan polady gyzdyryrlar we täzeden taplaýarlar.

Eger-de polat eräp başlamagyň temperaturasyna ýakyn gyzdyrylan bolsa, çendenaşa ýakma ýüze çykýar. Çendenaşa ýakma ereme bilen häsiýetlendirilýär we şol sebäpli däneleriň serhedi boýunça metalyň okislenmesi bolup geçýär. Polat örän port bolýar.

Gyzdyrmada poladyň okislenmesi we uglerodsyzlanmasy onuň peçlerde bar bolan gazlar (kislorod, wodorod, kömürturşy gazy) bilen özara täsiridir. Okislenme şaýyň üstünde köýügiň emele gelmegi bilen, uglerodsyzlanma bolsa ferritiň gurluşynyň emele gelmegi zerarly şaýyň üst gatlaklarynda uglerodyň ýanmagy bilen häsiýetlendirilýär. Bu bolsa metalyň yzyna gaýtarmasyz ýitgisinden başga köýük şaýlaryň deň däl gatylygyna getirýär we goşmaça işläp bejermegiň zerurlygyny ýüze çykarýar. Uglerodsyzlanmanyň netijesinde şaýlaryň üstünde gatylyk we çydamlylyk pese düşýär.

Okislenmeden we uglerodsyzlanmadan gorayán iň gowy serişdäniň biri polada garanynda bitarap gaz düzümi bilen ýörite peçlerde gyzdyrmadyr.

Taplanan çatlar köp halatlarda poladyň juda köp sowadylmagyn-da we gyzdyrylmagyn-da ýüze çykýar.

Taplanan çatlar bilen göreşmek üçin şaýyň deň gyzdyrmasyndan we deň sowatmasyndan peýdalanýarlar; martensit özgertmäniň arakesmesinde haýal sowatmany üpjün edýän taplamalar ulanylýar (basgançakly, izogyzgyn, iki gurşawda taplama).

Egrelme şaýyň aýratyn bölekleriniň deň däl sowamagy sebäpli ýüze çykýar. Egrelmä şaýyň görnüşi we şaýyň daşky gurşawa salynýan usuly ep-esli täsir edýär.

Egrelme bilen göreşmek üçin taplamanyň düzgünini (gyzdyrma temperaturasyny, sowadyşyň tizligini we usulyňy) dogry saýlap almaly, taplamany taplanan galyplarda ulanmaly.

Ýumşak tegmiller doly däl gyzdyrma ýa-da ýetmezçilik derejesinde intensiw sowatma sebäpli emele gelýär. Kāwagt ýumşak tegmiller esasy gurluşyň meňzeş dāldigi (ferritiň üýşmegi) sebäpli ýüze çykýar. Şu ýerlerde gyzdyrylanda uglerodyň az konsentrasıasy bo-

lan austenit bolup biler. Şu ýerde hatda dogry geçirilen taplamada-da gatylyk pes bolar. Şu kemçiligi taplamadan ön taba getirmek bilen aradan aýryp bolýar. Taba getirmek has birmeňzeş gurluşy döredýär.

IX BAP

POLADYŇ HIMIKI – GYZGYNLYK BILEN IŞLENIP BEJERILIŞI

9.1. Poladyň fiziki esaslary

Himiki-gyzgynlyk bilen işlenilip bejeriliş – himiki düzümi, gurluşy we häsiýetleri üýtgetmek maksady bilen önümiň üst gatlagynyň uglerod, azot we başga elementler bilen doýurmak hadysasy. Himiki-gyzgynlyk bilen işlenilip bejeriliş ýagdaýy üç tapgyrdan ybarat.Olar:

1. Daşky gurşawda bolup geçýän reaksiýalar sebäpli atomar ýagdaýda diffundirleýji elementiň bölünilip çykarylmagy (dissosiasiya);
2. Diffundirleýji elementiň atomlarynyň polat önümiň üsti bilen baglanyşmagy we demriň gözenegine düşmegi (absorbsiya);
3. Doýgunlaşdyryjy elementiň atomlarynyň metalyň çuňlugyna diffuziýasy.

Dissosiasiya gaz gurşawynda bolup we molekulalaryň dargama-gynda hem diffundirleýji elementleriň atomlarynyň emele gelmeginde bolup geçýär. Mysal üçin: $2CO \rightarrow CO_2 + C$, $NH_3 \rightarrow 3H + N$.

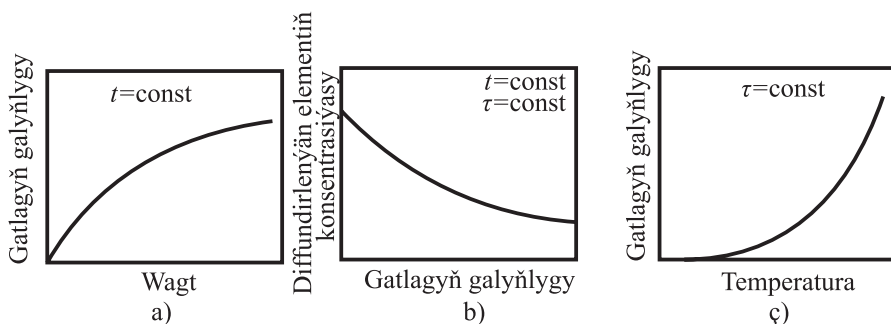
Şunlukda, metalda eremäge ukyply bolan uglerodyň we azodyň işjeň atomlary emele gelýär. Göterimlerde ölçenilýän gazyň molekularlarynyň dargama derejesini **dissosiasiya derejesi** diýip atlandyýarlar.

Absorbsiya gaz bilen metalyň çäginde bolup geçýär. Ol erkin atomlaryň üstüniň siňmeginde (eremeginde) bolup durýar. Şu hadysa diňe, eger-de diffundirleýji element önümiň metalynda eremäge we gaty erginleri emele getirmäge ukyply bolsa, mümkindir.

Demriň gözenegini doýgunlaşdyryjy elementiň atomlarynyň diffuziýasynyň tizligi birmeňzeş däl. Ol emele gelýän fazalaryň düzümine hem gurluşyna bagly bolup durýar. Demir bilen emele gelýän ornaşdyrmanyň gaty erginleri uglerod we azot bilen doýgunlaşdyrylanda, orun tutmanyň gaty erginleri bilen emele gelýän metallar bilen doýgunlaşdyrylýandygyna görä, diffuziýa tiz bolup geçýär. Şonuň üçin metallar diffuzion doýgunlaşdyrylandaky (diffuzion metallaşdyrma) hadysa has ýokary temperaturalarda hem-de has uzagrak alnyp barylýar, ýöne, muňa garamazdan, azot we uglerod bilen doýgunlaşdyrylýandygyna görä, gatlagyň has az galyňlygyny alýarlar. Diffuziýanyň çuňlugy doýgunlaşmagyň temperaturasyna we dowamlylygyna, şeýle hem önümiň üstündäki diffundirleýji elementiň konsentrasiýasyna bagly bolup durýar (9.1-nji surat).

Himiki-gyzgynlyk bilen işlenilip bejerilişiň esasy maksady poladyň üst gatlagyny berkitmekdir (gatylygyny, ýadawlyk berkligini, iýilmäge durnuklylygyny ýokarlandyrmak), fiziki-himiki we başga (poslamazlyk, friksion we ş.m) häsiýetlerini üýtgetmekdir.

Himiki-gyzgynlyk bilen işlenilişiň **sementitleşdirmek, azotlaşdyrmak, sianlaşdyrmak, diffuzion metallaşdyrmak** ýaly görnüşleri bardyr.

9.1-nji surat. Diffuzion gatlagyň galyňlygynyň uglerodyň konsentrasiýasynyň üste we başlaşmanyň temperaturasyna başlaşdyrmanyň dowamlylygyna baglylygy

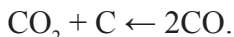
9.2. Sementitleşdirmek

Sementitleşdirmek poladyň üst gatlagyny uglerod bilen doýurmakdyr. Sementitleşdirmek, köplenç, şaýyň özeniniň şepbeşikligini saklap, ýokary gatylygy we iýilmäge durnuklylygy almak üçin ýerine ýetirilýär. Munda çarhly tigirler, barmaklar, wallar, oklar, leňnerler, gurşawlar, podşipnikleriň şaýlary (uly göwürümlü halkalar we rolikler) we başgalar sementitleşdirilýär.

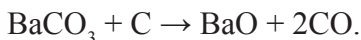
Gaty karbýurizatorda sementitleşdirmek. Gaty karbýurizator hökmünde agaç kömründen (70% agramyna görä), kömürturşy kalsinden (2,5–3,5%-e çenli) we kömürturşy barisinden (20–25%-e golaý) ybarat bolan garyndy ulanylýar. Işleniljek şaýy demir çelekde (ýaşıkde) ýerleşdirip üstüne karbýurizatory guýup, çelegiň agzyny ýapyp, içine howa we peç gazy girmez ýaly odaçydamly palçyk bilen suwaýarlar.

Taýýarlanan çelegi peçe salyp, 930–950 °C gyzgynlyk derejesinde 5–10 sagat saklaýarlar. Saklamagyň dowamlylygy sementitleşdirmegiň çuňlugyna baglydyr. Köplenç, 1 sagadyň dowamynda 1 mm çuňluga çenli doýrup bolýar.

930–950 °C gyzgynlykdaky şaý çelege salnanda, çelekde galan howanyň kislorody karbýurizatoryň uglerody bilen täsir edip, uglerodyň okisini emele getirýär.

930–950 °C gyzgynlyk derejesinde agaç kömrüniň barlygynda kömürturşy barisi reaksiýa boýunça dargaýar.

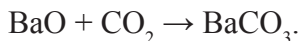

Demriň okisiniň barlygy sebäpli, uglerodyň okisi dargap, atomar uglerod emele gelýär.

Atomar ýagdaýdaky uglerod işjeň bolup, ol ýeňillik bilen demre diffundirlenýär hem-de onuň üst gatlagyny iň uly derejede doýurýar.

Kömürturşy barisi hadysanyň barşynda emele gelýän uglerodyň ikili okisiniň hasabyna täzelenýär:

Şeýlelikde, gaty karbýurizatorda sementitleşdiriji bolup, hakykattan hem, uglerod hyzmat edýär.

Sementitleşdirmäge degişli bolmadyk üstler ýörite suwaglar arkaly karbýurizatorдан izolirlenýär ýa-da olar elektrolitik usul bilen mislenilýär.

Sementitleşdirmeden soň şaýyň özeniniň ýokary şepbeşikligini, dinamiki agram salmalaryň oňat garşylygyny üpjün edýän, uglerodly düzüminde saklaýan (0,1–0,25%) az uglerodly we legirlenen polatlardan şaýlar sementitleşdirmäge sezewar edilýär. Şaýyň özeniniň gurluşy ferritden we perlitden ybarat. Düzgün bolşy ýaly, sementirlenen şaýlar üst gatlagynda uglerodly 0,95–1,1%-ni saklaýar.

Gaz bilen sementitleşdirmekde karbýurizator hökmünde tebigy gazlar, ýagtylyk gazy we metanyň, etiliň, propanyň, nebitiň gurşawynda nebit önümlerinden alynýan başga gazlar we gaz garyndylary ulanylýar.

Gaz bilen sementitleşdirmek üçin mufel pejiň içine şaýlar bilen doldurylan agzy jebis ýapylan çelegi salyp, soň bolsa onuň içine birnäçe sagadyň dowamynda 900–950 °C gyzgynlyk derejesi ýagdaýynda gaz goýberýärler.

Gaz bilen sementitleşdirmegiň tizligi, gaty karbýurizatorда sementitleşdirmä garanynda, 2–3 esse ýokarydyr we bu işde uglerodly doýrulyşyny anyk sazlap bolýar. Onuň mehanizmlaşdirilişi hem-de awtomatlaşdyrylyşy ýönekeýdir, şonuň üçin iş ýeri hem arassa bolýar. Gaz bilen sementitleşdirmekden soň sementitleşdirmek üçin gyzdymany ulanyp, derrew taplamany amala aşyryp bolýar.

Tizlikli gaz bilen sementitleşdirmekde önümler 1080–1100 °C-ä çenli ýokary ýygyllykly toklar bilen gyzdyrylýar. Netijede, 40–50 minudyň dowamynda galyňlygy 0,8–1 mm bolan uglerodly gatlak alynýar. 870 °C-ä çenli sowadylandan soň önümler derrew taplama sezewar edilýär.

Sementitleşdirmeden soň şaýlar taplanýar we gowşadylýar. Sementitleşdirilen poladyň taplamasynyň öz aýratynlyklary bar, çünki sementitleşdirmek dänäniň ösmegi bilen bolup geçýär. Şaýlaryň kesmesi boýunça hem uglerodly paýlanylyşy deň däl.

Gaty bir zerur bolmadyk şaýlar gös-göni sementasion mufelde taplanýlar. Şu ýagdaýda şaýyň üst gatlagy iri iňňeli martensitiň gur-

luşyna eýe bolýar, özeni bolsa ewtekteoide çenli poladyň iri dänelerinden ybarat. Taplamadan soň pes gowşatma bolup geçýär (150–170 °C).

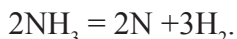
Has zerur gerekli şaýlar sementitleşdirmeden soň howada sowadylýar. Ondan soň 850–900 °C-ä çenli temperaturada taplanylýar. Ac_1 we Ac_3 kritiki nokatlardaky temperaturalarda poladyň öwürmeleri özen dänelerini owradyrlar. Onuň netijesinde taplamadan soň üst gatlagyň gurluşy ownuk iňneli martensitden, galyndy austenitiň we sementitiň käbir mukdaryndan, özeni bolsa ownuk däneden ybarat bolýar. Ondan soň pes gowşatma bolup geçýär.

Aýratyn has gerekli şaýlar üçin goşa taplama geçirilýär. Ac_3 nokatdan ýokary bolan temperaturalarda (850–900 °C) birinji taplama özeniň gurluşynyň owradylmagyna getirýär. Şaýlar ýagda ýa-da howada sowadylýar. Ac_1 nokatdan ýokary bolan temperaturalarda (760–800 °C) ikinji taplama üst gatlagy ýokary gatylykly ownuk iňneli martensitiň gurluşyny berýär, özene bolsa sorbitden we ferritden ybarat bolan doly däl taplamanyň gurluşyny berýär.

9.3. Azotlaşma

Poladyň ýa-da çoýnuň üst gatlagyna azot bilen azotlaşma (nitrirleme) diýlip aýdylýar. Bu iş gaz görnüşli ammiakda (NH_3) 430–600 °C-de poladyň ýa-da çoýnuň gatylygyny, iýilmäge durnuklylygyny we berkliginiň çäginde ýokarlandyrmak üçin ýerine ýetirilýär. Eger bu iş 600–800 °C-de ýerine ýetirilse, onda diňe poslamazlyga durnuklylygy artýar. Esasan, legirlenen polatlar azotlaşdyrylýar. Olaryň düzümünde azot bilen berk nitrit birleşmesini emele getirmäge ukyply bolan elementler (hrom, molibden, wolfram, alýuminiý, titan) bar.

Azotlaşdyrmazdan ön ýagy, hapasy aýrylyp şaý arassalanylýar. Soň bolsa biri-birine degmez ýaly edip çelekde ýerleşdirilýär ýa-da simde asylýar. Çelek berk ýapylyp peçde ýerleşdirilýär. Peç işledilip ýuwaş-ýuwaşdan gyzgynlyk derejesi galdyrylyp bellenen çäginde ýetirilýär. Ýokary gyzgynlyk derejesinde ammiak bölünip azody işjeň çykarýar. Çykan azot bolsa üstüni doýurýar:

Azotlaşmanyň dowamlylygy gatlagyň talap edilýän galyňlygyna bagly bolup durýar. Her 10 sagat çydamlylyk üçin galyňlygy 0,1 mm-e deň bolan azotlaşdyrylan gatlagyň alynýandygy hasaba alynýar. Azotlaşdyrylanda üst gatlak 0,01–0,02 mm “çişýär”. Metallar deslapky mehaniki işlenilip bejerilende bu “çişme” ýagdaýy göz önünde tutulýar. Azotlaşma çenli şaýlar gyzgyn we mehaniki işlenilip bejerilişe sezewar edilýär. Şaýlaryň diňe azotlaşdyrylan bölekleri ýylmanlyýar.

Azotlaşmanyň sementitleşdirmä garanyňda birnäçe gowy taprlary bar. Azotlaşdyrmany pes gyzgynlyk derejesinde ýerine ýetirýärler, azotlaşdyrylan gatlak has ýokary gatylyga, berklige we az döwlegenlige eýedir.

9.4. Sianlaşdyrmak

Sianlaşdyrmak – polat şaýlaryň üstleriniň bir wagtyň özünde uglerod we azot bilen doýrulýan ýagdaýy. Gaty, suwuk we gaz halndaky sianlaşdyrma ulanylýar. Sianlaşdyrylýan gatlagyň galyňlygy, köplenç, 0,1–0,2 mm-e deňdir. Şu usul bilen işlenilende metalyň gatylygy we iýilmäge durnuklylygy hem-de poslamazlyga garşylygy ýokarlanýar. Sianlaşdyrma bilen işlenende, esasan, ownuk we orta ululykly şaýlar üçin (çarhlar (şesternýalar), porşenler, barmaklar, waljagazlar we ş.m.) has netijeli bolýar.

Suwuk halndaky sianlaşdyrma has giň ýaýrandyr. Ol şu düzümdäki sianly duzlaryň erginindäki wannalarda amala aşyrylýar: 50% NaCN, 3,5% BaCl₂, 15% NaCl. Gyzdyrylanda duzlar şaýlaryň üstlerini doýurýan uglerodyň we azodyň iş atomlaryny bölüp çykar-mak bilen bölünýär.

Pes temperaturaly sianlaşdyrma polatdan tiz kesýän guraly berkitmek üçin 500–600 °C-de amala aşyrylýar (wannada 25–40% NaCN, 20–45% Na₂CO₃ we 10–20% NaCl bar). Işiň dowamlylygy 5–30 minuda, sianlaşdyrylan gatlagyň galyňlygy bolsa 0,02–0,04 mm-e deň.

Ýokary temperaturaly sianlaşdyrma 800–950 °C temperaturada öz düzüminde 0,4%-e çenli uglerody saklaýan uglerodly we ýörite polatlar sezewar edilýär (wannada 6–10% NaCN, 80–84% BaCl₂ we 10-e çenli NaCl bar). Sianlaşdyrmanyň dowamlylygy 1–6 sagada, sianlaşdyrylan gatlagyň galyňlygy bolsa 0,5–1,5 mm-e ýetýär.

Ýokary temperaturaly sianlaşdyrmadan soň taplama işi ýerine ýetirilýär we soňra pes temperaturada gowşadylýar. Gyzgynlyk bilen işlenilip bejerilenden soň üstüň gatylygy HRC58-62-ä deň bolýar. Taplamadan soň sianlaşdyrylan gatlagyň gurluşy sementirleneniňki ýaly. Sianlaşma temperaturasy näçe ýokary bolsa, şonça-da üst gatlak uglerod bilen has köp doýgunlaşdyrylýar, temperatura näçe pes bolsa, şonça-da azot bilen köp doýgunlaşdyrylýar.

Gaz bilen sianlaşdyrma (nitrosegmentirleme) – 850–900 °C temperaturada polat önümleriniň uglerodlanan we azotlanan gazlardan (mysal üçin, 70–80% tebigy gazdan we 20–30% ammiakdan) ybarat bolan garyndy bilen işlenilip bejerilişi. Galyňlygy 0,25–1 mm-e deň bolan gatlagy almak hadysasynyň dowamlylygy 2–10 sagada deň.

Nitrosegmentirlemeden soň gös-göni peçde taplama bolup geçýär we soňra 160–180 °C temperaturada gowşatma bolýar. Gowşatmadan soň üstüň gatylygy HRC58-62-ä deň. Nitrosegmentirmä ýarsma ukyply bolan çylşyrymly konfigurasiýaly şaýlar (çarhlar) sezewar bolýar. Nitrosegmentirleme has giňden ulanylýar.

9.5. Diffuzion metallaşdyrma

Poladyň üstüni alýuminiý, hrom, kremniý, bor, titan, berilliý we başga himiki elementler bilen doýurma **diffuzion metallaşdyrma** diýip aýdylýar. Bu proses polat önümleri bilen ady tutulan himiki elementleriň bir ýa-da birnäçesi bilen galtaşma ýagdaýynda gyzdyrma we saklama esasynda amala aşyrylýar. Munda himiki elementler bu işde gaty, suwuk we gaz halynda bolup bilerler.

Üst bölegi bu himiki elementler bilen doýrulan önüm gymmatly häsiýetlere (ýokary gyzgynlyga, poslama we ýokary iýilmä durukly hem-de gaty) eýedir. Käbir ýagdaýlarda şaý metallaşandan soň gyzdynlyk bilen işlenip bejerilişe sezewar edilýär.

Alitirleme köýüge çydamlylygy ýokarlandyrmak üçin poladyň üst bölegini 850–900 °C gyzgynlyk derejesinde alýuminiý bilen doýurmakdyr. Alitirlemede polat gyzdyrylanda, onuň üst böleginde alýuminiýniň okisinden dykyz örtük emele gelip metaly poslamadan gorayar.

Köplenc, alitirlemäni toz görnüşli garyndylarda ulanylýarlar. Şaýlar işçi garyndy bilen doldurylan çelege gaplanylýar. Onuň düzümine ürün

görnüşli garyndyly alýuminiý (25–50%) ýa-da ferroalýuminiý (50–75%), alýumininiň okisi (25–75%) we hlorly alýuminiý (1%) girýär. Iş 3–12 sagat dowamynda 900–1050 °C temperaturada alnyp barylýar.

Käwagt alitirlemäni eredilen alýuminili wannalarda ulanýarlar. Alitirlenen şaýlary alýuminide işlenip bejerilýän şaýlaryň eremesini aradan aýyrmak üçin düzüminde 6–8% demir bar bolan eredilen alýuminä salýarlar. Iş 45–90 minudyň dowamynda 700–800 °C temperaturada alnyp barylýar. Alitirlenen gatlagyň galyňlygy 0,2–0,35 *mm*-e ýetýär.

Gaz bilen alitirleme ýapyk retortlarda gaz görnüşli hlorly alýuminiý bilen geçirilýär. Ol ýokary temperaturalarda bölekleyin bölünýär we polady alýuminiý bilen doýgunlaşdyrýar.

Alitirmek arkaly gazogenerator maşynlarynyň şaýlary termoparlaryň atgyçlary, dürli susguçlaryň şaýlary, ýokary gyzgynlyk derejesinde işleýän bekleýji gapaklar (klapanlar) we beýleki şaýlar işlenip bejerilýär.

Hromlama – poladyň üst böleginiň gaty, suwuk we gaz halyndaky hrom bilen doýgunlaşmasy.

Gaty gurşawda polat hromlaşdyrylanda 40–45% ferrohromdan, 45–50% ýakylan toýundan we 3–5% hlorly ammoniden ybarat bolan ürün görnüşli garyndyny ulanýarlar. Hromlama 10–15 sagadyň dowamynda 900–1100 °C temperaturada geçirilýär.

Suwuk hromlamada önüm 900–1100 °C-ä çenli gyzgynlyk derejesinde 15–30% hlorly hrom ýa-da 15–25% ferrohrom goşulan bariniň, magniniň we kalsiniň ergin halyndaky duzundan ýerine ýetirilýär.

Poladyň gazly hromlamasy has güýçlüdir. Şu ýagdaýda önümler gaz görnüşli hlorly hromuň atmosferasynda 950–1050 °C-ä çenli gyzdyrylýar. Hromlanan gatlagyň galyňlygy 0,15–0,20 *mm*-e deň.

Hromlama bug-güýç enjamlarynyň şaýlaryny, bug-suw armaturlaryny, bekleýji gapaklary, wentilleri, patrubkalary, şeýle-de agressiw gurşawda işleýän şaýlary işläp bejermek üçin, şeýle-de şaýlara bezeg bermek üçin ýerine ýetirilýän işdir.

Silisirleme iýilmezlige we poslama durnuklylygy ýokarlandyrmak we kislota durnuklylygy gowulandyrmak üçin polat önümleriniň üst gatlagyny kremniý bilen doýurmakdyr.

Silisirlemede gaty gurşawda 60% ferrosilisiden, 38–39% toýun toprakdan ýa-da kaolinden we 1–2% hlorly ammoniden ybarat bo-

lan ürün görnüşli garyndyny ulanýarlar. Silisirlenen gatlagyň çuňlугy 0,2–0,8 *mm*-e deň.

Poladyň gaz bilen silisirlenmesi 2–4 sagadyň dowamynda hlорly kremniň atmosferasynda 950–1050 °C temperaturada geçirilýär. Gatlagyň galyňlygy 0,5–1,24 *mm*-e deň. Silisirlenen gatlagyň gatylygy Wikkers boýunça 200–300 birlige ýetýär.

Silisirleme bilen himiýa, kagyz, nebit senagatlarynyň enjamlarynyň şaýlary (nasoslaryň waljagazlary, geçiriji turbalar, armaturlar, nurbatlar, murgalar we ş.m.) işlenip bejerilýär.

Borirleme poladyň üst gatlagyny bor bilen doýurmakdyr. Bor bilen doýurmak iýilmäge durnuklylygy we gatylygy ýokarlandyrmak üçin işlenip bejerilýär. Ol öz düýp häsiýetini 950 °C gyzgynlyk derejesinde hem saklap bilýär.

X BAP

LEGIRLENEN POLATLAR WE AÝRATYN HÄSIÝETLI METAL ERGINLERI

10.1. Demriň uglerodly erginlerindäki ulanylýan legirleýji elementler

Belli bolşy ýaly, uglerodly polatlaryň mehaniki, fiziki-himiki häsiýetleri maşyn gurluşygynyň şu günki talaplaryny ödäp bilmeýär.

Gerek häsiýetleri almak üçin polada legirleýji elementler (Cr, Mo, Ni, V, Mn, Si, Ti, Al, B, Co we ş.m.) goşulýar. Bu ýagdaýa **legirmek**, alynýan polada bolsa **legirlenen** diýlip aýdylýar. Poladyň düzümünde hemişelik garyndy hökmünde marganesiň we kremniň mukdary 1%-den kän bolsa, onda olar **legirleýji elementler** diýlip hasaplanylýar.

Polada goşulan legirleýji elementler demir bilen bilelikde gaty metal erginini emele getirip bilerler, şeýle-de sementitiň gözenegin-

de demriň atomynyň ýerine gelip, sementitde eräp bilerler, ýokary mukdarda bolan ýagdaýynda legirlenen sementiti ýa-da özbaşdak ýörite karbidleri emele getirip bilerler.

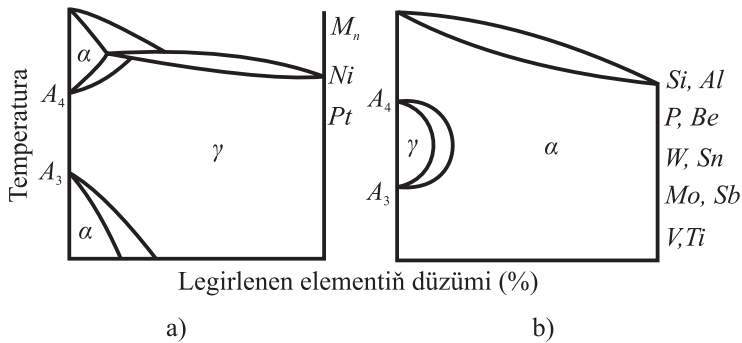
Demir ugleroddan, azotdan, wodoroddan we käbir ýagdaýlarda bordan başga hemme legirleýji elementler bilen orun tutma gaty metal erginlerini emele getirýär. Olar demirde A_3 we A_4 nokatlarynyň ýerleşýän ornuna täsir edýär. Ol nokatlar bolsa α we γ demriniň gyzgynlyk derejesiniň ýerleşişini kesgitleýär.

Elementleriň köpüsi A_4 nokadynyň ornuny ýokarlandyrýar ýa-da A_3 nokadynyň ornuny aşaklandyrýar, şonuň bilen birlikde γ modifikasiýanyň bolmagynyň ulgamyny giňeldip (*10.1-nji (a) surat*), ýa-da modifikasiýanyň bolmagynyň ulgamyny daraldyp (*10.1-nji (b) surat*), A_4 nokadyň ornuny aşaklandyrýar ýa-da A_3 nokadyň ornuny ýokarlandyrýar.

Demir, legirleýji elementleriň (*10.1-nji surat*) hal diagrammasynyň çyzgysyndan görnüşi ýaly, marganesiň, nikeliň we beýlekileriň kesgitlenen mukdaryndan ýokarda bolan ýagdaýynda γ ýagdaýy normal gyzgynlyk derejesinden ereýän gyzgynlyk derejesine çenli durnukly saklanýar. Şunuň ýaly demriň esasyndaky metal erginlerine **austenitli** diýlip aýdylýar. Wanadiniň, molibdeniň, kremniniň we beýleki elementleriň kesgitlenen çäklerinden mukdary köp bolup, hemme gyzgynlyk derejelere durnukly ýagdaýlarynda **α ýagdaýy** diýlip hasaplanýar. Şunuň ýaly demriň esasyndaky metal erginlerine **ferritli** diýlip aýdylýar. Başga metal erginlerine garanynda, demriň esasyndaky austenitli we ferritli metal erginlerinde gyzdyrylanda we sowadylanda öwrülmeler bolmaýar.

Hemme legirleýji elementler ugleroda garanynda **karbid emele getirmeyänlere** we **emele getirýänlere** bölünýärler. Mendeleýewiň periodik tablisasy boýunça karbid emele getirmeyänler demirden sag tarapda dur. Olara **Ni, Co, Cu, Al we başgalar** girýär. Karbid emele getirijilere bolsa **Mn, Cr, W, Mo, V, Ti, Ta we başgalar** degişlidir. Az durnukly karbidler şu hataryň başynda dur. Karbid emele getiriji elementleri öz içinde saklaýan polatda ýönekeý we çylşyrymly karbidler emele gelýär. Çylşyrymly karbidler esasy metalyň atomynyň legirleýji element bilen orny tutulanda sementitiň esasynda ýüze çykýarlar.

10.1-nji surat. Demriň hal diagrammasynyň çyzygysy – legirlenen element:
a – birinji topar (nikel, marganes we ş.m) austenitiň ýaýlasyny giňeldýär;
b – ikinji topar (kremniý, hrom, alýuminiý we ş.m) ferritiň ýaýlasyny giňeldýär

Legirlenen polatlar üç fazadan ybarat. Olar:

1. Legirlenen ferrit.
2. Legirlenen austenit.
3. Legirlenen sementit (karbidler).

Legirlenen ferrit α demirdäki uglerodyň we legirleýji elementiň gaty erginidir. Legirlenen ferritiň häsiýeti legirleýji elementleriň mukdaryna baglylykda üýtgeýär.

Legirlenen austenit γ demirdäki uglerodyň we legirleýji elementleriň gaty erginidir. Legirlenen austenitiň berkligi legirlenmedigiňkiden ýokarydyr. Poslama, magnit we elektrik häsiýetleri uly tapawut edýär.

Sementitiň kristal gözeneginde demriň atomlarynyň bir böleginde legirleýji elementiň atomlarynyň orun tutmagyna **legirlenen** diýlip aýdylýar.

10.2. Legirlenen polatlaryň toparlary we belgilenilişi

Şu wagtky kadalara görä, legirlenen polatlar himiki düzümi, mikrogurluşy we niýetlenilişi boýunça toparlara bölünýärler.

Himiki düzümi boýunça legirlenen polatlar düzüminde bir legirleýji elementi saklaýan **üç bölekden ybaratlara** (hromly, nikelli, molibdenli we beýlekiler); düzüminde iki legirleýji elementi saklaýan **dört bölekden ybaratlara** (hromnikelli, hrommarganesli we beýlekiler) we

düzümünde üç, dört we şondan köp legirleýji elementi saklaýan çylşyrymylary (hrommarganesnikeltitanly we beýlekiler) bölünýär.

Bar bolan legirleýji elementleriniň mukdary boýunça polatlar düzüminde umumy legirleýji elementleriň 2,5%-e çenlisi bolan **pes legirlenenlere**, 2,5–10%-i bolan **orta legirlenenlere** we 10%-den gowragy bolan **ýokary legirlenenlere** bölünýär.

Deňagramlylyk ýagdaýynda we sowadylandan soň howada bolandaky gurluşlary boýunça bölünmeleri hem bar.

Gurluşlary boýunça legirlenen polatlar deňagramlylyk şertlerinde **ewtektika çenli** (düzümünde artykmaç mukdarda ferrit bolan), **ewtektikaly** (perlit gurluşly bolan), **ewtektikadan soňky** (gurluşynda artykmaç mukdarda karbid bolan) we **ledeburitli** (gurluşy boýunça suwuk polatdan aýrylýan ilkinji karbid) polatlara bölünýär. Guýlan görnüşde artykmaç mukdarda karbidler austenit bilen bilelikde ewtektikany emele getirýärler. Ol işlenilip bejerilende basyş bilen aýrybaşga karbidlere we austenite dargaýar.

Howada poladyň uly bolmadyk ölçegli nusgalaryny (diametri 25 mm) üç topara bölýärler. Olar:

1. Perlit.
2. Martensit.
3. Austenit.

Perlit toparyndaky polatlar düzüminde legirleýji elementleriň meňzeşligi uly bolmadyk mukdaryny öz içinde saklaýar (adatça, 5–6%-den köp däl).

Martensit toparyndaky polatlar düzüminde legirleýji elementleriň meňzeşligi köpräk bolan mukdaryny saklaýar.

Austenit toparyndaky polatlar bolsa düzüminde legirleýji elementleriň meňzeşligi has köp bolan mukdaryny (12–30% we ondan hem köp) saklaýar.

Legirlenen polatlar wezipesi boýunça **konstruksion, gural** we **áýratyn fiziki** häsiýetlere bölünýärler.

Konstruksion polatlary **adaty temperaturalarda ulanylýan polatlara** we **ýokarlanan temperaturalarda ulanylýan polatlara** bölýärler.

Gural polatларыny **kesiji gural üçin, möhürleýji gural üçin** we **ölçeýji gural üçin** toparларыna bölýärler.

Aýratyn häsiýetli polatlar **ýörite fiziki, himiki we mehaniki** häsiýetnamalaryna eýedir.

Legirlenen polatlaryň kysymalaryny belgilemek üçin SSRC-de harp-san ulgamy kabul edilipdir. Ol poladyň takmynan düzümini görkezýär. Her bir himiki elementi şu aşakdaky baş harplar bilen aňladylýar: G – margenes, S – kremniý, H – hrom, N – nikel, M – molibden, F – wanadiý, W – wolfram, T – titan, Ý – alýuminiý, Д – mis, B – niobiý, K – kobalt, R – bor, P – fosfor, TS – seziý, Ç – seýrek duş gelýän metallar.

Kysymynyň öňünde ýazylan iki sany san uglerodyň mukdaryny ýüzden bir bölekde (konstruksion polatlar üçin) aňladýar, kysymynyň öňünde ýazylan bir san uglerodyň mukdaryny ondan bir bölekde (gural polatlar üçin) görkezýär. Ýokary legirlenen poladyň düzümindäki uglerodyň mukdary 0,08%-den az bolan ýagdaýynda kysymalarynyň öňünde 0 ýazylýar. Gural polatlarynyň birnäçesinde uglerodyň mukdary 1%-e golaý bolanda, ýokary legirlenen polatlarda uglerodyň mukdarynyň aşaky çägi çäklendirilmedik we ýokary çägi bolsa 0,09%-den ýokary bolmadyk ýagdaýynda kysymlar belgilenende kysymalaryň öňünde san ýazylmaýar. Galan ýagdaýlarda harpdan soňky sanlar şol legirleýji elementleriň görerimdäki mukdaryny görkezýär (eger elementiň mukdary 1%-den az bolsa, san ýazylmaýar).

Değişlilikde, düzümünde 0,10–0,15% S we 1,3–1,7% Mn bar bolan polat 12G2 diýip aňladylar, düzümünde 0,28–0,35% S, 0,8–1,1% Cr, 0,9–1,2% Mn we 0,8–1,2% Si bar bolan polat bolsa 30HGSA diýip aňladylar.

Kysymalaryň soňundaky ýazylan *A* harpy kükürdiň we fosforyň mukdarynyň çäklendirilendigini ($S < 0,025\%$; $P < 0,025\%$) we ýokary hilli polatda metallurgiýa önümçiliginiň ähli şertleriniň berjaý edilendigini aňladýar.

Käbir ýagdaýlarda poladyň aňlatmasynda nyşanlaryň sanyny azaltmak üçin TDS-ň anyk berjaý edilmeginden daşda durýarlar. Esasan, ol çylşyrymly legirlenen polatlara degişlidir. Mysal üçin, düzümünde 1%-den gowrak uglerod bar bolan gural polatlarynda onuň düzümini aňladýan sanlar doly aýrylýar. Şeýlelikde, 1,45–1,70% S, 11–12,5% Cr we 0,5–0,8% Mo bar bolan gural poladyny H12M diýip aňladýarlar.

Poladyň käbir kysymlary kada görä aýratyn belgilenýär. Mysal üçin, çalt kesiji polatlary *R* harpy bilen, şarikopodşipniklik üçini Ş

harpy bilen belgileýärler. Eger Ş harpy kysymyň soňunda gelyän bolsa, onda ol eredilişini, ýagny elektrogalyndylydygyny görkezýär.

10.3. Konstruksion legirlenen polatlar

Konstruksion legirlenen polatlaryň mehaniki häsiýetleri gyzgyn işlenip bejerişden öň we soň ýokarydyrlar. Olar uglerodly polatlara garanynda ýeňil taplanýarlar we uly kesimde gyzarýarlar.

Pes legirlenen konstruksion polat geçiriji turbalary we gurluşyk konstruksiyasynyň elementlerini ýasamak üçin ulanylýar. Bu topar-daky esasy legirleýji elementler marganes we kremnidir. Urguly şep-beşikligiň ep-esli aşak düşmeginden gaça durmak üçin marganesi we kremnini 2%-den ýokary bolmadyk mukdarda goşýarlar. Düzümünde uglerodyň bolmagy 0,1–0,2%-den ýokary geçmeýär. Ähli pes legirlenen polatlar düzüminde hromuň, nikeliň we misiň köp bolmadyk mukdaryny saklaýar.

Legirlenen polatlar hökman gyzgynlyk bilen ýa-da himiki-gyzgynlyk bilen işläp bejerilişe sezewar edilýär. Himiki-gyzgynlyk bilen işläp bejeriliş hökmünde, esasan, sementitleşdirmek ulanylýar. Şunuň esasynda legirlenen polatlar **sementitleşdirilene** we **gowulandyrylýana** bölünýärler.

Sementitleşdirilene az uglerodly legirlenen polady (0,10–0,25% ugleroda çenli) degişli edýärler.

Gowulandyrylýan polat düzüminde 0,5%-e çenli uglerody saklap biler.

Esasy legirleýji element hrom (2%-a golaý) bolup durýar. Ol gyzgynlyk bilen işlenip bejerilýän poladyň berklik häsiýetnamalaryny ep-esli ýokarlandyrýar. Hrom marganese garanynda has güýçli karbid emele getiriji element bolup, maýyşgaklygy azaltman, gowşadylan poladyň gatylygyny we berkligini işjeň ýokarlandyrýar. Molibden, wolfram, wanadiý we ş.m. karbid emele getiriji elementler hem şular ýaly hereket edýärler, ýöne bu metallar hromdan gymmatdyr. Olary, adatyça, poladyň berklik häsiýetnamalaryny däl-de, eýsem mahsus bolan alamatlaryny ýokarlandyrmak üçin goşýarlar. Şeýlelikde, molibden we wolfram hromly we hromnikelli polatlaryň sezewar edilen gowşadyş portlugy aradan aýrylýar.

Uly göwrümlü şaýlaryň bütin kesimi boýunça mehaniki häsiýetlerini gowulandyrmak üçin marganesi we nikeli goşýarlar. Olar poladyň gyzarmasyny hem çaltlandyrýarlar. Berklik alamatlary babatda bolsa hroma, molibdene, wolframa, wanadä we başgalara garanyňda marganes bilen nikel has az täsir edýärler.

Legirlenen polatlar 14 sany topara bölünýärler. Olaryň atlary hem wezipelerine gabat gelýändir. Olar: hromly, hrommarganesli we ş.m. Olaryň maşyngurluşykda giňden ulanylýan käbirlerine seredip geçeliň.

Hromly poladyň uglerodla garanyňda has ýokary berklik häsiýetnamalary bar (esasan, gyzgynlyk bilen işlenilip bejerilenden soň). 15H, 15HA, 15HR, 15HRA, 20H, 20HR kysymly sementitleşdirilen polatlar orta tizliklerde we udel basyşlarynda işleýän könelmezek şaýlary (barmaklar, oklar, itekleýjiler, plunžerler, şesternýalar we ş.m.) ýasamak üçin ulanylýar. 30H, 30HRA, 35H, 35HRA, 38HRA, 40H, 40HR, 45HTS, 45H, 50H kysymly gowulandyrylýan polatlar wallary, oklary, şesternýalary, wtulkalary, barmaklary ýasamak üçin ulanylýar. 38HRA, 40H, 40HR kysymly polatlar muftalaryň, kriwoşipleriň, friksion diskleriň, turba kompressorlaryň rotorlarynyň we ş.m. ýasalmagy üçin degişli. Hromly poladyň gyzartmasy uglerodla garanyňda ýokary bolsa-da, ol şonda-da gaty ýokary däl (ýagda taplananda 20 mm-e golaý). Şonuň üçin hromly polat, esasan, uly bolmadyk ölçegdäki şaýlary ýasamak üçin ulanylýar. Düzümünde bory saklaýan polatlar ýokary gyzartma eýedir. 45H we 50H kysymly polatlar suwda taplananda çat açmaga ýakyn bolýar.

Marganesli polady 10G2, 35G2, 40G2, 25G2 we 50G2 kysymlarda çykarýarlar. Ýokary maýyşgaklyga we oňat kebsirleýjilige eýe bolan 10G2 polady egrem-bugram turbajyklary, flanesleri, ştuserleri, turbalaryň topbaklaryny we berkidiji şaýlary ýasamak üçin ulanylýar. Ol pes temperaturalarda (-70 °C-ä çenli) hem işläp bilýär. 35G2, 40G2, 50G2 kysymly polatlar ýokary derejede könelmezlige eýedir. Olar oklary, sapfalary, tirsekli wallary, ştoklary, şesternýalary we ş.m. ýasamak üçin ulanylýar. Şu polatlaryň esasy gyzgynlyk bilen işlenilip bejerilmegi gowulandyrylýanlygyndadyr. Marganesli polat sowuk ýagdaýyndaka kesilip we galyplanyp mäkäm işlenilip bejerilýär, ýöne taplamadan soň şu polatlar egrelmäge we çat açmaga ýakyn bolýar.

Eger hrom we titan goşulsa, onda marganesli poladyň şu kemçiliklere ukyplylygy ep-esli azalýar.

18HG, 18HGT, 30HGT, 40HGR, 35HG2 kysymly **hrommarganesli polat** ýokary basyşlarda, tizliklerde we urguly agram salmalar-da işleýän has gerekli şaýlary ýasamak üçin hyzmat edýär. 18HGT, 25HGT, 20HGR, 30HGT kysymly polatlardan barmaklary, demir göbekleri (şkworenleri), wtulkalary, şesternýalary, çarhly wallary we ş.m. ýasaýarlar. 40HG, 40HGR, 35HG2 kysymly polatlar orta basyşlarda we tizliklerde işleýän könelmezek şaýlary (kulaklary, ýyl-dyzjyklary, barmaklary, wallary we ş.m.) ýasamak üçin ýaramlydyr. 18HG, 18HGT, 20XHGR, 30HGT kysymly polatlar sementasiýadan soň, 40HG, 40HGR, 35HG2 kysymly polatlar bolsa taplamasy gowulandyrylandan soň ulanylýar. Has arzan bolan hrommarganesli polatlar gymmat hromnikelli polatlaryň ýerine ulanylýar.

25HGSA, 30HGSA, 30HGSNA, 30HGSA we 20HGSA kysymly **hromkremnilimarganesli polatlar** ýokary gyzartma eýedir, özi-de olar aňsat kebşirlenilýär we kesiji gural arkaly kanagatlanarly işlenilip bejerilýär. Olardan maşynlaryň könelmezek şaýlary we kebşirleýji konstruksiýalar ýasalýar. Gyzgynlyk bilen işläp bejermek taplamada we pes ýa-da ýokary gowşatmada bolup durýar.

40HN, 45HN, 50HN we 30HNZA kysymly **hromnikelli polatlar**, öz düzüminde nikeli saklaýan beýleki has çylşyrymly legirlenen polatlar ýaly, uly ölçegdäki güýçli ýüklenen şaýlary ýasamak üçin ulanylýar, sebäbi nikel poladyň gyzartmasyny ep-esli artdyrýar. Nikel poladyň berkligini ýokarlandyryp, onuň şepbeşikligini aşaklandyрмаýan legirleýji elementleriň biri.

Ýörite niýetlenen legirlenen polady resorlary, pružinleri, şariko-podşipnikleri, turbalary we beýleki önümleri ýasamak üçin ulanýarlar.

Polatdan ressor – pružinler we şarikopodşipnikler gyzgynlyk bilen işlenilip bejerilýän ýagdaýynda akaganlygyň, maýyşgaklygyň we çydamlylygyň ýokary çäkleri bolmalydyr. Şonuň üçin olaryň düzüminde uglerodyň ep-esli mukdary bar. Polatdan ressor-pružiniň düzüminde uglerodyň mukdary 0,5%-den, polatdan şarikopodşipni-giň düzüminde bolsa 1%-den az bolmaly däl-dir.

Polatdan ressor-pružinleriň (55GS, 55S2, 50HGA, 50HFA we beýlekiler) esasy legirleýji elementleri kremniý, marganes, hrom we

wanadiý. Polatdan resor-pružinleriň ýeterlik derejede ýokary mehaniki häsiýetlerini gazanmak üçin olar ýagda taplanylýar we ortaça gowşatma berilýär. Polatdan resor-pružinleriň çydamlylygynyň iň ýokary çägi NRS39-44 gatylygynda bolýar.

Yrgyldyly podşipnikleri ýasamak üçin ýokary uglerodly hromly ŞH6, ŞH9, ŞH15, ŞH15ST kysymly polatlar ulanylýar. ŞH15ST kysymly polat ýokary gyzartma eýedir. Şonuň üçin ondan uly ölçegli podşipnikleri ýasaýarlar. Şu topardaky polat gyzgynlyk bilen işlenilip bejerileninden soň, onuň NRS62-65 tertipdäki gatylygy bolmalydyr.

10.4. Elektrotehniki metallar we metal erginleri

Geçiriji metallar we metal erginleri kiçi udel garşylykly poslama durnukly, mehaniki tarapdan berk, sowuk we gyzgyn halynda basyş bilen işläp bejermäge ukyply, kebşirlemäge we galaýylamaga ýaramly bolmaly. Metallaryň içinde şu talaplary belli bir derejede mis we onuň erginleri, alýuminiý, polat, gurşun, kümüş, gyzyl, platina hem başga metallar kanagatlandyryýarlar.

Mis esasy geçiriji materiallaryň biri diýlip hasaplanylýar. MM kysymly ýakylan mis izolirlenip saralan we gurnama geçirijileriň ýasalmagy üçin niýetlenendir. MT kysymly berçinlenip ýasalan misi howa ýollarynyň izolirlenmedik geçirijileri, elektrik desgalaryň şinalary, elektrik maşynlaryň kollektorlary üçin ulanylýarlar.

Mis erginlerinden (bürünçden we latundan) ýokarlandyrylan berklikli geçirijileri, pružinleri, çotga saklaýjylary, kontakt şaýlaryny, gysgyçlary we berkidiji şaýlary ýasaýarlar. Şu maksatlar üçin L63, L68 kysymly latunlary, Br. OF7-0,2 kysymly fosfor garyşykly бүрүнji we beýlekileri ulanylýarlar.

Alýuminiý – has ýaýran geçiriji material. AM kysymly ýakylan alýuminiý simden izolirlenip saralan geçirijileri ýasaýarlar. AT kysymly ýanmadyk alýuminiý simini howa ulgamlarynyň elektrik geçiriji kabelleri, elektrik abzallary we paýlaýjy desgalary üçin ulanylýarlar. Alýumininiň kemçiligi onuň pes berkligi we kebşirleýjiligidir, şeýle-de ol ýaramaz galaýylanýar.

Demir we polat has bol we arzan, özi-de ýokary mehaniki häsiýetli geçiriji materialdyr, ýöne, muňa garamazdan, mise we alýumi-

nä garanynda poslama durnuklylygynyň pesligi hem-de udel garşylygynyň ululygy sebäpli ulanylyşy çäklidir. Demir we polat – magnitli materiallardyr. Şonuň üçin geçirijiniň orta böleginde tok onuň üstüne çykarylýar (üst täsir). Elektrik garşylygy we üst täsiri azaltmak üçin poladyň däneleri owradylýar we simler berçinlenilýär. Simi ýasamaga poslamadan goramak üçin sinkiň inçe gatlagy bilen üsti örtülýän (sinklenýän) az uglerodly polat ulanylýar.

Sinklenen polat sim howa ýollarynyň aragatnaşygynda, uly bolmadyk kuwwatlyklaryň elektrik geçiriji ýollarynyň gurluşygynda giňden ulanylýar. Polat sim bimetal polat alýuminiý we polat mis geçirijileriň serdeçnikleri hökmünde giňden ulanylýar.

Gurşun kabelleriň gorag örtüklerini, goraýjylaryň aňsat ýüzyän oturtmalaryny, rentgen desgalarynda gorag ekranlaryny we kislota akkumulýatorlaryndaky plastinalary ýasamak üçin giňden ulanylýar. Gurşun hekiň, betonyň erginlerinde we çüýreýän organiki birleşmelerde ýokary bolmadyk durnuklylyga eýedir.

Platina we kümüş ýokary çeyelige eýedir we poslamaga durnuklydyr. Olardan diametri 0,002 *mm*-lik simler ýasalýar. Platina simden barlamhana peçleriniň elektrik gyzdyryjy elementlerini, takyk ölçeýji abzallarda asgyçlary we tarlary ýasaýarlar. Kümüşden we platinadan az kuwwatly işlediji abzallar üçin kontaktlary ýasaýarlar.

Wolfram we molibden ýagtylyk çyralarynyň ýagtylyk burumlaryny, saklaýjy garňaklary, elektro wakuumly abzallaryň katodlaryny, elektrik enjamlarynyň aýrylýan kontaktlaryny ýasamak üçin ulanylýar.

Simap özüniň suwuk ýagdaýyny $-39\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ä çenli saklaýar, özi-de okislemä durnukly. Mis, sink, gurşun, nikel, galaýy, kümüş we altyn simapda ereýärler. Simap ýörite relelerde, öçürip ýakyjylarda we simap öwrüjilerde suwuk kontaktlar hökmünde ulanylýar.

Uly udel garşylykly geçiriji materiallar ýokary gyzgynlyk derejesinde okislenmäge durnukly bolmaly. Olaryň gyzgynlyk derejesiniň koeffisiýenti kiçi bolmaly. Bu hili materiallara misnikelliler (manganin we konstanta), nikelliler we gyzgyna çydamly metal erginleri degişlidir.

Manganin (MnMts3-12) düzümünde $\sim 3\%$ nikeli, 12% marganesi, saklaýar. Onuň düzümindäki galan element misdir. Metal ergini garşylygyň az temperatura koeffisiýentinde ýokary elektrik garşylygyna eýedir.

Manganin simi ölçýji abzallarda 100 °C-ä çenli temperaturada işleýän dürli abzallaryň garşylyk tegekleriniň saramalary üçin ulanylýar.

Konstantanyň (MNMts40-1,5) düzüminde 40% nikel, 1,5% marganes bar. Onuň düzümindäki galan element misdir. Ol 500 °C-ä çenli temperaturada işleýän ýokary garşylykly termoparalar we reostatlar üçin sim görnüşinde ulanylýar.

Marganesli nikelli metal erginleri (NMts2,5 we NMts5) awtomobil sweçalarynyň we radioçyralaryň sterženlerini ýasamak üçin ulanylýar.

Gyzgyna durnukly metal erginleri 1200 °C-ä çenli işçi temperaturaly garşylyk peçlerinde, elektrik gyzdyryjy abzallarynda ulanylýar. Olara H20N80 kysymly hromnikelli metal erginleri (nihromlar), H15N60, H25N20 kysymly nikeliň, hromuň we demriň esasyndaky metal erginleri (ferronihromlar), H13Y4, H17Ý5, OH25Ý5 kysymly demriň, hromuň we alýumininiň üç gatly erginleri (fehrallar, hromallar) degişli. Agzalan metal erginleri gaty erginler bolup durýar. Gyzdyrylanda olaryň üstünde hromuň oksidinden (Cr_2O_3) we nikeliň zakisinden (NiO) dykyz gorag plýonkasy emele gelýär. Ol metal erginini oksidenmeden ygtybarly gorýar.

Magnitli metallar we metal erginleri ferromagnetizme eýedir. Bu metal erginleriniň esasy demir, kobalt we nikeldir.

Magnitli polatlar serdeçnikleri, transformalary, generatorlary, elektromotorlary, elektromagnitleri (dinamo we transformator polatlary), ölçýji abzallary, radioabzallary we oturdylyan hemişelik magnitleri ýasamak üçin ulanylýar. Magnitli polatlar ýokary magnitgeçirijilige, gisterezis üçin az ýitgilere, tüweleý toklara, uly koersitiw güýje, galyndy induksiýa eýedirler. Birden magnitli polatlar ýumşak bolan ýagdaýynda olaryň koersitiw güýji uly bolmaly däldir. Umuman, magnitli polatlara 1521 (E44), 1413 (E33), 1312 (E22), 1212 (E12), EH3, EH9K15M2 kysymly we beýleki polatlar degişlidir. Hemişelik magnitleri kobalt, wolfram, hrom, nikel, mis we alýuminiý bilen legirlenen çylşyrymly polatlardan ýasaýarlar.

Magnitli polatlarda diňe bir agzalan legirleýji elementleriň belli bir mukdarynyň girizilmegi bilen däl-de, eýsem ýörite gyzgynlyk bilen işläp bejerijilik bilen ýokary magnit häsiýetlerine we olaryň durnuklylygyna ýetýärler. Ilki 1100–1250 °C-de kadalaşdyrma, soň-

ra bolsa ýagda sowatmak bilen 830–850 °C-ä çenli taplama astyn-da gyzdyrmany we ahyrsoňy howada sowatmak bilen 100 °C-de gowşatmany geçirýärler.

Düzüminde köp mukdarda nikel (35–44%) we az mukdarda uglerod (0,35 %-e çenli) bolan polatlaryň austenit gurluşy bar. Ol bolsa gyzdyrylanda olaryň ýylylyk bilen giňemeginiň pes koeffisiýentini üpjün edýär.

Düzüminde nikel we marganes köp mukdarda bolan **magnit däl polatlar hem çöýunlar** elektrik maşynlary ýasalanda ulanylýar.

10.5. Iýilmäge durnukly austenit polatlar

Typyp sürtelýän, ýokary udel basyş we urgy şertlerinde işleýän (traktoryň zynjyrynyň zwenosy we başga maşynlaryň zynjyrlary, üweýjiniň gapdal taraplary (şeki), ýer gazyjy maşynlaryň susguçlarynyň dişlerini, demir we tramwaý ýollarynyň krestowinalaryny we başgalary) şaýlary ýasamak üçin düzüminde 1–1,5% S, 11–15% Mn bolan 110G13L kysymly austenit polady ulanylýar. Bu polatdan hemme şaýlary metal galyba (kokile) guýup alýarlar. Guýmanyň gurluşy austenitiň däneleriniň serhedinde ýerleşýän austenitlerden we karbidlerden ybaratdyr. Şunuň ýaly karbidleriň ýerleşmesi poladyň berkligini we şepbeşikligini aşakladýar. Şol sebäpli 110G13L kysymly polat 1050–1150 °C gyzgynlyk derejesinde suwda sowadylyp taplanýar. Şu gyzgynlyk derejesinde gyzdyrylanda karbidler austenitde ereýärler. Çalt sowatmak bolsa karbidleriň ikinji gezek ýüze çykmagyna päselçilik berýär. Taplamagyň netijesinde gurluşy ugleroddan doýrulan austenitden ybaratdyr.

110G13L kysymly polat berçinlenende örän güýçli berkeýär. Berçinlemeden soň gatylyk NW500-550-ä deň. Eger-de şaýlar epesli basyşlaryň we urguly agram salmalaryň şertlerinde işlese, onda könelmä garşylyk ýokarlanýar. Berkeme we könelmezlik berçinlemede üstki gatlakda martensit öwürmäniň bolup geçýändigini bilen düşündirilýär. Eger-de ulanylanda basyş we onuň ýüze çykarýan berçinlemesi bolmasa, onda polat ýokarlanan könelmezligi ýüze çykarmaýar. 110G13L kysymly polady kesme bilen işläp bejermeyärler. Şeýdip güýçli berçinleme döreyär.

10.6. Poslamaýan polatlar

Poslama – daşky gurşawyň täsiri netijesinde metallaryň dargamagy. Ol metalyň uly ýitgisine getirýär we ägirt uly çykdajylara sezewar edýär. Şonuň üçin poslama bilen göreş örän wajyp mesele bolup durýar.

Metala gazlaryň täsir etmeginiň netijesinde bolup geýän **himiýa poslamasy** (gaz poslamasy), elektrolitdälleriň (nebitiň we onuň önümleriniň), elektrolitleriň (kislotalaryň, aşgarlaryň we duzlaryň) täsir etmeginiň netijesinde ýüze çykýan **elektrohimiýa poslamasy** ýaly poslamanyň görnüşleri bardyr. Elektrohimiýa poslamasyna **atmosfera** we **toprak poslamasyny** degişli edýärler.

550 °C gyzgynlyk derejesinden ýokary ýagdaýdaky gaz poslama (köyük emele gelmesi) durnukly polada **köyüğe ýa-da gyzgynlyga durnukly polat** diýlip aýdylýar. Elektrohimiýa poslamasyna durnukly polada **poslama durnukly ýa-da poslamaýan polat** diýlip aýdylýar.

Poslama garşy durnuklylygy ýokarlandyrmagyň esasy usuly esasy metal bilen berk bagly bolan we metal hem daşky agressiw gurşawyň arasyndaky baglanyşygy duýdurýan, şeýle hem dürli agressiw gurşawlarda poladyň himiki potensialyny ýokarlandyran önümiň üst tekizligine gorag gatlagyny döredýän elementleri goşmakdyr.

Uglerodly we az legirlenen polatlar poslama durnuksyzdyr. Olar düzümünde köp mukdarda hrom bolan **hromly poslamaýan polatlara** we düzümünde köp mukdarda hrom we nikel bolan **hromnikelli poslamaýan polatlara** bölünýärler. Şu polatlar bir fazaly (ferritli, austenitli, martensitli) bolmalydyr.

Hromly poslamaýan polatlar öz düzümünde 12% hromy saklaýarlar. Düzümünde hromuň mukdary az bolsa, polat poslama garşy bolmaga ukyply däl. Şu polatlarda hromuň birmeňzeş mukdary (12–14%) bar, ýöne uglerodyň dürli mukdary bar (0,09–0,44%). Bu bolsa olaryň gurluşyny, gyzgynlyk bilen işlenip bejerilişini we ulanylyşyny kesgitleýär.

12H13 kysymly (martensit-ferrit topary) we 20H13 kysymly (martensit topary) polatlaryň iň oňat poslama garşy we mehaniki häsiýetlerini gazanmak üçin 650–700 °C-de (HB200-220) soňra

gowşatmak bilen ýagda taplama ýa-da 870–900 °C-de (HB40-180) gyzdyryp taplama sezewar edýärler.

Şu polatlardan kadaly temperaturalarda işleýän maşynlaryň, kadaly temperaturalarda gowşak poslama gurşawlarda işleýän maşynlaryň şaýlary ýasalýar (atmosfera ýagyşlary, organiki kislotalaryň duzlarynyň suw erginleri).

30H13 we 40H13 kysymly (martensit topary) polatlar gyzdyrylanda austenit gurluşy alýarlar. Şu polatlaryň gyrgyzlyk bilen işlenip bejerilişi 200–300 °C-de (HRC48-53) soňra gowşatmak bilen ýagda ýa-da 1000–1050 °C-de taplamadan ybarat. 30H13 we 40H13 kysymly polatlar dürli azyk önümleriniň, azot kislotasynyň gurşawynda poslama durnukly. Olardan hirurgiýa guralyny, pružinleri, öý goşlarynyň zatlaryny ýasaýarlar.

12H17 we 15H28 kysymly polatlar (ferrit topary) hromuň karbidiniň köp bolmadyk mukdary bilen ferritiň mikrogruşyna eýedir. Şu polatlar dürli gurşawlarda, şol sanda azot we uksus kislotalarynda (sirke) poslama durnukly. Olary azotturşy zawodlarynyň we azyk senagat zawodlarynyň enjamlary üçin ulanýarlar.

Hromnikelli poslamaýan polatlar (mysal üçin, 12H18N9) düzüminde hromuň we nikeliň köp mukdaryny saklaýarlar. Olar austenit toparyna degişlidir. Bu hili polatlar düzüminde austenitden başga karbidleri hem saklaýarlar. Austenitiň bir fazaly gurluşyny almak üçin polat 1050–1100 °C gyrgyzlykdaky suwda taplanylýar. Şunlukda, has ýokary poslama durnuklylygy, ýöne deňeşdirmesi ýokary bolmadyk berkligi alýarlar. Berkligi ýokarlandyrmak üçin şu polatlar sowuk deformasiýa sezewar edilýär.

Hromnikelli poslamaýan polatlar, hromly poslamaýan polatlara garanynda, poslama durnuklylyga eýedir. Olar himiýa, nebit we azyk senagatynda, awtogurluşykda, gurluşykda giňden ulanylýar.

Esasy topara austenit-martensit poslamaýan polatlar (mysal üçin, 09H15NÝ8) degişlidirler. Olar atmosferada poslama berk durnuklylygy bilen bir hatarda ýokary mehaniki häsiýetlere hem eýedirler.

Austenit-martensit polatlar mehaniki häsiýetlerini gowulandyrmak üçin çylşyrymly gyrgyzlyk bilen işlenip bejerilişe sezewar edilýär. Polat 975 °C-de taplanylýar we austenit gurluşy alynýar. Ol

ýeterlik derejede ýokary maýyşgaklyga eýedir. Ol şeýle-de plastika maýyşgaklygyna we kesilip işlenip bejerilişe sezewar edilip bilner, soňra austeniti martensite bölekleýin (takmynan, 40%) geçirmek üçin 50–75 °C temperaturalarda sowuk ýagdaýynda işläp bejermek geçirilýär. Şondan soň 450–500 °C-de gowşatma sezewar edýärler.

Poladyň mehaniki häsiýetleri emele gelen martensitiň mukdaryna bagly. Ol taplama temperaturasy we sowuk ýagdaýynda işläp bejermek bilen sazlanyp bilner. Eger-de martensitiň mukdary 40%-den ýokary bolsa, onda poladyň maýyşgaklygy sähelçe azalýar, berkligi bolsa artýar.

10.7. Aýratyn ýylylyk we maýyşgak häsiýetli polatlar

Kesgitli gyzgynlyk giňeliş koeffisiýentli material hökmünde düzümi köp nikelli demirnikelli erginler ulanylýar. Pressizion mehanizmlerde uzynlygyň etalony hökmünde **inwar ergini** (36N) ulanylýar. Onuň düzüminde 36% nikel bardyr. Inwar ergini gyzgynlyk derejesiniň 0–100 °C aralygynda giňemeýär. Ony takyk enjamlaryň şaýlaryny ýasamak üçin peýdalanýarlar. Inwardan ýasalan şaýlar gyzgynlygyň derejesi üýtgeşse-de, öz ölçeglerini üýtgetmän saklaýarlar.

Aýna wakuum turbajyklarynyň sепini bitirmek üçin **kowar ergini** (29NK) ulanylýar. Onuň düzümi 29% nikelden we 18% kobaltdan ybaratdyr. Kowaryň çyzyk boýunça giňelme koeffisiýenti aýnanyňka ýakyndyr.

Aýratyn maýyşgak häsiýetli metal erginlerine maýyşgaklyk modulynyň kiçi gyzgynlyk derejeli koeffisiýentlisi degişlidir. Olardan anyk abzallaryň burunlary we başga maýyşgak elementler ýasalýar. Olaryň kesgitlenen gyzgynlyk derejesiniň arasynda hemişelik maýyşgaklyk moduly bolmaly. Bu talaplary **elinwar görnüşli erginler** kanagatlandyýarlar. Mysal üçin, 42NHTÝ görnüşli metal ergininiň düzümi 42% Ni-den, 5,5% Cr-dan, 2,7% Ti-dan, 0,75% Al-den ybaratdyr.

950 °C-de taplap suwda sowadylandan soň, metal ergini austenit gurluşdan ybarat bolýar. Ol deňeşdirme kiçi berkligi bilen ýokary çeyelige eýe bolýar, emma garrandan soň 600 °C-de berklik artýar, maýyşgaklyk bolsa aşaklaýar. Elinwar inçe, ýagny 0,1–0,2 mm-e deň lenta we diametri 0,3–5 mm-e deň sim görnüşinde ulanylýar.

XI BAP

GURALLYK POLATLAR

11.1. Kesiji gurallar üçin polatlar

Kesiji gurallara tyglar, burawlar, bellik edýän gurallar, frezerler, kesgiçler we ş.m. girýär. Gurallaryň işleýiş şertleri bilen baglylykda gurallyk polatlara kesgitli talaplar bildirilýär. Kesiji gurallar üçin poladyň işlenilýän materialynyň gatylygyndan ýokary bolan gatylygy, könelmä durnuklylygy, ýylylyga durnuklylygy (gyzyl durnuklylygy) bolmalydyr, ýagny olar işlenende ýüze çykýan işçi erňegi gyzdyrylanda kesmek üçin zerur bolan gurluşyny we häsiýetini saklamalydyr.

Kesiji gurallar uglerodly, legirleýji we çalt kesiji polatdan taýýarlanylýar. Çalt kesiji polatlar has ýokary derejeli legirleýji polatlardyr, ýöne olar gurallyk polatlaryň aýratyn toparyny döredýärler.

U7 (U7A) U13 (U13A) we beýleki kysymly uglerodly gurallyk polatlar duýdansyz we güýçli urgulara sezewar edilmeýän gurallary (burawlary, plaşkalary, bellik edýän gurallary, towlamalary, kesgiçleri, frezerleri, byçgy materiallaryny, igeleri, şaberleri) taýýarlamak üçin ulanylýar.

Bu polatlaryň kysymlyary aşakdaky ýaly aýdyňlaşdyrylýar: U harpy olaryň uglerodly gurallyk polatlaryna degişlidigini görkezýär, sanlar bolsa uglerodyň göterimiň onlarça payyndaky mukdaryny görkezýär. Polatlaryň ýokary hilli kysymlarynyň belgilenmesinde A harpy goýulýar (hillilerden tapawutlylykda).

Ýokary hilli polatlaryň düzüminde kükürdiň (0,02%-e çenli) we fosforyň (0,03%-e çenli) has az mukdary bolýar, metal bolmadyk birkemeleriň az mukdary bolýar. Bu hili polatlaryň ýokary mehanik häsiýetleri bardyr.

Uglerodly gurallyk polatlar ewtektoidden soňky polatlara degişli edilýär. Kesip işlenilmeden öň olarda däne şekilli perlitniň gurluşy bolmaly (sementit tora ýol berilmeýär), şonuň üçin ewtektoidden soňky polat daneli perlite gyzartmagyň rejeleriniň biri boýunça gyzardylýar.

Uglerodly gurallyk polatlaryň artykmaçlygy hem onuň bahasy-nyň arzanlygydyr, ýokary bolmadyk gatylygydyr (HB166-192) hem-de kesme we basyş bilen gyzardylan ýagdaýynda gowy işlenilip bolýanlygyndadyr.

Uglerodly gurallyk polatlaryň taplama gyzgynlygy 780–800 °C (Ac_1 50–70 °C-den ýokary, emma Ac_m pes), taplamanyň netijesinde polat gurluşyna eýe bolmaly we ikinji sementitiň (doly bolmadyk taplama) ownuk dänesini we eremedik böleklerini saklamaly. Gýýjenmäni aýyrmak üçin we ýokary gatylygy (HRC60-63) saklamak üçin guraly 150–170 °C gyzgynlykda çykarma sezewar etmeli.

Az tizlikli kesijilik bilen işleýän gurallar üçin uglerodly polatlar ulanylýar, sebäbi 190–200 °C-den ýokary gyzgynlykda onuň gatylygy güýçli peselýär.

Legirleýji gurallyk polatlaryň gyzdyrylma duýgurlygy pes, ýanyjylygy we taplanyjylygy has gowy we ýagda taplanan ýagdaýynda sowatmany geçirmäge mümkinçiligi bar. Bu bolsa guralyň deformasiýasyny we egrelmesini peseldýär. Bu polatlardan aşakdaky gurallary, ýagny:

9HF-den metal sowuk ýagdaýyndaka kesmekde ulanylýan tegelek we lenta görnüşli byçgylary, pyçaklary;

11H-dan gyzgyn gurşawlarda taplanylýan, diametri 30 mm-e çenli bolan belgi edilýän we beýleki kesiji gurallary;

13H-dan päkiniň pyçaklaryny we ýüzlerini, ýiti hirurgiýa gurallaryny, şaberleri, grawirleýji guraly;

9HS-den burawlary, razwýortkalary, belgi edilýän gurallary, plaşkalary we frezleri;

HWG-den we 9HWG-den kesiji guraly, kesme kalibrlerini, sozujylary, plaşkalary, uzyn belgi edilýän gurallary we razwýortkalary ýasamak mümkin.

H, 9HS, HWG kysymly polatlarda esasy legirleýji element hrom. H kysymly polat diňe hrom bilen legirlenen (1,3–1,65%). Hromuň mukdarynyň ýokarlanmagy taplanyjylygy ýokarlandyrýär. H kysymly polat içinden kesilende 25 mm-e çenli taplanýar (ortasyndaky gatylyk NRC60), U10 kysymly polat kesilende bolsa diňe 5 mm-e çenli taplanýar. H kysymly polat tokar, ýonuujy we urup oýujy kesgiçler üçin ulanylýar. 9HS kysymly polat hromdan başga kremniý

bilen hem legirlenen. H kysymly polat bilen deňeşdirilende onuň taplanyjylygy has ýokary (35 mm-e çenli), ýylylyga durnuklylygy ýokary (250–260 °C-ä çenli), iň gowy kesme häsiýetleri bar, karbidleri has deňagramly ýerleşdirilen. HWG kysymly poladyň taplanyjylygy 45 mm-e çenli, HWSG kysymly poladyň taplanyjylygy 80 mm-e çenli.

Çalt kesiji polatlar ýokary tižlikde kesýän, agyr şertlerde işleýän dürli hili kesiji gurallary öndürmek üçin ulanylýar. Päkileriň, burawlaryň we beýleki gurallaryň hili çalt kesiji poladyň hiline, guralyň taýýarlanylş dykgatlygyna we onuň termik taýdan işlenişine bagly. Çalt kesiji polatlar ýokary derejeli we çylşyrymly legirleýji polatlardyr (13-nji tablisa).

13-nji tablisa

Has ýaýran çalt kesiji polatlaryň himiki düzümi (%)

Poladyň kysymy	C	Cr	W	V	Mo
P18	0,7-0,8	3,8-4,4	17,0-18,7	1,0-1,4	1-e çenli
P12	0,8-0,9	3,1-3,6	12,0-13,0	1,5-1,9	1-e çenli
P6M3	0,85-0,95	3,0-3,5	3,5-6,5	2,0-2,5	3-3,6
P6M5	0,80-0,88	3,8-4,4	5,5-6,5	1,7-2,1	5-5,5

Çalt kesiji polatlaryň ýylylyga durnuklylygy ýokary (615–635 °C-ä çenli), şonuň üçin olary ulanmak kesme tizligini 2–4 esse, guralyň durnuklylygyny, uglerodly gurallyk polatlar bilen deňeşdireniňde, 10–30 esse ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

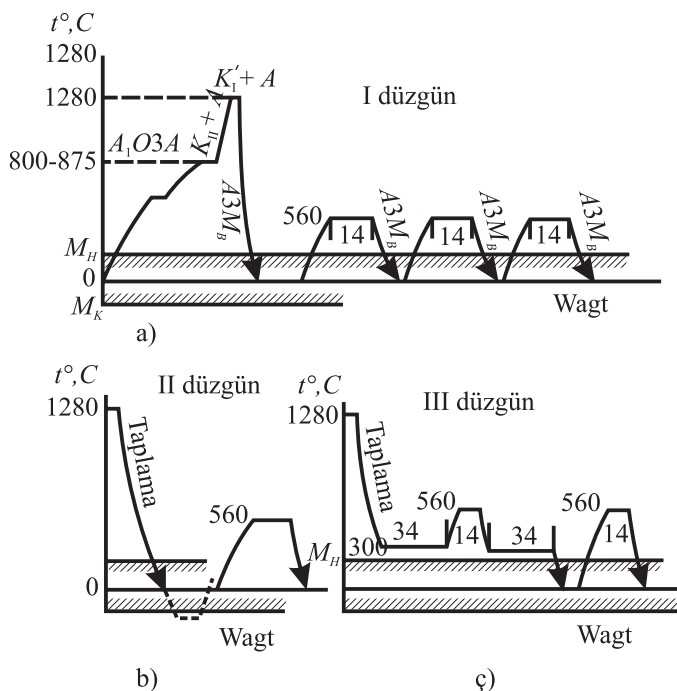
Çalt kesiji polatlar legirleýji polatlaryň ledeburit synpyna girýär. Guýma ýagdaýynda çalt kesiji poladyň gurluşy “skelet şekilli” bolan ledeburit ewtektikadan we austenitiň dargama önümlerinden durýar. Guýma poladyň üç görnüşdäki karbidi bolýar. Olar:

1. Ledeburit ewtektikasy (ilkinji).
2. Austenit sowadylanda bölünip çykan (ikinji).
3. Ewtektoid-perlit öwrülmesiniň netijesinde emele gelen.

Karbidleriň amatly bolmadyk formasyny (ledeburit ewtektikasy) dargatmak üçin we döwlegenligini aýyrmak üçin guýma çalt kesiji polady basyş bilen gyrgyzyn işlemä (sozma, süýme) sezewar edýärler, soňra bolsa 860–880 °C gyrgyzynlykda gyzardýarlar. Basyş astynda işlenilenden soň we gyzardylandan soň poladyň gurluşy sorbit şekilli perlitden we gatylygy HB207-255 bolan artykmaç karbidlerden durýar.

Çalt kesiji polatlar ýokary kesijilik häsiýetlerine degişli termik taýdan işlenilenden soň eýe bolýarlar (11.1-nji surat). Polat taplananda onuň ýaramaz ýylylyk geçirijiligi üçin 850 °C-ä çenli gyzdyrma termik güýjenmeleriň we ýslaryň önüni almak üçin örän haýal amala aşyrylmalydyr. 850 °C-ä çenli gyzdyrylýandyndan soň polat bu gyzgynlyga çydaýar. Polat ýeterlik plastik ýagdaýda duranda 850 °C-den 1300 °C-ä çenli gyzdyrmak çalt amala aşyrylmaly. Guralyň üst gatlagynyň kömre öwrülmeğiniň önüni almak üçin gyzdyrylan derejede saklama örän gysga bolmaly. P18 kysymly polady taplamakda ýokary gyzgynlyk (1260–1300 °C) austenitdäki ikinji karbidleriň mümkin boldugyndan has doly eremeği üçin zerur. Görkezilen derejä çenli gyzdyrylandan soň we degişli saklamadan soň guraly ýagda ýada howada sowadýarlar.

11.1-nji surat. P18 poladyň gyzgynlyk bilen işlenilişiniň grafikleri:
a – taplama we üç gezek goýberme; b – taplama, sowuk bilen işleme we bir gezek goýberme; ç – taplama we 3 sagat interwalda goýberme

Taplamanyň netijesinde martensitden, galyndy austenitden we gatylygy HRC61-63 bolan çylşyrymly karbidlerden durýan gurluşy alýarlar.

Zerur bolan häsiýetlerini almak üçin taplanan guraly 560 + -10 °C gyzgynlykda ýokary goýberijilige sezewar edýärler. Şonda galyndy austenitden wolframýň we wanadiniň karbidleri bölünip çykýar. Bu onuň legirleýjiligini kemeldýär, şonuň üçin hem soňraky sowamada martensit öwrülmä sezewar bolýar (150 °C gyzgynlykdan pes bolanda). Käbir gurallar üçin 500–550 °C gyzgynlykda eredilen duzlarda basgançakly taplama giňden ulanylýar. Bu bolsa guralyň deformasiýasynyň kemelmegine ýardam edýär.

P18 kysymly poladyň bir gezeklik goýberilmesi ähli galyndyly austeniti martensite geçirmegi üpjün etmeýär. Şonuň üçin hem has gowy kesijilikli häsiýetli etmek üçin 45–60 minut saklap köpgezeklik, has hem üçgezeklik goýbermeleri üpjün edýärler (*11.1-nji (a) surat*).

- 80 °C derejede taplanan çalt kesiji polady sowuk ýagdaýyndaky işlemek birgezeklik goýberme bilen çäklenmäge mümkinçilik berýär. Onuň dowamynda galyndy austenitiň esli bölegi martensite geçýär (*11.1-nji (b) surat*). Görkezilen termik taýdan işlemeden soň poladyň gurluşy martensitden we karbidlerden durýar. Çalt kesýän polatdan edilen guralyň kesijilik häsiýetlerini gowulandyrmak üçin goýbermeden soň ony käwagt pes gyzgynlykdaky sionirlemä sezewar edýärler. Onuň netijesinde guralyň üst ýüzünde gatylygy HV1000-1100 we ýokarlandyrylan ýylylyga (650 °C) durnuklylygy bolan ýuka gatlak emele gelýär.

11.2. Ölçýji gurallar üçin polatlar

Ölçýji gurallar ýokary gatylykly könelmä durnukly bolmaly we ulanylan wagtynda öz ölçeglerini saklamaly. Olary taýýarlamak üçin H, 12H1, HG, H9, H12FM, H12F1 kysymly legirleýji polatlardan, U8, U12 kysymly uglerodly gurallyk polatlardan, sementasiýa sezewar edilýän ýönekeý uglerodly polatdan, azotlanma sezewar edilýän 38H2ÝUA kysymly polatdan peýdalanýarlar. Bu polatlar taplamadan we pes goýbermeden (150–160 °C) soň ýokary gatylyga eýe bolýarlar.

Taplanan ýokary uglerodly polatlarda kadaly gyzgynlyk derejesinde köp wagtyň dowamynda garrama döwri bolup geçýär. Ol martensitiň bölekleýin dargamagyndan we galyndy austenitiň käbir mukdarynyň martensite öwürlmeginden ybarat. Bu öwürmeler önümiň göwrüminiň we çyzyk ölçegleriniň biraz üýtgemegine getirýär. Bu bolsa ölçeýji gurallar üçin ýolberilmesizdir.

Garramanyň önüni almak üçin ölçeýji gurallary taplamadan soň austenitiň doly öwürülmesi üçin $-65 - -70^{\circ}\text{C}$ derejedäki sowuklyk bilen işleýärler, soň bolsa 12-24 sagadyň dowamynda $120-130^{\circ}\text{C}$ derejede goýbermäni amala aşyrýarlar. Görkezilen işlemeden soň gatylyk HRC62-64-e deň.

11.3. Galyplanýan polatlar

Galyplanýan polatlary sowuk we gyzgyn deformirlenme gurallary üçin dvrlgi görnüşli polatlara bölýärler.

Sowukka deformirlenmeli gurallar üçin polatlar

Ýeňil şertlerde işleýän uly bolmadyk ölçegli (25–30 mm diametri) ýönekeý görnüşli galyplar U10A, U11A, U12A kysymly uglerodly galyplyk polatlardan edilýär. Olar pes gyzdyrylýandygy sebäpli merkeziniň şepbeşikligini saklaýar. Haçan-da gural galyplananda ol dinamik ýüklere gowy çydamlylygy üpjün edýär.

Has çylşyrymly görnüşindäki we işiň has agyr şertleri üçin, kesigi 75–100 mm bolan galyplar H, HWG, 7HG2WM kysymly polatlardan öndürilýär. Bu polatlaryň wagtyň geçmegi bilen ýagda ýa-da gyzgyn gurşawda sowadylmak bilen taplanmasy olaryň deformasiýa bolan meýlini peseldýär.

Has iri galyplary, aýratyn-da, ýokarlandyrylan könelmä sezewar edilýän galyplary (çylşyrymly deşik kesýän matrisalar we puansonlar, ýazgyn görnüşindäki çuňlugyna aşak ýazmak üçin matrisalary, çylşyrymly görnüşdäki görnüş beriji matrisalary) öndürmek üçin H12M we H12F1 kysymly polatlar ulanylýar. Bu polatlarda gyzdyrmadan soň karbidleriň mukdary 13–16%-e ýetýär. Bu bolsa şaýlaryň könelmä has durnuklylygyny üpjün edýär.

H12M kysymly polatdan galyplary 1000-1050°C derejede, H12F1 kysymly polady 1040–1070 °C derejede taplaýarlar we 150–170 °C derejede goýberýärler. Şeýle işlemeden soň gural HRC60-63 gatylyga eýe bolýar.

Işde has güýçli urgulara sezewar bolýan gurallar (pnevmatik galamlar, gysaçlar, metaly sowukka kesmek üçin gaýçylar) üçin 4NS, 6NS, 4HW2S kysymly polatlar ulanylýar. Bu polatlaryň düzüminde uglerodyň 0,4–0,6%-i bolýar. Onuň ýokary şepbeşiklik häsiýeti bar. Bu polatlar 840–900 °C gyzgynlykdaky ýagda taplanýar we 240–270 °C derejede HRC50-55 gatylyga çenli goýberilýär.

Gyzgyn deformirleme gurallary üçin polatlar.

Gyzgyn ýagdaýda metaly deformirleýän galyplar üçin poladyň ýokarlandyrylan gyzgynlyk derejelerinde ýokary mehaniki häsiýetleri bolmaly we birnäçe gezek gyzdyrylyp sowadylanda-da çatlary bolmaly däl. Ondan başga-da bu polatlaryň ýokary gyzdyryjylyk häsiýeti bolmaly we goýberme portlugyna duýgur bolmaly.

Güýçli urgulara sezewar edilýän ýekedaban galyplary üçin 5HNM we 5HGM kysymly polatlar ulanylýar. Olar üçin düýpli gyzdyryjylyk häsiýetli (200–300 mm-e çenli). Olaryň taplanma gyzgynlygy 820–860°C bolan ýagda sowadylýar. Ýokarlandyrylan şepbeşikli sorbit gurluşyny almak üçin polatlary 500–580 °C goýberýärler. Goýbermeden soň gatylyk HRC35-45-e deň bolýar.

Sozma we düşeme galyplary üçin, şeýle hem metallary basyş asynda guýmaga basgylama galyby üçin ýokarlandyrylan gyzdyryjylykly polatlar (3H2W8F, 4H5MF1C, 4H3W2F2M2 we beýlekiler) ulanylýar. Olar ýagda 1070 °C gyzgynlykda taplamadan soň we 610–620 °C gyzgynlykda goýberilenden soň (4H5MF1C polady) HRC45 gatylyga eýe bolýar.

XII BAP

REŇKLI METALLAR WE ERGINLER

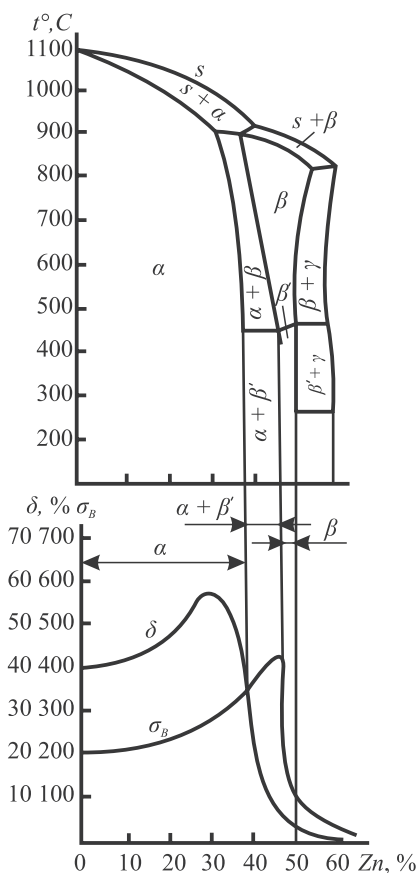
12.1. Mis we onuň erginleri

Mis – agyr reňkli metal. Onuň dykzlygy $8,94 \text{ t/m}^3$, ereýiş gyzygynlygy $1083 \text{ }^\circ\text{C}$, gaýnama gyzygynlygy $2360 \text{ }^\circ\text{C}$, kristal gözenegi gyraňmerkezleşdirilen kub. Arassa misiň gyzzartmadan soňky mehaniki häsiýetleri: $\sigma_B = 220...240 \text{ N/sm}^2$, HB45, $\delta = 50\%$, $\Psi = 75\%$. Misi arassa görnüşde elektrotehniki maksatlar (geçirijiler, kabeller, şinalar we ş.m.) üçin ulanýarlar. DUST-a laýyklykda tehniki misi on kysyma bölýärler. Olar M00 (99,99% Cu), M0 (99,95% Cu), M1 (99,90% Cu), M2 (99,70% Cu), M3 (99,50% Cu), M4 (99,0% Cu), Mob, M1p, M2p, M3p.

Mis howanyň we suwuň täsirine durnukly, emma kükürtli gazlarda we ammiaklarda okislenýär. Misi basyş astynda ýeňil işläp bolýar, ýöne kesmek arkaly kyn işlenilýär. Gaty kiçelýändigigi sebäpli onuň beýik bolmadyk guýujylyk häsiýetleri bar. Misiň düzümi jübütleriniň barlygy bilen häsiýetlendirilýär.

Maşynlaryň şaýlaryny taýýarlamak üçin arassa mis ýokary bolmadyk mehaniki we käbir tehnologiýa häsiýetleri üçin seýrek ulanylýar. Mis esasly erginler (latunlar we bürünçler) has giňden ulanylýar. Olar ýokary berkligi, gowy işlenilýändigigi we iň gowy guýujylygy bilen tapawutlanýar.

Latunlar – bu misiň sink bilen ergini (*12.1-nji surat*). Latunyň gurluşy, şeýle hem onuň häsiýetleri ondaky sinkiň mukdaryna bagly. Eger erginde sinkiň mukdary 39%-den az bolsa, onda latunyň gurluşy birlazalydyr (a-latun). Ol ýumşaklygy we çyýeligini bilen tapawutlanýar, onuň mikrostrukturasy misiň mikrostrukturasyňa meňzeş, ýöne has ownuk däneli. Düzümünde sinkiň 40–45%-i bolan latunyň iki fazaly gurluşy bar. Ol has berk we döwlegen. Düzümünde sinkiň 30%-i bolan latun iň ýokary çyýelik bilen tapawutlanýar. Sinkiň mukdary 45%-den ýokary bolanda latun berkligini we çyýeligini ýitirýär.

12.1-nji surat. Cu-Zn ulgamynyň metal erginleriniň hal diagrammasynyň we latunlaryň mikrogurullarynyň mehaniki häsiýetleriniň üýtgeýişiniň grafikleriniň özara utgaşmasy

Şeýle erginlerden maşynlaryň şaýlary taýýarlanylmaýar. Düzümde 10%-e çenli sink bolan latunlary **tompak** diýip, 10–20% sink bolan latunlary **ýarymtompak** diýip atlandyrýarlar.

Diňe misden we sinkden durýan ýönekeý (ikili) latunlary we düzümde misden we sinkden başga bir ýa-da birnäçe legirleýji elementler bolan çylşyrymly (legirlenen) latunlary tapawutlandyrýarlar. Onuň mehaniki häsiýetlerini gowulandyrmak üçin latuna olaryň käbirini (alýuminiý, nikel, demir) şeýle goşýarlar, käbirlerini bolsa (galaýy, marganes) korroziýa garşy duruklylygyny ýokarlandyrmak üçin goşýarlar. Gurşuny (1–3%) kesme-gi gowulandyrmak üçin goşýarlar. Düzümde gurşun bolmadyk latun işlenilende buýralanýan (dökülýän) gyryndylar emele gelýär, gurşunly latun işlenilende toz gyryndylary alynýar.

Adaty latunlary L harpy bilen we misiň mukdaryny göterimlerde görkezýän iki belgili san bilen belgileýärler. Adaty a latunlaryň ýedi sany kysymy bar (L99, L90, L85, L80, L70, L68, L62). Ýörite latunlarda L harpyndan soň esasy legirleýän elementleriň harp belgileri we misiň we elementleriň mukdaryny görkezýän sanlar berilýär (kemelme tertibinde). Meselem, L62 kysymly adaty latunda 62% mis, 38% sink bar, LG59-1 kysymly misiň 59%-i, gurşunyň 1%-i we sinkiň 40%-i bar. Legirleýän elementleriň aşakdaky harp belgileri kabul edilen:

A – alýuminiý, B – berilliý, D – demir, K – kremniý, Ms – marganes, Mg – magniý, N – nikel, G – galaýy, G – gurşun, S – sink, H – hrom.

LG74-3, LG60-1, LŽG-58-1-1 kysymly gurşunly latunlar gowy mehaniki häsiýetleri bilen tapawutlanýarlar. Olar kesme arkaly örän gowy işlenilýär. Olar şaýlary gyzdyryp galyplap çykarma we kesip işleme ýoly bilen taýýarlamak üçin ulanylýar.

LO70-1 we LO62-1 kysymly galaýyly latunlaryň korroziýa garşy ýokary garşylygy bar. Olar basyş arkaly gyzgyn ýagdaýda gowy işlenilýär.

LN65-5 kysymly nikel latuny ýokary berklige we şepbeşiklige eýe. Onuň ýokary korroziýa garşy we sürtülmä garşy häsiýetleri bar. Ol gyzgyn we sowuk ýagdaýynda basyş astynda gowy işlenilýär. Bu latun podşipnikleriň, pružinleriň we ş.m. içlikleri taýýarlanylanda бүрүнjiň ýerine ulanylýar.

Korroziýa garşy durnukly şaýlar LA67-2,5 kysymly alýuminili latundan guýulýar; podşipnikler, wtulkalar we beýleki sürtülmä garşy şaýlar latunyň LAŽ60-1-1, LKC80-3-3, LMsC58-2-2,2, LMsŽ52-4-1 kysymalaryndan guýulýar. Armatur we dişi çarhlar latunyň LK80-3, LmsO58-2-2-2 kysymalaryndan guýulýar.

Bürünçler misiň galaýy, alýuminiý, gurşun, kremniý, berilliý, hrom, sürme, marganes bilen ergini. Käbir бүрүнçlere şeýle demir, nikel, marganes girizýärler. Öňler бүрүнje diňe mis – galaýy ikili ulgamyň erginleri degişli edilipdir. Häzir mis esasly täze erginler işlenilip taýýarlanylady. Olarda galaýy bölekleýin ýa-da dolulygyna beýleki elementler bilen çalşyrylan, emma öňküligine galdyrylypdyr.

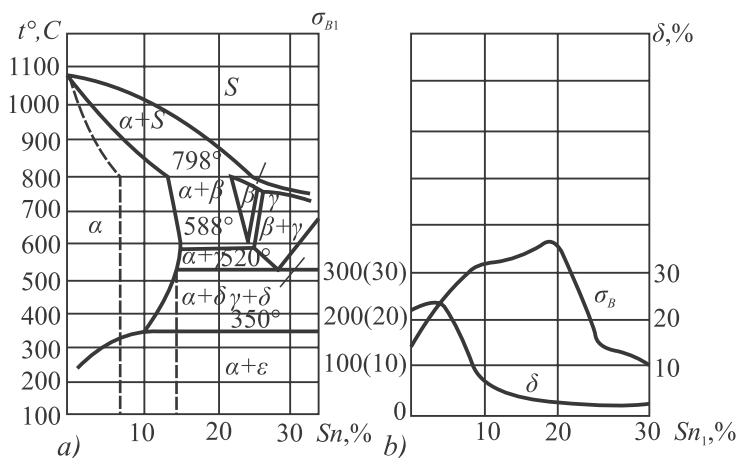
Bürünçler aşakdaky şekilde belgilenilýär. Kysymyň başynda Bү. – бүрүнç harplary goýulýar. Yzyndan onuň düzümine girýän elementleriň harp belgileri goýulýar (elementleriň harp belgileri latunyň belgilenmesindäki belliklere meňzeş). Onuň yzyndan elementleriň ortaça mukdaryny görerimlerde görkezýän sanlar goýulýar. Latundan tapawutlylykda бүрүнçde misiň mukdary görkezilmeýär. Ony бүрүнje girýän ähli elementleriň jeminiň 100%-ni aýyrmak bilen kesgitleýärler. Meselem, Bү.OF10-1 kysymly бүрүнçde galaýynyň 10%-i, fosforyň 1%-i hem-de misiň we zerur gerekli goşundylaryň 89%-i bolýar.

Legirleýän komponentleriň mukdary boýunça galaýyly we galaýsyz бүрүнçler tapawutlandyrylýar.

Galaýyly бүрүнçler. 12.2-nji suratda бүрүнji tutýan, senagatda ulanylýan Cu-Sn ulgamynyň hal diagrammasynyň çep tarapy berlen. Düzüminde 14% -e çenli galaýy bolan erginler amaly gyzyklanma döredýärler. Olaryň ýokary mehaniki we sürtülmä garşy häsiýetleri bar. Düzüminde 14%-e çenli galaýy bolan erginler haýaljykdan sowadylanda bir fazalydyrlar. Olar galaýynyň misdäki birmeňzeş gaty ergininden durýar (a-faza).

Suratda düzüminde 10% galaýy bolan guýma бүрүнjiň mikrostrukturasyny berlen. Galaýynyň mukdary 14% -den köp bolanda (22%-e çenli) бүрүнç iki fazaly bolýar (β fazasy). Düzüminde galaýynyň mukdary 5–6%-e çenli bolan bir fazaly бүрүнçler (Bü.OF6,5-0,15; Bü.OF4-0,25; Bü.OS4-3; Bü.OSS4-4-2,5) çeyedirler. Bu kysymly бүрүнçlerden önümler süýme, galyplama we sozma bilen taýýarlanylýar. Düzüminde galaýynyň mukdary has ýokary bolan бүрүнçler guýmadyrlar (Bü.OSSH3-7-5-1; Bü.OSS3-12-5; Bü.OSS5-5-6; Bü.OSS4-4-17; Bü.OSS3,5-7-5).

Bahasynyň gymmatlygy sebäpli galaýyly бүрүнçler diňe has gerekli we üns berilýän önümler üçin ulanylýar. Häzirki wagtda maşyn gurluşygynda we abatlaýyş önümçiliginde has arzan, düzüminde galaýy bolmadyk бүрүнçler ulanylýar.

12.2-nji surat. Cu-Sn (a) ulgamynyň hal diagrammasy. Guýma бүрүнjiň galaýynyň düzümine baglylygynyň mehaniki häsiýetleri

Alýuminili bürünçler düzüminde alýumininiň mukdary 4–11,5% bolan misiň erginleridir. Olaryň häsiýetlerini gowulandyrmak üçin düzümine demir, nikel, marganes girizýärler. Olaryň ýokary mehaniki häsiýetleri bar, şeýle-de ýokary derejede gyzgynlyga çydamlydyrlar we korroziýa garşy durnuklydyrlar.

Alýuminili (onuň mukdary 10%-e çenli bolanda) erginiň berkligi ni ýokarlandyrýarlar. Düzüminde 6–8% alýuminiý bolan bürünçler sowuk we gyzgyn ýagdaýda basyş astynda işlenilip taýýarlanylýar. Düzüminde 9–10% alýuminiý bolan bürünçler diňe ýokary gyzgynlykda basyş astynda işlenilip taýýarlanylýar. Bü.A5, Bü.A7, Bü.Ams9-2, Bü.Ams9-2L, Bü.Ams10-2, Bü.AŽ9-4, Bü.AŽMs10-3-1,5 kysymly bürünçler giňden ulanylýar. Kysymyň soňundaky L harpy bürünjiň guýmadygyny görkezýär.

Alýuminili bürünçler berkleşdirýän termik işlenilmäge sezewar edilip bilner (suwda taplama 850–900 °C-ä we 1,5 sagadyň dowamynda goýberme 400–600 °C-ä deň).

Korroziýa durnuklylygy boýunça alýuminili bürünçler galaýyly bürünçlerden, aýratyn-da, duzly suwda, ýokary gyzgynlyk derejesinde durnuklylygy boýunça has ýokarda durýar. Korroziýa garşy durmakda olar 12 essä çenli galaýylylardan we 2–3 essä çenli poslamaýan polatdan durnukly.

Berillili bürünçler düzüminde berilliniň mukdary 1,6–2,2% bolan misiň berilliy bilen erginleri (Bü.B2, Bü.BHT1,7; Bü.BHT1,9). Bü.B2 kysymly bürünç has giňden ýaýran. Ol ýokary berkligi we maýyşgaklygy, himiki durnuklylygy we könelmä durnuklylygy bilen tapawutlanýar. Olar gowy bişirilýär we kesilip işlenilip taýýarlanylýar. Bu hili bürünç 800 °C-den başlap suwda taplanylýar we 9 sagadyň dowamynda 350 °C gyzgynlykda emeli garradylmaga sezewar edilýär. Termik taýdan işlenilenden soň berillili bürünçler ýokary berklige we gatylyga eýe bolýarlar.

Berillili bürünçleriň termik taýdan işlenilmegi berilliniň misde dürli gyzgynlykda birmeňzeş eremeyändigine esaslanan. Taplamada berilliniň misde doýgun gaty ergini döreyär, garranda bolsa ondan misiň we berilliniň himiki birleşmesiniň gaty ownadylan girizmeleri görnüşindäki artykmaç berilliy çykyp başlaýar. Bu hem berkleşmäniň sebäbidir.

Berillili bürünçlerdäki elektrik geçirijilik, korroziýa durnuklylyk, maýyşgaklyk we berklik birleşmesi ondan has gerekli şaýlary öndürmäge mümkinçilik berýär. Berillili bürünçlerden ýasalan gurallar bilen işlenilýän wagtynda uçgun çykmaýar. Berillili bürünçleriň düýpli ýetmezçiligi olaryň bahasynyň gymmatlygydyr.

Kremnili bürünçler düzümünde kremniniň mukdary 0,6–3,5% bolan hem-de nikelini we marganesini biraz mukdary bolan misiň erginleridir (Bü.KM3-1, Bü.KH1-3). Olar ýokary derejede maýyşgaklygy we çydamlylygy bilen, korroziýa garşy durnuklylygy bilen, sürtülmä garşylygy bilen tapawutlanýarlar. Olar gyzgyn ýagdaýyndaka guýma we basyş astynda gowy işlenilip taýýarlanylýar, kesilip kanagatlanarly bişirilýär we işlenilip taýýarlanylýar, termik taýdan işlenilip ýa-da berçinlenip berkleşdirilýär.

Gurşunly bürünçler düzümünde gurşunyň 27–63% mukdary bolan misiň gurşun bilen erginleridir (Bü.S30; Bü.SH60-2,5). Onuň sürtülmä garşy ýokary häsiýetleri bar. Olar typma sürtülme şertlerinde işleýän şaýlary taýýarlamak üçin ulanylýar. Gurşunly bürünçleriň mikrostrukturasy gaty misiň we ýumşak gurşunyň kristallaryndan ybarat. Bu bolsa ergine gowy sürtülmä garşy häsiýetleri berýär. Mehaniki häsiýetleri ýadawlyk çägininiň has ýokary mazmuny bilen we beýleki fraksiýa garşy materiallardan urulma güýçlerine garşy durnuklylygyň has ýokarylygy bilen häsiýetlendirilýär.

Gurşunly bürünçler ýokary tizlik bilen we ýokary basyşda işleýän podşipnikleriň içlikleri üçin ýaramly. Bü.C30 kysymly bürünç has giňden ulanylýar. Olaryň ýylylyk geçirijiligi galaýyly bürünçleriň ýylylyk geçirijiliginden 4 esse ýokary.

12.2. Alýuminiý we onuň erginleri

Alýuminiý – kümüşsow ak reňkli tutuk öwüşginli metal. Onuň kristal gözenegi gran merkezleşdirilen kuba meňzeş. Alýuminiýniň polimorf öwürülmeleri ýok. Onuň dykzlygy $2,7 t/m^3$, ereyiş gyzgynlygy $660^\circ C$. Arassa gysylan alýuminiýniň berkligi örän pes ($\sigma_B = 80...100 N/sm^2$), plastikliki bolsa ýokary (otnositel uzynlygy 35–40%-den ybarat).

Arassa alýuminiý elektrotehnikada tok geçirijilerini öndürmek üçin ulanylýar. Alýuminiýniň ýylylyk we elektrik geçirijiligi arassa misiňkiden biraz pes. Alýuminide bar bolan ähli goşundylar bu

görkezijileri aşakladýar. Arassa alýumininiň korroziýa durnuklylygy okiseliň dykyz örtügininiň goraýjylyk hereketiniň netijesinde örän ýokary. Alýuminiý atmosfera şertlerinde we konsentrirenen azot turşusynda durnukly, emma duzly. Ol kükürtturşularda we aşgarlarda ýeňil dargaýar. Alýuminiý çuňňur çekilmelere ýol berýär, gaz we kontaktly kebşirlenilip kanagatlanarly bişirilýär. Onuň kesilip işlenilmesi kyn we onuň pes guýulma häsiýetleri bar.

DUST aýratyn arassa alýuminini (A999), ýokary derejedäki arassa alýuminini (A995, A99, A97 we A95) we tehniki taýdan arassa alýuminini (A85, A8, A7, A6, A0, A we AE) göz önünde tutýar. Kysymdaky A harpy alýuminini aňladýar. Ondan soňky sanlar alýumininiň arassalygyny görkezýär. Meselem, A99 kysymly alýumininiň düzümünde 99,99% alýuminiý we 0,01% goşundylar bar. A8 kysymly alýumininiň düzümünde 99,8% alýuminiý we 0,02% goşundylar bar.

Ýokary arassalykdaky alýuminiý elektrik kondensatlary üçin niýetlenilen. Ony başga maksatlar bilen ulanylýan folgalary öndürmek üçin peýdalanýarlar. Tok geçiriji şaýlar tehniki arassalykdaky alýuminiden (A85, A8, A7, A6) taýýarlanylýar. Alýuminiý erginlerini tayýarlamak üçin A5, A0 we A kysymly alýuminiler ulanylýar.

Alýumininiň agramly bölegini alýuminiý erginlerini öndürmäge harçlaýarlar. Olar **görnüşini üýtgedýänlere** we **guýmalara** bölünýärler.

Görnüşini üýtgedýän alýuminiý erginlerini himiki düzümine baglylykda ýedi topara bölýärler. Olar:

1. A1-Mn (AMs) ulgamynyň erginleri;
2. A1-Mg-Si (AD31, DD33, AD35, AB) ulgamynyň erginleri;
3. A1-Cu-Mg (D1, D16, B65, WD17, D18, D19) ulgamynyň erginleri;
4. A1-Mg-Mn (AMg₁, AMg₂, AMg₃, AMg₅, AMg₆) ulgamynyň erginleri;
5. A1-Mg-Zn-Cu (W93, B94, B95, B96) ulgamynyň erginleri;
6. A1-Cu-Mg-Ni-Fe (AK2, AK4, AK4-1) ulgamynyň erginleri;
7. A1-Si-Mg-Cu (AK6, AK7, AK8) ulgamynyň erginleri.

Görnüşini üýtgedýän alýuminiý erginleri termik taýdan işlemek bilen **berkleşýän** we **berkleşmeýän erginlere** bölünýär.

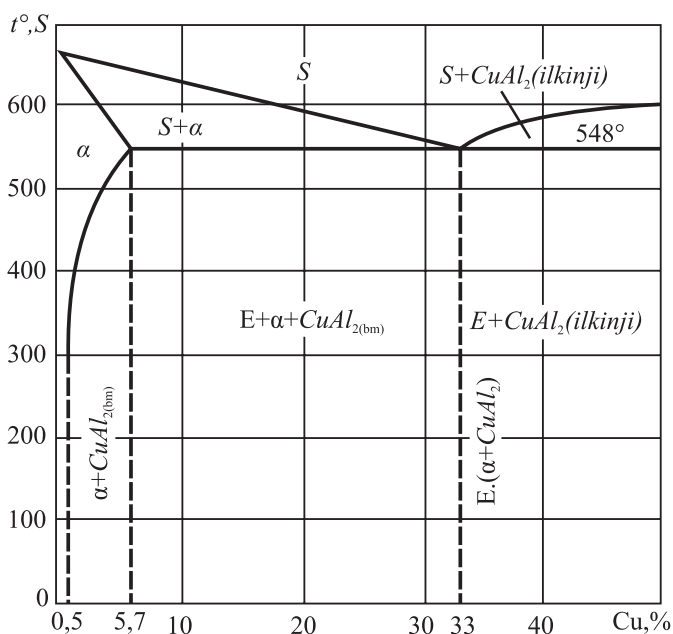
Ýokary plastikli termiki **berkleşmeýän** erginler “ýumşaklara” (AD, AD0, AD1, AMs, AMg, AMg2) we “gatylara” (AMg3, AMg5,

AMg6) bölünýär. Bu erginlerde magniniň mukdary 2%-den 7%-e çenli, marganesiň mukdary 1%-den 1,6%-e çenli yrgyldaýar. Gurluşy boýunça bu erginler marganesiň, magniniň, misiň we alýuminidäki beýleki elementleriň birmeňzeş gaty ergindir. Görkezilen erginleri sowuk ýagdaýynda görnüşini üýtgetmek bilen berkleşdirýäler.

Termiki işlenilip berkleşdirilen görnüşini üýtgedýän erginler diňe termik taýdan işlenilenden soň ýokary mehaniki häsiýetlere we korroziýa garşylyga eýe bolýar. Bu erginleri awialilere (AB, AD31, AD33), duralýuminilere (D1, D16, AK6, AK8), ýokary berklikdäki erginlere (W96, W95) we ýokary gyzgynlykda işleýän gyzgyna çydamly ýörite erginlere (AK4, AK4-1, WD17) bölýäler.

Termik taýdan işleme taplamadan we soňraky garramadan ybarat. Gyzdrylanda we sowadylanda gurluşyň üýtgeýşini A1-Cu ulgamynyň hal diagrammasynda görüp bolar (*12.3-nji surat*). Taplama gyzgynlygynyň saýlawy bu diagrammanyň çep tarapy bilen kesgitlenilýär. Misli alýuminiň dürli konsentrasiýaly çäklendirilen gaty erginleri (gyzgynlyga baglylykda) we himiki birleşmeleri (CuAl_2) emele getirýändigini diagrammadan görünýär. Düzümünde misiň 0,5%-i bolan erginleriň hayal sowadylmadan soň misiň alýuminidäki *a* ergininiň bir fazaly gurluşy bar. Misiň 0,5–5,7% bolan iki fazaly gurluşy *a* erginden we CuAl_2 -den durýar. Eger bu iki fazaly ergini misiň alýuminidäki aňryçäk ereýjilik çäginde ýokary gyzgynlyga çenli gyzdyrsaň (548 °C ýokary), onda CuAl_2 alýuminide dargar we ergin bir fazaly bolar. Ony A1-Cu ulgamynyň erginleri taplananda ulanýarlar. CuAl_2 , takmynan, 550 °C gyzgynlykda çalt eredilende *a* erginden bölünip çykyp ýetişmeýär we soňky durnuksyz ýeri birsydyrgyn bolmadyk ýagdaýynda fiksirlenýär. Bu örän doýgun gaty ergin. Düzgün bolşy ýaly, 30 minuda golaý saklanýar (inkubasiýa döwri), belli bir wagtda CuAl_2 birleşmesiniň bölünip çykmagy bilen dargaýar, ýagny garrama ýagdaýyna gelýär. Garramadan soň berklik we gatylyk güýçlenýär. Inkubasiýa döwründe plastik görnüşli üýtgetmäni amala aşyryp bolar. Bu döwür tamamlanandan soň basyş astynda işlemäni amala aşyrmaly däl.

Guýma alýuminiý erginleri önümçilikde ulanmak maksady bilen çylşyrymly konfigurasiýaly şaýlary guýup taýýarlamak üçin göz önünde tutulandyr.

12.3-nji surat. Al-Cu ulgamynyň metal erginleriniň hal diagrammasynyň bölegi

Guýma erginlere kesgitli talaplary bildirýärler. Olar ýeterlik derejede akyp duran derejede suwuk bolmalydyrlar, kristallaşanda ýş döretmeli däl, gowy jebislikden peýdalanmalydyrlar, ýöne olar kristallaşanlarynda biraz çöküp bilerler.

Guýma erginleri bäs topara bölüp bolýar. Olar:

1. Al-Mg (AL8, AL13, AL22, AL23, AL27, AL28 we AL29) ulgamynyň erginleri;
2. Al-Si (AL2, AL4, AL4W, AL9 we AL9W) ulgamynyň erginleri;
3. Al-Cu (AL7, AL7W, AL19) ulgamynyň erginleri;
4. Al-Si-Cu (AL3, AL3W, AL5, AL6, AL10W, AL14W, AL15W) ulgamynyň erginleri;
5. Al we beýleki elementler (AL1, AL11, AL16W, AL17W, WL18W, AL20, AL21, AL24, AL25, AL26 we AL30) ulgamynyň erginleri.

Guýma alýuminiý erginleri termik taýdan işlenmäge sezewar edilip bilner (14-nji tablisa).

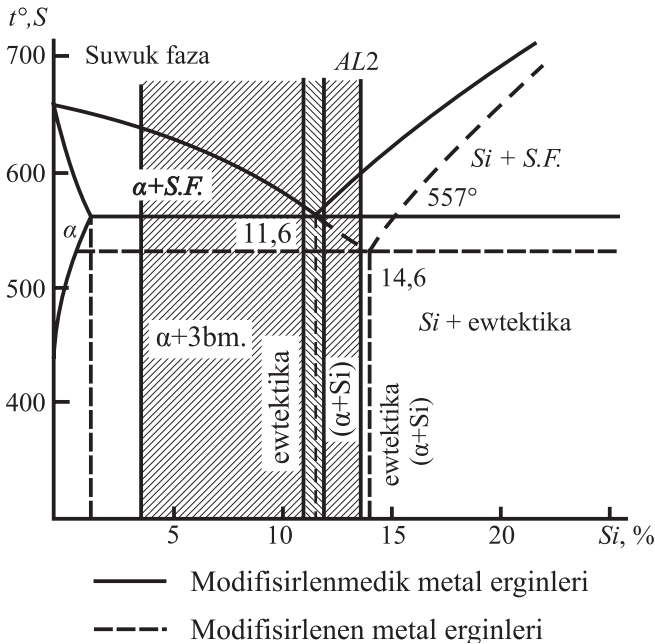
Guýma alýuminiý erginlerinden öndürilen önümleri termik taýdan işlemegiň görnüşleri we bellenilmesi

Termik taýdan işlemegiň görnüşleri	Bellenilmesi
Taplamazdan emeli garrama	Üstüniň arassalygyny ýokarlandyrmak üçin kesip taýýarlamagyň hilini gowulandyрма. AL3, AL5 we beýleki erginlerden şaýlaryň mehaniki berkligini (20%-e çenli) ýokarlandyrmak
Gyzdyryp taplama	Guýma we termik güýçleri, berçinlemeleri aýyрма. Erginiň çeyeligini ýokarlandyрма
Taplama	100 °C-ä çenli gyzgynlyk derejesinde işleýän şaýlaryň berklik häsiýetlerini we korroziýa garşy durnuklylygyny ýokarlandyrmak
Taplama + entek emeli garrama ýetilmezlik	Gowy çeyeligi saklamak bilen berkligiň beýik çäginu almak
Taplama + doly emeli garrama	Çeyelik biraz peselende berkligiň aňryçäginu almak
Taplama + durnuklaşdyrýan goýberiş	Gurluşy we göwrümleýin üýtgemeleri boýunça ýeterlik ýokary berkligi we ýokary birsydyrgyn häsiýetleri almak.
Taplama + ýumşadyjy goýberiş	Berklik häsiýetnamalary biraz peselen ýagdaýynda ýokarlandyrylan çeyeligi we durnukly ölçegleri almak.

Silumin adyny alan Al-Si ulgamynyň erginleri giňden bellidirler (12.4-nji surat). Nusgalyk silumin – Al_2 ewtektik ergin. Onuň düzüminde 10–13 % Si bar. Erginiň gowy guýma häsiýetleri bar. Olar: pes gyzgynlykda ereme, has suwuk akma, az oturma we beýlekiler.

Ergin modifisirleme bilen berkleşdirilýär. Onuň üçin suwuk ergine 2/3 NaF-dan we 1/3 NaCl-dan durýan garyndy görnüşindäki natrini suwuk erginiň 2% agramyna barabar mukdarda girizýärler. Düzüminde 12–13 % Si bolan ergin modifisirlenýänçä gödek iňne gurluşy bolan ewtektikadan β fazanyň (kremniniň) ilkinji kristal-

laryndan durýar. Modifisirlenenenden soň ewtektika ownuk däne görnüşinde bolýar, ewtektikadan soňky erginler gurluşy boýunça α erginiň (alýuminiň) ilkinji dendritleri bilen ewtektika çenli bolýarlar. Modifisirlenen silumin modifisirlenmedik siluminden 30–40% berkdir we ondan 2–3 esse çeyedir.

12.4-nji surat. Al-Si ulgamynyň metal erginleriniň hal diagrammasy

AL_2 ergininden urygy güýçlerini gerdeninde çekýän, ýagny uryga çydamly şaýlar, ýuka diwarly şaýlar, çylşyrymly konfigurasiýaly şaýlar öndürilýär.

Has agyr basyşlar edilip, uly güýçleri görýän şaýlary öndürmek üçin AL_4 we AL_5 erginleri ulanylýar. $250\text{--}300^\circ C$ gyzgynlykda işlemek üçin göz önünde tutulan alýuminiý erginlerinden guýma şaýlar gyzgyna durnukly erginden taýýarlanylýar. Olardan içinden ot alýan hereketlendirijileriň silindrleriniň başjagazlaryny, porşenleri we ş.m. ýasaýarlar.

Bitişen alýuminiý erginleriniň aýratyn fiziki häsiýetleri bar. Olaryň düzüminde legirleýji elementleriň köp mukdary bolýar.

Bitişen alýuminiý erginlerini (BAE) alýuminiý tozlaryny we legirleýji elementleri ýa-da belli bir ülnä laýyk gelyän alýuminiý erginleriniň tozlaryny briketleme, tokgalama we görnüşini üýtgetme bilen aýarlar.

Şeýle erginlere CACl (S – 25–30%, Ni – 5–7%, galanlary alýuminiý) degişli edilýär. Olar 20 – 200 °C gyzygynlykda polat bilen bilelikde işleýän enjamlaryň şaýlary üçin ulanylýar. Ol ýerde çäk giňelmesiniň az ýylylyk geçirijiligi bilen baglaşmasy zerur.

Ýokary gyzygynlykda işleýän şaýlar üçin alýumininiň okisi (Al_2O_3) bilen ergini bolan bitişen alýuminiý tozlary (CAP1... CAP4) ulanylýar. Olar Al_2O_3 mukdary 6%-den 22%-e çenli bolan dispers alýuminiý böleklerini tokgalamak we görnüşini üýtgetmek bilen alynýar.

12.3. Alýuminiý, galaýy, gurşun we sink esasyndaky fraksiýa garşy erginler

Fraksiýa garşy erginler tyypma podşipniklerini öndürmek üçin ulanylýar. Fraksiýa garşy erginlere bildirilýän esasy talaplar tyypma podşipniginiň iş şertleri bilen kesgitlenilýär. Bu erginleriň waly güýçli könelmezlik üçin ýeterlik derejede, emma gaty uly bolmadyk gatylygy bolmaly. Olar ýerli güýçleriň täsiri astynda ýeterlik derejede ýeňil görnüşini üýtgetmeli, ýagny çeyre bolmaly, öz üstünde çalgyny saklamaly, sürtülmäniň az koeffisiýenti bolmaly. Bu erginleriň ereýiş gyzygynlyk derejesi ýokary bolmaly däl. Erginler gowy ýylylyk geçirijili we korroziýa durnukly bolmaly.

Bu häsiýetleri üpjün etmek üçin erginleriň ýumşak çeyre esasdan we has gaty bölekleriň birikmelerinden ybarat bolan geterogen gurluşy bolmaly. Aýlananda wal gaty böleklere direýär, olar könelmä garşy durnuklylygy üpjün edýär. Has çalt sürtülýän esas bolsa wala tarap işläp başlaýar we mikroskopik kanallaryň ulgamyny döredýär. Ol ulgamlar boýunça çalgý sirkulirlenýär we könelen önümler alnyp gidilýär.

Alýuminiý, galaýy we gurşun (babbitler) esasly sink we mis-sink erginleri (bürünçler) esasyndaky fraksiýa garşy erginler has giňden ulanylýar.

DUST tarapyndan alýuminiý esasly (A03-1, A09-2, A020-1, AH2,6) podşipnik erginleri göz önünde tutulan. Olaryň esasy komponentleri Sn, Cu, Ni we Si.

Erginde galaýy näçe köp bolsa, şonça-da onuň fraksiýa garşy häsiýetleri ýokary. Emma guýma erginlerde galaýynyň mukdary 10-12%-den köp bolmaly däl, ýagny galaýydan emele gelýän gödek tor könelmäge garşy durnuklylygy we beýik gyzgynlykdaky ýadawlyga garşylygy peseldýär.

A03-1 we A09-2 kysymly erginler ulag we umumy maşyn gurluşygyndaky 10 mm-den galyň bolan monometal içliklerini we wtulkalary guýmak üçin gidýär. A020-1, AH2,5 kysymly erginler we polat içlikleri wagtyň geçmegi bilen ştamplap sozmak usuly bilen bimetal lentalary taýýarlamak üçin ulanylýär. AH2,5 ergininden podşipnikler guýma usuly bilen hem taýýarlanylýp bilner.

Alýuminiý esasly podşipnikler 2000–3000 H/sm^2 we aýlaw tizligi 15-20 $m/sekuntdan$ ýokary bolmadyk ýüklerde işleýärler.

B89 we B83 babbitleri köp komponentli erginlerdir. Olaryň esasy bolup Sn – Sb ulgamy çykyş edýär (15-nji tablisa).

15-nji tablisa

Babbitleriň himiki düzümi (%) we bellenilmesi

Erginiň kysymy	Sb	Cu	Cd	Sn	Beýleki elementler	Bellenilmesi
B89	7,3-7,8	0,8-1,2	0,8-1,2	Galanlary	0,15-0,25	Agyr ýüklenen maşynlar, bug turbinalary, turbanasoslar we ş.m.
B83	10-12	5,5-6,5	-	Şol bir zat	-	
BH	13-15	1,5-2,0	0,1-0,7	9-17	0,1-0,5 0,5-0,9	Ortaça ýüklenen maşynlar
B16	15-17	1,5-2,0	-	15-17	-	Awtomobil hereketlendirijileri

Sürme we galaýy dykzlygy boýunça güýçli tapawutlanýar, şonuň üçin hem bu metallaryň erginleriniň köp bölegi ýok bolmaga meýilli. Erginiň ýok bolmasynyň önüni almak üçin babbitlere mis

girizilýär. Ol sürme bilen Cu_3Sn himiki birleşmesini emele getirýär. Ol şahalanan dendritleri döredip, birinji bolup kristallaşýar. Ol SnSb kub kristallarynyň ýok bolmagyna böwet bolýar. Ondan başga-da Cu_3Sn kristallary babbimde gaty birikmeleri döredýär. Olar podşipni-giň könelmä durnuklylygyny goşmaça ýokarlandyrýar.

B83 babbitiň mikrostrukturasy getirilen. Gara meýdançalar sürmäniň we misiň galaýydaky *a* gaty ergininiň çeyelik agramyny görkezýär, dörtburçluk görnüşindäki açyk iri kristal meýdança SnSb birleşmäni, ownuk açyk birikmeler Cu_3Sn birikmäni görkezýär.

Gurşun babbitler jogapkärçiligi pes bolan podşipnikler üçin ulanylýar. B16, BH, BC6 babbitleriň galaýynyň, sürmäniň we misiň gurşundaky gaty ergininden (ýumşak düzümi) we Cu_3Sn , Cu_2Sb , SnSb himiki birleşmeleriň gaty böleklerinden durýan gurluşy bar.

Babbitleriň düzümine myşýak ownuk gurluşy emele getirmek üçin, kadmiý berkligi we gatylygy ýokarlandyrmak üçin, nikel suwuk akyjlygy, korroziýa durnuklylygy we urgy güýçlerini ýokarlandyrmak üçin girizilýär.

Kalsili we natrili (BKA, BK2, BK2Ş) babbitler giň ýaýrandyr. Guýma görnüşinde babbitiň gurluşy natriniň we kalsiniň gurşundaky *a* gaty erginidir (ýumşak düzümi) we Pb_3Ca himiki birleşmesiniň dendritleridir (gaty birikmeler). COC-6-6 kysymly erginde galaýynyň 6%-i, sürmäniň 6%-i bar, galanlary gurşun. Olar awtomobil hereketlendirijileriniň podşipniklerini guýmak üçin ulanylýar. Ergin galaýyly we gurşunly babbitler bilen deňşdireniňde has beýik ýadawlyk berkligi bilen tapawutlanýar we tirsekli walyň damagynyň has az könelmesini üpjün edýär. COC-6-6 kysymly ergin polat lentsadan doýgunlaşdyrylan öýjük-öýjük mis-nikel gatlak astyndan durýan trimetal lentsyndan içlikleri taýýarlamak üçin ulanylýar.

12.4. Titan we onuň erginleri

Titan – kümüşsow ak metal. Ol agyr ereýän metallaryň toparyna girýär. Onuň ereýiş gyzygynlygy $1668\text{ }^\circ\text{C}$, gaýnama gyzygynlygy $3227\text{ }^\circ\text{C}$, dykyzlygy $4,507\text{ t/m}^3$, gatylygy HB850, berkligi 320 H/sm^2 . Titanyň iki sany allotropik modifikasiýasy bar. $882,5\text{ }^\circ\text{C}$ -ä çenli geksagonal dykyz gaplanan gözenekli a-titan, $882,5\text{ }^\circ\text{C}$ -den ýokary gyzygynlykda

kub göwrümmerkezleşdirilen gözenekli β titan bolýar. A titandan β titana geçende metalyň göwrümi biraz kiçelýär, elektrik geçirijiligi bolsa böküş görnüşinde artýar. Titan 500 °C gyzgynlykda hem beýik udel berklige we tapawutlanan korroziýa durnuklylygyna eýe.

Himiki taýdan örän işjeňligine we köp elementler bilen ýeňil reagirleşýändigine garamazdan, onuň üstündäki döreyän berk we jebis okis gatlagynyň gorag hereketi netijesinde titan ýokary korroziýa durnuklylygyna eýe.

Arassa titan çäýe, ýumşak, tehniki titan bolsa döwlegen we gaty. Senagatda titanyň WT-1 we WT-2 kysymlylary ulanylýar. Ýeterlik berk bolmanlygy sebäpli arassa titanyň ulanylyşy çäkli. Titanyň erginleri has ýokary gyzklanma döredýär.

Legirleýji elementler girizilende titanyň ýokary mehaniki berklige eýe bolan erginleri alynýar. Esasy legirleýji elementler – Al, Sn, Mn, Cr, Mo, V. Olar titanyň allotropik modifikasiýalarynyň durnuklylygyna täsir edýärler. Oňa baglylykda, titanyň erginleri üç sany gurluş toparlaryna bölünýär: α -, ($\alpha + \beta$) we β gurluş.

α gurluşly erginleriň kadaly gyzgynlykda α -gaty erginiň bir fazaly gurluşy bolýar, olar termik taýdan işlenilýär, çäýeligi pes (meselem, WT5-1 ergini).

($\alpha + \beta$) gurluşly iki fazaly erginleriň kadaly gyzgynlykda α we β gaty erginleriň gurluşy bolýar, termik taýdan işlenilýär. Olaryň çäýe, beýik mehaniki häsiýetleri bar (WT3-1, WT6).

β gurluşly erginler β gaty erginiň gurluşyny saklaýarlar. Olar çäýe, tehniki taýdan işlenilmä sezewar edilmeýär we teknikada giňden ulanylmaýar, şeýle-de olaryň berkligi pes (WT15).

Titan we onuň erginleri basyş astynda gyzgyn we sowuk ýagdaýda işlenilse, oňa gowy täsir edýär. inert giňişlikde gowy bişirilýär, ýöne fraksiýa garşy pes häsiýetlere eýe. Titanyň polat bilen deňeşdirilende kesilip işlenilmesi kynrak.

Häzirki döwürde ýokary berklikdäki titan erginleriniň uly topary bar (WT6, WT14, WT3-1, WT5-1, WT16 we beýlekiler). Olar dürli hili enjamlaryň önümçiliginde giňden ulanylýar. Olardan agresiw giňişlikler üçin reaktorlar, bugladyjy enjamlar, sorujylar, ýylyk çalşyryjylar, wentiller, sentrifugalar, pürküji enjamlar, gazanlar,

sowadyjylar, organiki kislotalar üçin gaplar, uçarlaryň karkaslary we daşy, ýangyç baklary, reaktiw hereketlendirijileriň kompressorlary, turbinanyň diskleri we pilçeleri, gämileriň korpuslarynyň daşy, ýüzme wintleri, nasoslar, burawlamada ulanylýan turbalar, gazsorujuylar, elektrowakuum gurallarynyň şaýlary, kondensatorlar, lukmançylyk gurallary, içki protezler taýýarlanylýar.

XIII BAP

METAL KÜLKELERI

13.1. Metal külkelerinden erginleriň öndürilişi

Basgylanyp we eretmän ýa-da bölekleýin eredip metal külkelerinden taýýarlanýan erginlere **külke erginler** (emeli metal ergini) diýlip aýdylýar.

Metal külkeleriň öndürilýän göwrümi köp bolmasa-da, halk hojalygynda olaryň ähmiýeti uly bolup, giňden ulanylýar. Külke metal erginlerinden ýasalan şaýlaryň köpüsiniň hili adaty metallardan ýasalan şaýlaryň hilinden gowudyr.

Külke metal erginleri ulanyş ähmiýetleri boýunça typma podşipnikleri üçin **antifriksionlara**, tormoz lentalary we utgaşdyryjylaryň diskasy üçin **friksionlara**, filtr üçin **öýjüklilere**, polatdan maşynlaryň şaýlary, gyzygynlyga çydamly we köýüge durnukly metal erginleri üçin **dykyzlara**, ýagtylyk çyralarynyň simleri, kontaktlar we esbaplaryň şaýlary üçin **eremesi kyn bolanlara** hem-de kesiji gurallar üçin niýetlenen **gaty metal erginlerine** bölünýärler.

Külke metal erginlerini öndürmegiň tilsimaty külkäni almakdan, şihtany düzmekden, basgylamakdan (preslemekden) we bişirmekden ybarat.

Külkäni öndürmegiň wajyp usullary metaly okislerden dikeltmekden; mehaniki ownutmakdan, elektrolitik örtmekden, suwuk metaly pürkmekden we karbonirleri gyzdyrmakdan, dargatmakdan ybaratdyr.

Külke metallurgiýasy külkeleriň bölejikleriniň görnüşlerine we ölçeglerine juda berk talaplar bildirýär. Külkäniň iň wajyp häsiýet-namalarynyň biri “dökülýän wal” bolup durýar, ol erkin dökülýän külkäniň 1 sm^3 agramy bilen kesgitlenilýär we bölejikleriň ölçegine, görnüşine we üstüniň ýagdaýyna baglydyr.

Külke basgylanmakdan önürti eläp ýumşadylýar ýa-da dikeldilýän ýakma geçirilip gowy garyşdyrylýar.

Basgylama işi 100-1000 MPa basyş bilen basgylama galyplarynda ýerine ýetirilýär. Basgylamada basyşyň ululygy külkäniň gatylygyna we önümiň şekiline bagly. Külke näçe gaty bolsa, basyş hem şonça uly bolýar.

Külkeleri gorag atmosferasynda gyzdyryp tutdurýarlar. Gyzdyryp tutdurmanyň temperaturasy poladyň has aňsat ýüzýän düzüjisiniň eretme temperaturasynyň 2/3 bölegine golaý. Gyzdyryp tutdurmanyň dowamlylygy 2-3 sagada deň. Gyzdyryp tutdurma daşy eredilmeli we eredilmesiz bolup biler. Suwuk fazany emele getirýän metal erginlerinde gyzdyryp tutdurma mahalynda kiçelme 5–10%-e, suwuk fazany emele getirmeyän metal erginlerinde bolsa kiçelme 0,5–2,5%-e deň.

Häzirki wagtda gyzgyn basgylamany has giňden ulanyp başladylar. Şu usulda basgylama bişirme bilen birlikde ýerine ýetirilýär. Gyzygyn basgylamadaky basyşyň ululygy, takmynan, adaty basyşyň 5-10%-ine deňdir. Bu usul bilen çylşyrymly şekilli we anyk ölçegli önümler alynýar.

13.2. Metal-keramiki gaty erginler

Kobaltnyň WC gaty erginlerinde özara baglanyşykly karbidleriň (mysal üçin, WC) inçe dänelerinden ybarat bolan erginlere **külkeli gaty erginler** diýilýär.

Metal-keramiki gaty erginler sürtülmä ýokary derejede durnukly. Olar 1000 °C-ä çenli gyzan ýagdaýynda hem kesijilik häsiýetini

saklaýarlar. Olardan kesiji gurallar, sozuýjy, burawlaýjy we beýleki enjamlar ýasalýar.

Metal-keramiki gaty erginler öz aralarynda wolframlylara, titan-wolframlylara we titantantalwolframlylara bölünýärler.

Erginleriň birinji topary wolframýň karbidlerinden we metal kobaltdan ybarat. Olar BK harplary we kobaltyň göterimdäki düzümini görkezýän san bilen aňladylýar (BK2, BK3, BK3M, BK4, BK4B, BK6M, BK6, BK6B, BK8, BK8B, BK10, BK15, BK20, BK25). Şeýlelikde, BK2 kysymly metal ergini okalyşyna görä 2%-e golaý kobaltyň we 98%-e golaý wolframýň karbidiniň bardygyny aňladýar.

Erginleriň ikinji toparyna wolframýň, titanyň we metal kobaltyň karbidleri girýärler. Olaryň erginleri TK harplary we sanlar bilen belgilenip aňladylýar. T harpdan soňky ýazylýan san titanyň mukdaryny göterimde görkezýär. K harpdan soňky san bolsa kobaltyň mukdaryny göterimde görkezýär. Galany bolsa wolframýň karbidleriniň mukdarydyr (T30K4, T15K6, T15K10, T15K12B).

Erginleriň üçünji toparyna wolframýň, titanyň, tantalyň we metal kobaltyň karbidleri girýärler. Erginler TTK harplary we sanlar bilen belgilenýär. TT harplardan soňky sanlar titanyň we tantalyň mukdaryny göterimde aňladýarlar. K harpdan soňky san bolsa kobaltyň mukdaryny göterimde görkezýär. Galanlary bolsa wolframýň karbididir (TT7K12, TT10K8B). Gaty metal ergininiň soňundaky harplar däneleriň ölçegini häsiýetlendirýär (B uly däneli we M kiçi däneli).

Gaty külke metal erginleriniň hili we kesijilik häsiýetleri olaryň mikrogurluşlaryna baglydyr. BK15 wolfram kobaltly BK15 gaty erginiň mikrogurluşy ýagty çüňkli we gönüburçly wolframýň karbidinden we gara bölekleri wolframýň hem-de kobaltyň karbidiniň erginlerinden ybaratdyr.

Wolframýň karbidleriniň ýagty däneleri örän uly gatylyga eýedir we kesiji guralda iň bir ýönekey (elementar) kesiji bölekleriň ornuny tutýar. Kobaltda karbidiň gaty ergini birneme gatyрак, ýöne has şepbeşik. Ol wolframýň karbidleriniň dänelerini biri biri bilen birleşdirýär.

T15K6 kysymly titanwolfram ergininiň mikrogurluşy wolframýň karbidiniň çüňkli ýagty dänelerinden, wolframýň karbidiniň gaty ergininiň gara massasyndan, kobaltdaky titandan we titanyň karbidlerinde wolframýň gaty ergininiň çal meýdanyndan ybarat.

13.3. Eredilýän gaty metal erginleri

Gaty metal ergininiň alnyş tilsimatyna baglylykda olar kükeli metallurgiýanyň usuly bilen alynýan **metalkeramiklere, eredilýänlere** bölünýärler. Eredilýänlerem, öz gezeginde, **guýmalara, däne şekillilere we elektrodlylara** bölünýärler. Bu metal erginleri iş gurallarynyň kesiji erňeklerine ýa-da önümiň köp iýilýän üst tekizligine eredilip birleşdirilýär. Guýma gaty metal erginlerini şertli üç sany topara bölüp bolar.

Birinji topara *relit* degişlidir. Ol wolframýň karbidiniň guýma önümidir. Onuň ereýän gyzygnylyk derejesi 3500 °C-ä deňdir. Relitiň düzüminiň 0,25%-i demirden we galany wolframdan ybaratdyr. Ol has gaty bolup, iýilmäge-de durnuklydyr.

Ikinji topara *stellitler* (B2K, B3K, BXH1, BXH2) degişlidirler. Erginiň esasy düzümi kobaltdan, wolframdan (B2K we B3K), nikel-den, hromdan (BXH1, BXH2) we sormaýtdan ybaratdyr.

Stellitleriň düzümine we mehaniki häsiýetlerine olaryň sowadylyşynyň tizligi täsir edýär. Çalt sowadylanda däneler ownap, erginler has gataýar.

Stellitler poslama ýokary derejede durnuklydyrlar. Olaryň gowy kebsirlenýänligi üçin, kesiji gurallara eredilip birleşdirilýär. Bu bolsa onuň iýilmä durnuklylygyny has ýokarlandyrýar.

Sormaýtlar demirhromuň esasyndaky marganesli we nikelli ergindir. Olaryň gatylygy we gyzyly durnuklylygy stellitlere garanyňda azrakdyr, ýöne bahasy arzandyr. Sormaýtlar hakykatda legirlenen hromnikelli çöýündyrlar. Sormaýt-2-ni taplap, gowşadyp, onuň ýokary gatylygyny alyp bolýar.

Stellit we sormaýt örän portdur. Olaryň erginleri diametri 5–10 mm-e we uzynlygy 300–400 mm-e deň bolan sim görnüşinde çykarylýar. Sormaýt külke görnüşinde hem çykarylýar.

B2K kysymly stellitiň we sormaýt-1-iň gaty titremän we urgusyz işleýän şaýlary (egreldýän we süýndürýän galyplaryň matrisalaryny, tokar stanoklarynyň merkezlerini, tutawaçlary, ülňüleri we ş.m.) eridip guýmak üçin peýdalanylýar.

B3K kysymly stellitiň we sormaýt-2-niň gatylygy we portlugy birneme pesdir. Bular titremeli, urguly we abraziwli şertde işleýän (çapýan matrisalary we kesýän galyplary, ýer azallarynyň ýerdemirlerini (lemehlerini), ýumşadyjylaryň kesiji bölegini, ýer azalynyň ýer tagtasyny we ş.m.) şaýlary eredip guýmada peýdalanylýar.

Üçünji topara stalinit M degişlidir. Bu ergin demriň esasyndadyr (24–26% hromdan, 6–8,5% marganesden, 3%-e çenli hromdan, 7–10% hem ugleroddan ybaratdyr). Staliniti ferrohromy, ferromarganesi, nebitiň koksuny we çoýun garyndysyny üwäp we ownadyp alýarlar. Gowy garylandan soň 400–500 °C gyzgynlyk derejesinde 3-4 sagadyň dowamynda gyzdyrylýar, soň bolsa sowadylýar.

Eredilen stalinit legirlenen ewtektoidden soňky ak çoýnuň düzümine eýe bolup, iýilmäge durnukly gaty gatlak emele getirýär. Stalinitiň gödek iýilmä sezewar bolýan böleklerini (daş döwüjileriň gapdallaryny, ekskawatoryň susguyjynyň dişlerini, buldozeriň pyçaklaryny we ş.m.) eredip guýmak üçin peýdalanylýar.

13.4. Mineral-keramiki gaty erginler

CM 332 kysymly mineral-keramiki (mineralokeramiki gaty ergin – mikrolit) täze gural hökmünde giňden ulanylýar. Onuň düzümi 0,5–3 *mm*-e deň bolan alýumininiň däneleriniň okisinden (korundan) ybaratdyr. Ol 1700–1800 °C gyzgynlyk derejesinde bişirilýär.

Mineral keramikanyň dürli ölçegdäki we görnüşdäki ýasy zolaklary bilen kesiji gurallar üpjün edilýär.

Häzirki wagtda taplanan we taplanmadyk polatlary hem-de çoýunlary işläp bejermek üçin mineral keramikanyň soň ýiteldilmeýän üç, baş we alty granly görnüşleri çykarylýar. Ýasy zolaklary basyş bilen gyzgyn guýlup (şliker usuly) we külkeler basgylanyp alynýar. Mineral-keramiki ýasy zolaklary gurallaryň saklawaçlaryna galaýylyp ýa-da ýelimläp birleşdirýärler.

Mineral-keramiki materiallaryň gyzyl durnuklylygy gaty metal erginlerine garanynda ýokarydyr, ýöne şol wagtyň özünde hem onuň berkligi pesräkdir. Şol sebäpli hem olar uly agramlary saklap

bilmeýärler. Olar, köplenç, ýarym gutarnykly we doly gutarnykly gurallary ýasamak üçin ulanylýar. Mikrolit gaty we port materiallary işläp bejermäge has ýaramlydyr. Mineral-keramiki gurallaryň çöýny işläp bejermesindäki durnuklylygy polady işläp bejermesindäkiden ýokarydyr.

Mineral-keramiki materiallaryň ýylylykgeçirijiligi pesdir. Şol sebäpli olar çalt hem-de başly-baratly gyzdyrylanda we sowadylanda çat açýar.

XIV BAP

METAL BOLMADYK MATERIALLAR

14.1. Plastik massalar

Oba hojalygynyň köp pudaklarynda tehnikany has ösdürmek üçin zerur bolan täze düzüt materiallarynyň arasynda görnükli ýer plastmaslara degişli. **Plastmaslar** diýlip organik polimer baglaýjy materiallaryň esasynda alynýan emeli materiallara aýdylýar. Plastmaslarda dispersiýa sreda (matrisa) polimerdir, dispers faza bolsa dolduryjydyr.

Polimer diýlip beýikmolekulýar birleşmelere aýdylýar. Olaryň molekullary (makromolekulalary) liniýa (zynjyr görnüşindäki), şahalanýan, merdiwan we üçölçegli tor şekilli sternosazlaýjy, izotaktik şekilli we beýleki gurluşlara birleşen gaýtalanýan monomer zwenolaryň köp sanyndan durýar.

Liniýaly we şahalanýan makromolekulaly (termoplast) polimerler has çeýedirler. Olaryň ýylylyk taýdan hem çeýeligi ýokarydyr. Olar gatandan soň gyzdyrmanyň täsiri astynda ýumşayan tor şekilli makromolekulalardan (reaktoplastlar) tapawutlylykda gyzdyrylanda we sowadylanda birnäçe gezek ýumşamaga we gatamaga ukyplydyrlar. Reaktoplastlary ikinji gezek ulanmak mümkin däl.

Polimerler üç ýagdaýda, ýagny çüýşe şekilinde (gaty amorf), ýokary elastik we şepbeşik akýan ýagdaýlarynda bolup bilerler. Otnositel molekulýar massasynyň ýokarylygy netijesinde olar gaz şekilli ýagdaýa geçmäge ukyply dälendir.

Dispers faza (dolduryjy) hökmünde kagyzy (getinaksy), dürli düzümlü matalary (aýnatekstolitleri, tekstolitleri), agaç şpony (agaçgatlak plastikleri – AGP-ni), aýna süýümlü materiallary (aýnaplastikleri), asbosüýümlü materiallary (asboplastikleri) we beýleki materiallary ulanýarlar. Plastmasyň ady, adatça, dolduryjynyň ady we görnüşi bilen bagly.

Dürli dolduryjylar bilen armirlenen plastmaslar uniwersal material däl we olary jogapkär düzütlerde ulanmak mümkinçiligi önümiň iş şertleri bilen kesgitlenilýär. 16-njy tablisada käbir plastmaslaryň häsiýetleri we olaryň ulanyş ulgamlary berlen.

Düzümi boýunça plastmaslar ýönekeý. Eger olar arassa baglaşdyryjy şepbiklerden durýan bolsalar, onda çylşyrymlydyrlar (kompozisiýaly). Eger olarda baglaşdyryjy maddadan başga beýleki komponentler hem bolsa, onda olar dolduryjylar, plastifikatorlar, çalgy maddalary, durnuklaşdyryjylar, reňkleýjiler, katalizatorlar we beýlekiler bolýarlar.

Durnuklaşdyryjylar (garrama garşy) polimer materiallaryň garramagyna garşy täsir edýärler. Olara fosfatlar, aminokislotalar we beýlekiler girýär.

Plastifikatorlar gaýtadan işlenilende we peýdalanylanda polimer materiallaryň maýyşgaklygyny, çeyeligini ýokarlandyrýar. Plastifikatorlar hökmünde dibutilftalat, trikrezilfosfat, kamfora we beýlekiler ulanylýar.

Çalgy maddalary (stearin, mum), esasan, gaýtadan işlemegi çaltlandyrmak we hili gowulandyrmak üçün polimerleriň adgeziýasyny peseldýärler.

Reňkleýjiler plastmasyň ähli göwrümüne islenilýän reňki berýärler. Nigrozin, mum we beýlekiler reňkleýji bolup bilerler.

Katalizatorlar (hek daşy, magniniň okisi) himiki hadysalary çaltlaşdyrýarlar, emma gutarnykly önümiň düzümine girmeýärler.

Üýtgedijiler – gyzmagyň ýa-da beýleki faktorlaryň netijesinde gaz görnüşli ýagdaýa geçmäge we plastmaslarda öýjükleri emele getirmäge ukyply dispers materiallardyr.

Käbir plastmaslaryň häsiýetleri we ulanylan ýerleri

Plastmasyň ady	Dolduryjy	Materialyň häsiýetleri	Gaytadan işleme usuly	Ulanylan ýeri
1	2	3	4	5
Polietilen	Dolduryjysyz	Reňksiz buýnuz şekilli material, ýagly. Ýokary dielektrik häsiýetleri bar. Suwa, ammiaga, azot, kükürt, duz kislotalaryna, etil spirtine durnukly, benzola, uksus kislotasyna (sirkä), nebite, efir ýaglaryna durnuksyz. Häsiýetleri: $\gamma = 920-960 \text{ kg/m}^3$; $\sigma b = 11 - 13 \text{ H/mm}^2$ (ýokary basyşdaky polietilen); $\delta = 450\%$; ýyla çydamlylygy $50 - 60 \text{ }^\circ\text{C}$ -ä çenli; sowuga çydamlylygy $65 \text{ }^\circ\text{C}$ -ä çenli	Basyş astynda guýma	Turbageçirijileriň armaturlary, turbalar, futerleýji we prokladka materiallary, plyonkalar, akkumulýatorlaryň gapajyklary, ýelejiredijileriň ganatjyklary
Poliwinihlorid (winiplast)	Dolduryjysyz	Adatça, aýk ýa-da goýy mele reňke boýalan. Reňksiz dury winiplast alynýar. Ähli mineral kislotalarynyň, aşgarlarynyň, islendik konsentrasiýadaky duz erginleriniň, benziniň täsirine durnukly. Asetona, azot kislotasyna durnuksyz. Häsiýetleri: $\gamma = 1380 - 1400 \text{ kg/m}^3$; $\sigma b = 50 - 70 \text{ H/mm}^2$; $\delta = 10 - 25\%$; ýyla çydamlylygy $80 \text{ }^\circ\text{C}$ -ä çenli; sowuga çydamlylygy $50 \text{ }^\circ\text{C}$ -ä çenli	$160 - 178 \text{ }^\circ\text{C}$ gyzgynlykda walsewka etme	Turbalar, dykzylayjy prokladkalar, wentiller, elektroizolýasiýa materialy, akkumulýatorlaryň bankalary

1	2	3	4	5
Ftoroplast – 3 Ftoroplast – 4	Dolduryjysyz	Port toz, basgylananda dykyz gerdejeklere öwürülýär. Gyzdurylanda eremeýär, ýöne ýumşayar. 360 – 380 °C derejesindäki gyzgynlykda dykyz ak massa seplesýär. Hiç bir eredijide eremeýär. Dielektrik.. Häsiýetleri: $\gamma = 2100 - 2300 \text{ kg/m}^3$; $\sigma b = 14 - 31 \text{ H/mm}^2$; $\delta = 250 - 500\%$; ýyla çydamlylygy pes güýç berlende 130 °C-ä çenli, ýokary güýç berlende 60 °C-ä çenli; sowuga çydamlylygy 80 °C-ä çenli.	220 °C-de gyzgyn basgylama, basyş astynda guýma	Ýokary basyş üçin dykyzlaýjy şaýlar, diafragmalar, klapanlaryň eýerleri, membranalar, podşipnikler, wtulkalar, süýt enjamynyň şaýlary.
Poliamid Şepbikler (kapron)	Dolduryjysyz	Ak ýa-da aýk sary reňkli şepbik. Kapron ýaglara, aşgarlara, benzine, benzola, spirtilere örän durmukly. Asetona durmuklylygy çäkli. Kükürt, duz we uksus kislotasyna durmukсыz. Suw kaprona çeyçelik betýär. Häsiýetleri: $\gamma = 1130 \text{ kg/m}^3$; $\sigma b = 65 \text{ H/mm}^2$; $\delta = 150 - 200\%$; ýyla çydamlylygy 65 °C-ä çenli; sowuga çydamlylygy 10°C-ä çenli.	270 °C gyzgynlykda basyş astynda guýma	Maşynlaryň gerekli şaýlary, typma podşipnikleri, şesternýalar, şkiwler, süýümden matalar, ýüpler, filtrler, elektrozolýasiya materialy öndürilýär.

16-njy tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5
ED-5, ED-6 epoksid şepbikler	Gatadyjylar: geksametilen, diamid Plasfikatorlar: dibutilftalat, trikrezilftalat	Gatan döwründe häsiýetleri üýtgeýär. Dolduryjy we plastifikatorsyz gatan şepbik ýokary limiýaly giňelme bilen döwlegen materialy göz önüne getirýär. Dolduryjy we plastifikatorly şepbik kompaund adyny göterýär. Epoksid kompaundlar gatan ýagdaýynda ýokary mehaniki berklige, benzine we suwa durnuklylyga eýedirler, ammiaga durnuklylygy çäkli. Häsiýetleri: $\gamma = 1200 \text{ kg/m}^3$; $\sigma b = 80 \text{ H/mm}^2$; ýyla çydamlylygy $120 \text{ }^\circ\text{C}$ -ä çenli; dargama gyzygynlygy $340 \text{ }^\circ\text{C}$	Gatadyjylaryň kömeği bilen gatama	Dürli dolduryjylar üçin baglaýjylar, oba hojalyk maşynlarynyň şaýlaryny abatlamak üçin, ýelim, daşlamagyň elementleri
Woloknit	Asbestsüýüm	Ýokary fraksiýa häsiýetleri	180 °C gyzygynlykda basgylama	Tormoz kolodkalary, diskler
Gatlakly plastmaslar (getinaks)	Kagyz	Häsiýetleri: $\gamma = 1300 \text{ kg/m}^3$; $\sigma b = 80 - 200 \text{ H/mm}^2$; ýyla çydamlylygy $160 \text{ }^\circ\text{C}$ -ä çenli.	150 – 160 °C gyzygynlykda siňdirilen dolduryjynyň taýýarlanlanlaryny basgylama	Prokladkalar, paneller, elektroizolyasiýa materialy
Tekstolit	Nah mata	Ýokary fraksiýa garşy häsiýetleri. Häsiýetleri: $\gamma = 1300 \text{ kg/m}^3$; $\sigma b = 60 - 160 \text{ H/mm}^2$; ýyla çydamlylygy $150 \text{ }^\circ\text{C}$ -ä çenli.	155 – 165 °C gyzygynlykda siňdirilen dolduryjynyň taýýarlanlanlaryny basgylama	Şesternýalar, wtulkalar, halkalar, typma podşipnikleri, elektrik enjamlaryň şaýlary

Plastik massalaryň artykmaçlygy olaryň gaýtadan işlenilende köp zähmet talap etmeýänligindedir. Plastmasdan önümleri almagyň birnäçe usullary bar. Has giňden ýaýranlary ekstruzion gaplama, basyş astynda guýma, basgylama we walsewaniýe.

Ekstruzion gaplamany termoplastik materiallardan plýonkalary, listleri, turbalary we dürli profilleri taýýarlamak üçin peýdalanýarlar. Iş ýörite gurçuk şekilli basma-ekstruderlerde amala aşyrylýar. Ürün ýa-da granula görnüşindäki material bunkeriniň üsti bilen gurçuk şekilli baglaýjynyň gyzdyrylýan silindrine berilýär. Silindrde ýerleşýän şnek aýlanyp, materialy tutýar, ony garýar, dykzlandyrýar we resmileýji başjagaza geçirýär. Silindriň içinden geçende onuň diwarlarynyň gyzgynlygyndan akyjylyk ýagdaýyna çenli gyzýar. Massa resmileýji başjagazdan geçip, kabul ediji enjama düşýär. Ol ýerde suw ýa-da howa bilen sowadylýar. Profilirlenen önümleriň konfigurasiýalary ekstruderiniň başjagazyň konstruksiýasy tarapyndan kesgitlenilýär.

Basyş astynda guýmany dürli konfigurasiýaly şaýlary almak üçin peýdalanýarlar. Bu usul plastmasy gaýtadan işlemekde iň ýaýran usullaryň biri. Basyş astynda guýma bilen, adaty, termoplastik materiallary (polietilen, poliamid, polistirol, winiplast we beýlekiler) galyplapýarlar. Ilkinji material bunkerden dozatoryň üsti bilen gyzdyrylýan silindre baryp düşýär. Şepbeşik-akyjy ýagdaýa çenli gyzdyrylan garyndy porşen bilen basgylap galyplama giňişligine berilýär. Gysgawagtlyk durandan soň (1-2 min) basgylanan galyp açylýar we ondan taýyn önüm çykarylýar.

Basyş astynda guýma bilen önümleri galyplamak ýokary öndürijilikli we tygşytly usuldyr. Ol oba hojalyk tehnikasyny abatlamakda giňden ulanylýar. Gyzgyn basgylama (basgylanan galyplarda galyplama), esasan, termoreaktiv plastmaslardan önümleri ýasamak üçin ulanylýar. Göni we guýma basgylamany tapawutlandyrýarlar. Göni basgylamada basgylanan massanyň gaňyrçagy göni basgylap galyplamanyň resmileşdiriji giňişligine salynýar we massa goşulýan basyş derrew bu boşlukda ösüp başlaýar. Guýma basgylamada gaňyrçak, ilki bilen, aralyk kamera (tigele) salynýar we ol ýerden resmileýji boşluga geçirilýär.

Plastmasdan şaýlary galyplap çykarmany listlenen termoplastlardan (winiplast, polietilen, organiki aýna) ýapyk bolmadyk sudurly önümleri (kabinalaryň aýnalary, obtekatelleri, saýawanlary) öndürmek üçin ulanýarlar.

Bu usul termoplastlaryň gyzdyrylan wagty ýokary çeýelik ýagdaýyna geçmegine we sowadylanda gatamaga bolan ukybyna esaslanandyr. Termoplastyň gyzdyrylan listini galypda ýa-da ýörite gapda galyplaýarlar. Daşyny aýyrman önümi berlen görnüşlerine berkidip sowadýarlar. Önümiň maksadyna, ölçeglerine we görnüşlerine baglylykda galyplamanyň iki usulyny, ýagny gönükdirilen süýndürme usulyny we erkin süýndürme usulyny ulanýarlar.

Açyk görnüşli önümler (sowadyjylaryň gapylary, tarelkalar, kýuwetler, gurallaryň we maşynlaryň korpuslary) dürli hili galyplama maşynlarynda we basgylanylyp öndürilýär. Ýapyk boşlukly, ýapyk görnüşli önümler üfleýji maşynlarda we ýörite taýýarlanylýar. Öndürijiligi we tygşylylygy boýunça rotasion wakuumly galyplama maşynlary has netijelidir. Olar işiň tapgyrlylygyny we yzygiderligini üpjün edýär.

Walsowkany plastmasdan inçe plýonkalary almak üçin ulanýarlar. 150–165°C-ä çenli gyzdyrylan birmeňzeş garyndyny ýörite köpwalkaly maşynlardan geçirýärler. Üns bilen ýylmanan walkalary ähli uzynlygy boýunça birmeňzeş deşik bilen ýerleşdirýärler.

14.2. Agaç materiallary

Agajyň konstrukcion material hökmünde birtopar artykmaçlygy hem bar, ýetmezçiligi hem bar. Onuň artykmaçlyklary: dyklylygynyň pesligi, massanyň birligine ýokary mehaniki berkligi, çeýeliginiň netijesinde urgy güýjüni kabul etmek ukyby, ýokary ýylylyk –izolýasiýa häsiýetleri, şaýlar taýýarlanylanda işlemegiň ýönekeýligi.

Önümçilikde başlangyç material hökmünde ulanylýan agaçlar tegeleklere we kesilip taýýarlananlara bölünýär. Tegelek agaç materiallary, köplenç, gabygyndan arassalanan şahalardan kesilen agaç kesimleridir. Olaryň ölçegleri arasynda köpeltmek belgisi bolan iki san bilen ýazylyýar. Birinji san metrdäki ölçegini, ikinji san bolsa gabyksyz agajyň ýokarky böleginiň santimetrdäki diametrini aňladýar.

Senagat agajynyň häsiýetleri

Agajyň görnüşü	Dyklyzlygy (g/sm ³)	Gurama koeffisiýenti (%)			Berklik çägi (H/mm ²)				Gatylygy (HB)				
		radial	tangensial	göwrümleýin	süýümleriniň ugruna gysylanda	statistik aýlawda	süýümleriniň ugruna süýünlendirende	süýümleriniň ugruna radial süýümleriniň ugruna tangensial süýümleriniň ugruna	urgy aýlawynda berkligi (H·m/sm ²)	gyraňly	radial	tangensial	
Gaýyň agajy	0,64	0,28	0,34	0,64	46,7	96,7	161,0	8,5	10,2	0,045	423	336	300
Buk	0,68	0,18	0,35	0,55	57,4	95,3	117,8	10,6	13,2	0,039	556	394	403
Wýaz	0,66	0,17	0,33	0,52	40,4	83,9	-	8,3	9,3	0,045	512	385	384
Grab	0,81	0,24	0,35	0,61	53,1	121,1	134,7	14,1	17,7	0,048	825	701	717
Dub	0,76	0,18	0,28	0,48	51,9	89,1	-	11,0	12,5	0,046	653	536	568
Lipa	0,50	0,23	0,33	0,58	39,8	77,5	115,8	7,8	7,4	0,028	234	156	163
Olha	0,53	0,17	0,30	0,49	38,7	70,9	96,3	7,4	9,1	0,025	367	248	264
Osina	0,50	0,15	0,30	0,47	37,4	68,6	120,1	5,7	7,8	0,041	241	175	183
Sosna	0,51	0,18	0,31	0,51	41,4	75,8	100,9	6,9	6,7	0,020	262	217	223
Dagdan	0,69	0,19	0,31	0,52	49,9	108,3	139,0	12,6	12,2	0,043	732	534	609

Tegelek agačlaryň aşakdaky görnüşleri bar: **pürs** – ýokary tarapyndaky galyňlygy 150 *mm*-den köp bolan agaç stwollary; **krýażlar** – agajyň uzynlygynyň üçden birini tutýan stwoluň aşaky galyň bölegi; **slegler** – ýokary böleginde galyňlygy 80–150 *mm* bolan inçe pürsler; **syryklar** - ýokary böleginde galyňlygy 60–80 *mm* bolan inçe stwollar.

Tegelek agaçlar byçgylanyp, plastinka, tagta, pürsler, ikigatly pürsler, dörtgatly pürsler taýýarlanylýar. Agajyň daşky gatlaklary we beýlekiler kesilip taýýarlanan agaç materiallary alynýar.

Plastinalar – okunyň ugruna deň byçgylanan pürs, ležniler – iki tarapyndan byçgylanan pürsler, pürsler – dörtburçluk ýa-da gönüburçluk görnüşinde kese kesilen, dört tarapyndan byçgylanan pürsler. Byçgylanan agaç pürsler uzynlygyna kesilende alynýan tagtalardan ybarat. Bir tarapy güberip duran tagtalary **agaç gatlaklary** diýip atlandyryýarlar.

Ýarymtaýýar agaç önümleriniň ýene-de birine **şpon** diýilýär. Ol agajyň inçe gatlagy, özi-de faner taýýarlamak üçin ýa-da bezeg işleri üçin ulanylýar.

Taýýarlanylş usulyna baglylykda şponuň üç görnüşini tapawutlandyryýarlar. Olar: byçgylanan, ýonulan we daşy aýrylan. Galyňlygy 0,8–2 *mm* bolan byçgylanan şpon gaýyň agajyndan (berýozadan), olhadan, klýondan alynýar. Krýażlar uzynlygyna ýonulyp alynýar. Ol aýna ýaly ýalpyldadylýan üstleri bezemek üçin ulanylýar.

Ýonulan şpon önünden buglanan krýażlardan faner ýonulýan stanoklarda inçe zolaklary uzynlygyna ýonmak bilen alynýar.

Maşyn gurluşygynda, esasan, daşy aýrylan şpon ulanylýar. Ol uzynlygy 1,5 metre çenli bolan aýlanýan krýażdan giň lentany aýrýan ýörite stanoklarda alynýar. Daşy aýrylan şponuň galyňlygy 0,5–1,5 *mm*.

Faner diýlip ýazgyn görnüşli agaç materiala aýdylýar. Faner daşy aýrylan şponuň öz aralarynda ýelimlenen birnäçe gatlagyndan durýar. Ol ýaprakly (gaýyň agajy, olha) ýa-da hwoýa agaçlaryndan (sosna) taýýarlanylýar. Ýelimlenen faneriň üç kysymy bar:

FS – suwa durnuklylygy ýokarlandyrylan, fenoloformaldegid ýelimleri bilen ýelimlenen faner;

FK – suwa durnuklylygy ortaça, karbamid ýelimleri bilen ýelimlenen faner;

FBA – albumid-kazein ýelimleri bilen ýelimlenen faner.

Olardan başga-da ýörite maksatly fanerler hem çykarylýar. Olar awiasiýa, bakelizlenen, bezeg, ýonulan, armirlenen, metallaşdyrylan we beýleki fanerler.

Adaty faneriň galyňlygy 1,5–12 mm. Agyr ýük daşýan maşynlaryň şaýlaryny taýýarlamak üçin köp gatlakly we plitka görnüşindäki faneri ulanýarlar. Plitka görnüşindäki faner şponuň on bir we ondan hem köp gatlagyndan durýar. Onuň galyňlygy 25–30 mm bolýar.

Oba hojalyk maşynlary üçin agaç şaýlar üç topara bölünýär:

1. Ýokarlandyrylan dinamik ýüklerde işleýän has zerur gerekli şaýlar we kesimler, yşlar we deşikler bilen güýji gaçan şaýlar;
2. Dinamik we agyr statik ýüklere sezewar edilýän şaýlar;
3. Statik dartgynlyklara sezewar edilýän gaty bir gerekli däl şaýlar.

14.3. Agaç gatlaklar

Agaçdan we sintetik şepbeşiklerden ybarat materiallar **agaç gatlaklar** diýlip atlandyrylýar. Soňky döwürde olar agaç we käbir beýleki düzüt materiallaryny gysyp çykaryp, has köp ulanylýar. Aşakdaky agaç gatlaklar giňden ulanylýar: fenol basgylama-ürünler, basgylaýjy agaç massalary (BAM) we agaç gatlakly plastika (DSP).

Agaç gatlaklaryň häsiýetleri olaryň düzümi, gurluşy we alynma tehnologiýasy bilen kesgitlenilýär. Olar dykzlyk, berklik, deformirleýjilik, ýylylyk göterijilik, suwa durnuklylykdyr.

Agaç gatlagyň ýa-da ondan taýýarlanylýan önümiň dykzlygy örän giň çäklerde yrgyldaýar we 0,009–2,2 g/sm³-den ybarat. Bu baglaýjy komponentiň we dolduryjynyň görnüşine bagly.

Agaç gatlaklaryň berkligi, esasan, agajyň niýetlendirilişine we bölekleriniň ölçeglerine bagly. Çekilende dagadyan dykzlygyň iň az manysy bir tarapa ugrukdyrylan. Niýetlendirme agaç süýümlerine perpendikulýar ugurda syn edilýär. Agaç süýümlerine baglaşdyryjy hökmünde penoplast girizilen. Dykzlygy 0,0 g/sm³ bolan PSB-Ç kysymly polistirool penoplast girizilende agaç gatlagyň dargadyjy dykzlygy $\sigma_b = 11 \text{ H/sm}^2$, DSP-A kysymly agaç gatlagyň dykzlygy $\sigma_b = 32250 \text{ H/sm}^2$.

Agaç gatklaryň deformirlenijiligi, aýratyn-da, süýümleriň ugruna sozulan ýagdaýynda entäk doly barlanylmadyk, ýöne agaç gatklaryň agajyň süýümleriniň ýagdaýyna we dolduryjynyň materialdaky mazmunyna baglylykda oňnositel süýnmegi 0,6-dan tä 3,8%-e çenli çäkde bolýar. Agaç gatklaryň deformirlenijiliginiň pesligi baglaşdyryjynyň we dolduryjynyň deformasiýasynyň pesligi bilen kesgitlenilýär.

Agaç gatklaryň ýylylyk sygymlylygy oňa girýän düzümleriň ýylylyk sygymlylygynyň jemidir. Agajyň ýylylyk-fiziki häsiýetleriniň ýokary anizotropiýasy sebäpli süýümleriň ugruna we keseligine ýylylyk sygymlylygy giň çäklerde üýtgeýär.

Suwa durnuklylyk agaç gatklaryň möhüm häsiýetleriniň biri. Ol suw sorujylygy, nem sorujylygy, çişme, görnüş durnuklylygy bilen häsiýetlendirilýär. Agaç gatklaryň suwa durnuklylygyna çyg we gurama ýaly häsiýetler bagly.

Agaç gatklaryň suw sorujylygyny kesgitleýän esasy ýagdaýlar aşakdakylardyr, ýagny baglaýjynyň agaç gatkladaky mazmuny, dolduryjynyň himiýatermik, mehaniki işlemesi we disperslik, agaç gatlagyň dykzlylygy, agaç gatlagyna gidrofob goşundylaryň girizilmegi we baglaýjynyň suwa durnuklylygy. Şeýlelik bilen, agaç gatlagyň düzümini sazlap, suw sorujylygyny, diýmek, nem sorujylygy, çişmäni we görnüş durnuklylygyny dolandyryp bolýar. Agaç gatklaryň häsiýetleriniň üýtgemeleriniň seredilen nazary taýdan esaslandyrylan diapazonlary ulanyjlara zerur bolan ölçeglerdäki agaç gatklary ýa-da ondan ýasalan önümleri saýlamaga mümkinçilik berýär. Agaç gatklaryň esasy artykmaçlygy hem bahasynyň arzanlygyny saklap häsiýetlerini maksatlaýyn üýtgetmek (häsiýetlerini dolandyrmak) mümkinçiliginiň ululygydyr.

Agaç gatklaryň aşaky kysymlary, ýagny 04-10-012, 13-010-02, U4-080-02, MDPS-A, ADPK-W, MDPW-A, DSP-B, DSP-W-E, DSP-G has giňden ulanylýarlar.

Oba hojalyk maşyngurluşygynda we olary abatlama işinde agaç gatklaryň ähli görnüşleri ulanylýar. Olary ŽWH-6, ŽWH-10, ŽB-4,6 orak maşynlarynda görüp bolýar. Bu ýerde MDP-den şkiwleri, dabanlary, podşipnikleriň gapajyklaryny, tutujy rolikleri, wtulkalary taýýarlaýarlar. KS-2,6 silos ýygnaýjy maşynlarda MDP-den pahnakemer şkiwleri, gapajyklar, flanesler, içlikler öndürilýär. Tuladaky

kombaýn zawodynda öndürilýän däne ýygnaýjy kombaýnlarynda MDPO-dan ýasalan şkiwler, gapajyklar, rolikler, wtulkalar ulanylýar. Mekgejöwen ýygnaýjy kombaýnlarda MDPK-A-dan we MDPK-B-den wtulkalar, typma podşipnikleri, şkiwler ulanylýar. KDU-2,0 uniwersal ýým ownadyjylarda diskleriň we reduktoryň rampor wtulkalary, şeýle hem magnit separatorlarynyň korpuslary ulanylýar.

Ýeňil, orta we agyr görnüşli unifikirlenen lentaly transportyrlaryň želob, tekiz we deflektorly roliklerinde MDPK-W₃ we MDPK-W₄-den edilen podşipnikleriň korpusy, içlikler, bulgurlar we dykzylajyklar ulanylýar. Dürli görnüşdäki kranlarda MDP-den di-reg katoklarynyň wtulkalary, aýlaw gurallarynyň suharileri, rasporly wtulkalar, gapajyklar, fenol basgylama-ürünlerden bolsa ugrukdyryjy rolikler, şar başjagazlar, klemma nurbatlary, gapajyklar we köp beýleki şaýlar ýasalýar.

Agaç gatlakly önümlere gaýtadan işlemek aşakdaky usullar bilen amala aşyrylýar: ýokary basyş astynda basgylama, basyş astynda guýma, basyşsyz guýma (guýma), ekstruziýa, pneumatik görnüş berme, sarma (faner turbalary).

Köp ýagdaýlarda agaçgatlaklardan önüm almak işi olary gyzdyrmak bilen amala aşyrylýar. Agaç gatlaryň ýylylykgeçirijiligi örän pes, şonuň üçin hem olar gaýtadan işlenilende önümi gyzdyrma we baglaýjyny gatatma hadysalaryny yokary derejede işeňleşdirmek üçin ýylylyk geler ýaly etmek örän möhümdir.

MDP önümi, esasan, göni basgylanma usuly bilen gaýtadan işlenilýär. Ol 140–170 °C gyzgynlykda 40–60 MPa basyşda, adatça, basgylanýar (çylşyrymly önümler üçin basyş 100 MPa çenli).

Basgylaýjy fenol we agaç massalarynyň gaýtadan işlenilmegine meňzeşlikde DSP-niň öndürilme usuly **emulsiýa usuly** diýip atlandyrylyp bilner, sebäbi agaç dolduryjysyny doýurma suwuk rezol şepbiklerde amala aşyrylýar.

Adatça, DSP-den şaýlar mehaniki işleme bilen öndürilýär. Şol wagtda pes dispersli agaç bölekleriniň işlenilýän üste bolan gataşygynda ýagdaýyny hasaba almak zerur we şaýlaryň kesme güýjüniň täsiri astynda gyalarynyň boýalma mümkinçiligini peseltmek üçin kesiliş ugruny saýlap almaly.

Agaç gatklaryň kesilmesine olaryň ýylylyk-fiziki häsiýetleri uly täsir edýär. Agaç gatklaryň ýylylyk geçirijiligi poladyň ýylylyk geçirijiliginden 170–360 esse pesdir. Agaç gatklarynda süýümleriň ugruna baglylykda zolak giňelmesiniň koeffisiýenti polatdaky zolaklaryň mazmunyndan 3 esse, ulularynyň mazmunyndan 2,8 esse aralykda bolýar. Agaç gatklaryň udel ýylylyk sygymlylygy poladyň ýylylyk sygymlylygyndan 2,9–5,2 esse köp. Fenol basgylama önümlerinde, MDP-de we DSP-de şaýlaryň dykzlygy 1,25–1,45 g/sm^3 -e deň, metallaryň dykzlygy has ýokary (polatda 7,85 g/sm^3 -e deň). Onda ýylylyk sygymlylygynyň udel göwrümi aşakdaky ýaly: agaç gatklar üçin 1,8-den 3,1 $j/sm^3 \cdot K$ çenli, polat üçin 3,6 $j/sm^3 \cdot K$. Eger deň göwürümdäki agaç gatlagyň we poladyň ýanyna meňzeş mukdardaky ýylylygy getirseň, onda agaç gatlagyň gyzgynlygy ýokary bolar.

Şeýlelikde, polat bilen agaç gatlagyň ýylylykgeçirijiliginiň koeffisiýentindäki gurala geçirilýän ýylylyk ähli bölünip çykýan ýylylygyň 99,4–99,7%-ine deň. Onuň galan bölegi bolsa agaç gatlagy geçirilýär.

Agaç gatlak üçin kesiji gurallar, enjamlar we ýörite tehnologiýalar ýok diýen ýaly. Metallary ýa-da agajy işlemek üçin düzülen gurallar ýygy-ýygdydan ulanylýar. Bu bolsa agaç gatklaryň kesilip netijeli işlenilmeginde kynçylyk döredýär. Ol agaç gatlagyň görnüşleriniň we kysymalarynyň köplügi bilen çylşyrymlaşýar.

Maşyn abatlananda könelen metal şaýy çalyşmak üçin agaç gatlagyň kysymy seçilende aşakdakylary, ýagny :

– dartgynlyklar bilen deformasiýalaryň arasyndaky garaşlylyga täsir edýän ýükleriň täsir etme aýratynlyklaryny, ýüke goşundylarynyň dartgynlyklarynyň we tizlikleriň arasyndaky täsiri, agaç dolduryjysyndaky süýümleriň berkliginiň we ugrunyň arasyndaky aýratynlyklaryny;

– agaç gatlagyň berkliginiň we çyglylygynyň arasyndaky garaşlylyga täsir edýän nemiň täsir etme aýratynlyklaryny, çyglylygyň we çişmäniň arasyndaky, çyglylyk bilen görnüşini üýtgetmäniň arasyndaky aýratynlyklaryny (bu baglylyklaryň ählisi agaç dolduryjysyndaky süýümleriň ugruny hasaba almak bilen kesgitlenilýär);

– agaç gatlagyň liniýa we göwürüm giňelmesiniň gyzgynlygynyň we koeffisiýentiniň arasyndaky, gyzgynlyk bilen berkligiň arasynda-

ky, gyzgynlyk bilen ýylylyk-fiziki häsiýetleriniň arasyndaky baglylyga täsir edýän gyzgynlyk derejesiniň üýtgemme aýratynlyklaryny göz önünde tutmaly.

Bu aýratynlyklary hasaba almak şaýlary öndürmegi çylşyrymlaşdyrýar, emma agaç gatlagy ulanmagyň ýokary tehniki-ykdysady netijeliligi bilen aklanylýar.

Agaç gatlaklaryň güýç astyndaky umumy deformasiýalary uly däl, dartgynlylygyň relaksasiýasy beýik däl, sowukakyjylyk hadysasy ýok. Agaç dolduryjysynyň süýümleri ýüke goşundynyň ugrunda näçe köp ýerleşse, agaç gatlak uzaldylanda şonça berk bolýar we az uzalýar. Deformasiýanyň dürli tizliklerinde berkligiň üýtgemegi boýunça agaç gatlaklar metallar bilen plastmasyň arasynda aralyk ýagdaýy eýeleýär.

Agaç gatlagyň çyglylygynyň ýokarlanmagy bilen olaryň berkligi peselýär, çişmesi köpeliýär, köp ýagdaýlarda şaýlaryň geometrik ölçegleri üýtgeýär. MDPO kysymly agaç gatlagyň nusgalary üçin galyňlygy boýunça çişme suw sorujylyga baglylykda 45–60%-e deň bolýar. Agaç gatlagyň çyglylygynyň ýokarlanmagy bilen olaryň elektrik we ýylylykgeçirijiligi ýokarlanýar.

Gyzgynlyk derejesi üýtgän ýagdaýynda agaç gatlagyň häsiýetiniň üýtgemegi plastmaslara metala ýakyndyr.

XV BAP

TÄZE MATERIALLAR

15.1. Täze materiallaryň öndürilişi

Dünýä ýüzünde alymlaryň esasy üns merkezinde durýan häzirki zaman ylmyň ösüşinde, ylmy gözlegleriň esasynda wajyp meseleleriň biri bolup durýan meýilnamalaryň biri hem “Täze materiallar” bolup durýar. Bu ýerde esasy orny nanotehnologiýa we nanomate-

riallar eýeleýärler. Ol materiallary öwreniş meselelerinde esasy orny eýeläp, materiallaryň mikro we nanoelektron böleklerini öz içine alýar, ýagny materiallaryň we metal erginleriniň biobileleşik ösüşleriniň esasynda ýokary hilli funksional örtükleriň, kompozitleriň, ürgünleriň esasynda ýokary hilli gaty metal erginlerini, polatlaryň ýöriteleşdirilen toparlaryny, ýokary geçirijilikli metal erginlerini, magnit materiallaryny, täze polimer materiallaryny almakda, dokma we deri önümleriniň öndürilişini ösdürmekde olaryň hilini ýokarlandyrmak usullary, täze materiallary we himiýa tehnologiýasyny federal derejede ösdürmek meselesi bütin dünýäniň alymlarynyň önünde duran esasy meseleleriň biri bolup durýar. Bu wajyp meseläni çözmek fizika, metallurgiýa materiallaryny öwrenýän, rentgen usullaryny öwrenýän hünärmenleriň paýyna düşýär. Täze materiallary XXI asyryň materiallary diýip atlandyrmagyň özi hem ýöne ýere däldir, sebäbi ylmyň we tehnikanyň ýyldyrym çaltlygyndaky ösüşini täze materialsyz göz önüne getirmek hem mümkin däl. Tehnikanyň ösüşiniň hemme ugurlarynda, Amerikanyň alymlarynyň belleýşine görä, geljekki 20 ýylyň dowamynda öňki materiallaryň 90%-niň häzirki zaman materiallary bilen çalşyljakdygyna ýa-da tehniki rewolýusiýanyň bolup geçjekdigine doly ynam bildirýärler. Russiýada häzirki wagtda materiallary öwrenmekde Ylymlar akademiýasynyň 41-den gowrak mekdepleri, ýokary okuw jaýlary, ylmy institutlary, şeýle-de senagat ministrligi Moskwanyň Polat we erginler döwlet institutynyň ýolbaşçylygynda 123-den gowrak ylmy taslamalary “Täze materiallar” maksatnamasynyň esasynda amala aşyrdylar. Olar täze materiallary oýlap tapmakda düýpli barlaglaryň esasynda täze tehnologiýalary ornaşdyrdylar. XXI asyryň tehniki ösüşinde esasy ünsi nanomateriallara we nanotehnologiýalara berdiler. Esasan-da, polimerlere we kompozitlere, mikro we nanoelektroniki materiallara ýörite düzümlü materiallara we onuň erginlerine, sintetiki ýokary gatylykly materiallara, olaryň öndürilişine doly girişdiler we ýokary netijeler gazandylar. Soňky ýyllarda materiallaryň täze görnüşlerine bolan isleg ylymda, önümçilikde we täjirçilik ulgamlarynda has-da artdy.

Täze materiallaryň gizlin syrларыnyň biri hem adatdan daşary gurluşly atom-kristal gözenekleriniň seýrek duş gelýän görnüşlerini

öwrenmekde olara ultradispers materiallary (UDM) ýa-da ultradispers ulgamy (UDU), şeýle-de, günbatar alymlarynyň belleýşi ýaly, nanogurluşly materiallar (NGM) diýmekleri ýöne ýere däl. Häzirki zaman düşüňjelerine görä, täze materiallara degişlileriň morfologiýa elementleriniň 100 nanometrden (nm) az mukdaryny öz içine alýandygy subut edildi.

Nanomateriallar ýa-da ultradispers materiallary kabul ediş kadalaryna görä maksatlaýyn konstruksiýalaşdyrylýan ýa-da tebigy materiallardan alnan bir ýa-da birnäçe ölçeglerden duran nanometr diapozonlarynda hasaplanýar.

Gutarnykly ýagdaýda nanomateriallarda “nano-nano” kompozitleri, bir fazadan köp, ýöne hemme fazalary 100 nm-den az bolan görnüşli ultradispers önümleri (UDÜ), nanosüýümler, nanogeçirijiler, nanoplýonkalar we nanoörtükler nanomateriallar diýlip atlandyrylyp, olaryň nanokristallardan we nanodänelerden durýandygy (däneleriň ululygy 100 nm-den az) subut edildi.

Nano ýa-da ultradispers materiallarynyň aýratynlyklary olaryň fiziki-himiki gurluşlarynyň hil we mukdar tarapdan täze görnüşleri alýandygy, önümçilikde zerur bir meseläniň biri bolýandygy tejribede subut edildi. Nanomateriallaryň ilkinji ylmy barlaglaryndan görnüşi ýaly ol adaty materiallardan düýpli tapawutlanýar. Olar udel ýylylyk saklaýjylygy, diffuziýa koeffisiýenti, magnit gurluşy, maýyşgaklyk modullary we ş.m. bilen düýpli tapawutlanýarlar. Bu bolsa gaty jisimleriň nanogurluş ýagdaýynyň adaty kristallardan ýa-da amorflardan düýpgöter tapawutlanýandygyny aňladýar.

Nazary we eksperimental barlaglaryň seljermeleri esasynda nanomateriallaryň adaty amorf materiallardan özleriniň has kiçi ölçegdäki däneleri bilen tapawutlanýandygyny we kristal gözenekleriniň düýp göter özgerýändigini atomlaryň üstki gatlaklarynyň gurluşynyň ölçegleriniň 6 nm birliklerinden ýokary bolmaýandygyny we galyňlygy adaty atomlaryňkydan has ýuka bolýandygy bilen tapawutlanýandygy subut edildi, şeýle-de ultradispersiň ýa-da nanomateriallaryň elektronlarynyň özlerini anomal ýagdaýda alyp barmagy kwars bölekleriniň (fanon, plazmon, magnon) elementleriniň gyjynmalarynyň gös-göni metalyň fiziki gurluşlaryna täsir edýändigini subut edildi.

Ultradispersiň ýa-da nanomateriallaryň özlerini şeýle alyp barmaklary däneleriň we bölekleriň araçäkleriniň üýtgemegine getirýär. Mysal üçin, nanokeramika araçäklerinde typma usuly bilen özüniň maýyşgak şekilini üýtgedip bilýär.

Bu hadysa adaty keramikanyň port döwlegen ýagdaýyndan “ýokary maýyşgak” ýagdaýyna geçmegine uly ýardam berýär. Materiallaryň däneleriniň 10 mikrondan 10 nanometre çenli kiçeldilmegi metalyň berkligini 30 essä çenli artdyrýar. Metallar basgylananda (presslenende) adaty ürgünleriň ýerine nanoürgünler ulanylsa, pes temperaturada hem basgylap bolýandygy mälim boldy we ýokary berkligi gazanyp bolýandygy subut edildi.

Metallary diffuzion kebsirlemekde, biri-birine meňzeş däl metallary, kebsirlemesi kyn metallary we erginleri, has ýuka şaýlary kebsirlemekde üst gatklary nanoürgünler bilen örtmek usuly pes temperaturada ýokary hilli kebsirlemegi alyp bolýandygyny subut etdi.

Nanomateriallary almakda ilkinjileriň hatarynda kolloidleri ulanmak, ýagny ultrodispers böleklerini düzýän aerozol, reňkleýji pigmentler ýaly maddalardan metallaryň aýnakolloid bölejikleriniň öwüşginleri ulanyldy.

Soňky ýyllarda nanotehnologiýa düşüňjesi giňden ýaýrady. Munuň özi nano ýa-da ultrodispers materiallaryň alnyşynyň tehnologiýa zygiderligini görkezýär we nano materiallary ulanmagyň esasynda enjamlar, abzallar olaryň gurluşlaryny we konstruksiýasyny öwrenmäge ýol görkezýär.

Atom önümçiligi senagatynda nanoporoşoklary bölekleriniň ölçegi 100 nm töweregi bolan görnüşlerinden ýokary öýjükli membranalary, uranyň izotoplaryny diffuzion usul bilen dargatmak üçin ulanyldy. Plazmahimiki sinteziň we elektrik partlamalaryň kömegi bilen nanoürgünleriň has ýokary hilli görnüşleri tapyldy.

Moskwanyň Polat we onuň erginleri institutynda demriň we beýleki materiallaryň kompozisiýalarynyň esasynda nanoürgünleriň sinteziniň himiki usuly oýlanyp tapyldy. Düzümünde 100 atomdan hem az bolan klasterleriň barlaglary üstünlikli amala aşyryldy. Uglerodyň klasterinde C60 (fullerenler) adatdan daşary durnuklylygyň barlygy anyklanyldy, şeýle-de çuňňur barlaglaryň esasynda uglerod – grafit turbo sapaklarynyň – nanoturba sapaklarynyň barlygy anyklanyldy.

15.2. Nanoürgünleriň düzümi we alnyşy

Nano ýa-da ultrodipers gurluşyň döreýiş hadysasy amorf gurluşlaryň doly ýa-da bölekleyin kristallaşmalary, ýagny kristallaşma, rekristallaşma, faza öwürülmeleri, intensiw maýyşgak üýtgemeler, ýokary mehaniki ýükleriň täsirleri bilen kesgitlenýär.

Taýýar önümiň islegi kanagatlandyryýan netijeleriniň esasynda nanomateriallaryň alnyş usullary hasaplanýar. Öndürilen önümiň häsiýetnamasy onuň bölekleriniň şekiline we ownuklygyna, garyndysynyň düzümine, udel gatlagynyň ululygyna gös-göni bagly bolup durýar. Şeýlelikde, nanoürgünleriň alnyş şertlerine görä, amorf ýa-da ownuk kristal gurluşlar sferiki, geksagonal, iňňe şekillere eýe bolýarlar. Ultradispers ýa-da nanomateriallaryň alnyş usullarynyň görnüşleri himiki, fiziki, mehaniki, we biologiki toparlara bölünýärler.

Himiki usulyň sinteziň dürli reaksialary we hadysalary, şol sanda çökgünlik hadysasy, termiki dargatmak ýa-da piroliz, gazofaz himiýa reaksiýalary dikeldiş, gidroliz we elektroçökgünlik görnüşleri bar. Täze fazalary döretmekde, onuň tizligini sazlamakda, däneleriň ösüşinde reagentleriň mukdaryny köpeldip, doýurma derejesini artdyryp we temperatura ýagdaýyny üýtgedip köptaraplaýyn himiýa usullaryny ulanmaly bolýar.

Ornaşdyrmagyň görnüşi ýörite metalyň üst gatlagyny ornaşdyrma erginleri we duzlar bilen örtmekden ybarat. Ornaşdyrmagyň esasy önümi metalyň gidrooksidi, ulanylýan ergin bolsa natriý aşgar, kaliý we beýlekiler. Erginiň temperaturasyny sazlamak pN esasynda ýokary tizlikli kristallaşma ukybyny artdyrýar we ýokary dispersli gidrooksidi döretmäge ýardam berýär. Şeýle usul bilen ürgünleriň kristal gözenekleriniň sferiki, iňňe şekillileriniň ýa-da dogry däl şekillileriniň 100 nm-e çenli ölçegdäkilerini alyp bolýar. Nanoürgünleriň çylşyrymly düzümindäki görnüşlerini basgylap ornaşdyrmak usuly bilen, ýagny bir wagtyň özünde iki we ondan köp erginleriň metal duzlaryň we aşgarlaryň ornaşdyrylmagy belli bir temperaturada aýlaw hereketi esasynda berilýär. Netijede, gidrooksid birleşmeleriniň gerek düzümini alyp bolýar. Derejeleýin gyzdyrmak usuly bilen geterfaz täsiriniň esasynda metalyň gaty duz galyndylarynyň aşgar erginleri bilen ga-

ryşdyryp suspensz oksidiniň döremegi esasynda metallar dikeldilýär. Şeýle usul bilen metal ürgünleriniň bölekleriniň ölçegi 10-100 nm aralykdaky görnüşlerini alyp bolýar.

Gel usuly suw erginlerinde eremeyän metal birleşmelerini ornaşdyrmagyň netijesinde alynýar we gel görnüşinde bolýar. Metaly dikeltmegiň bu usuly demriň we beýleki metallaryň ürgünlerini taýýarlamakda ulanylýar.

Termiki dargatmak we dikeltmek usuly. Bu usul gidrooksidleriň ýa-da ultradispers oksidleriniň erginlerinde ornaşdyrmak we guratmak ýagdaýynda alynýar. Dikeldijiler bolup hyzmat edýän gaz görnüşli dikeldiji, düzgüne görä, wodorod, uglerod oksidi ýa-da gaty dikeldijiler. Wodorodyň täsirinde Fe, W, Ni, Co, Cu we birnäçe beýleki metallaryň nanoürgünleri dikeldilýär. Bu ýerde gaty dikeldijiler bolup metalyň gidridi ýa-da metal we uglerod çykyş edýär. Şeýle usul bilen Mo, Cr, Pt, Ni we beýleki metallaryň nanoürgünleri alynýar. Olaryň bölekleriniň ölçegleri 10-30 nm aralygynda bolýar. Has güýçli dikeldijiler bolup metallaryň gidridi çykyş edýär. Oňa **kalsiý gidridi** hem diýilýär. Şeýle usul bilen Zr, Hf, Ta, Nb nanoürgünler alynýar.

Fiziki usuly. Metalyň nanoürgünlerini ulanmagyň bu usulyna metallaryň ýokary gyzygynlykda bugarmasyna esaslanyp **gaz fazaly sintez usuly** ýa-da **bugarma (kondensasiýa) usuly** diýilýär. Metalyň we metal erginleriniň ýa-da oksidleriň atmosfera we temperatura düzgünlerine baglylykda reaktorlaryň içinde bugarma sezewar edilýär. Olaryň faza geçimleri bug → suwuklyk → gaty jisim ýa-da bug → gaty jisim görnüşlerinde reaktoryň göwrümünde bolup geçýär. Bu usulyň manysy intensiw gyzyrdmadan we çalt sowatmadan ybarat. Gyzyrdamak hadysasy elektrik dugaly peçlerde, lazeriň we plazmanyň kömegi bilen hem-de induksion usullar bilen amala aşyrylýar. Kähalatlarda bolsa tigelsiz bugarma esasynda materiallaryň başlangyç görnüşlerine görä we taýýarlanjak önümiň niýetlenilişine görä kondensasiýany we bugarmany ýörite wakuumlarda, inert gazlarynda, plazma ýa-da gaz akymalarynda geçirilýär. Däneleriň ölçegleri we şekilleri gös-göni temperaturanyň ýagdaýy, atmosferanyň düzümi we giňlikdäki reaksiyon basyş esasynda amala aşyrylýar.

Ürgünler has ýokary dykyz gazlaryň giňişliginde alynýar. Mysal üçin, geliý giňişliginden alynýan ürgünleriň bölekleri argon giňişligindäki alynýan ürgünlerden birnäçe esse ownuk bolýar. Şeýle usul bilen Ni, Mo, Fe, Ti we Al metallaryndan ownuk bölekli ürgünler alynýar. Olar 10 nm-e çenli ululykda bolýarlar. Nanomateriallaryň alnyşynyň ýene-de bir şowly usullarynyň biri hem geçirijileriň we simleriň elektrik partlamalarynyň esasynda alynmagydyr. Bu ýagdaýda reaktoryň içinde elektrodalaryň arasynda metal simleri ornaşdyrylyp partlama esasynda nanoürgünleriň alynýandygy subut edildi. Olaryň diametrleri 0,1–1,0 mm. Elektrodlara ýokary güýçli toguň (104–106 A/mm²) impulsy berlip, metal siminiň göz açyp-ýumasy saýymda (çalt) gyzmagyna we bugarmagyna getirýär. Şol buglar howa görnüşine geçýärler, soňra sowýarlar we kondensasiýa hadýsasyna duçar bolup ürgün görnüşine geçýärler. Bu hadysa gel ýa-da argon gazlarynyň giňişliginde bolup geçýär. Nanobölejikler, şeýlelikde, reaktoryň diwarlaryna çökýärler. Bu usul bilen Ti, Go, W, Fe, Mo metallary we Ti, O₂, Al₂O₃, ZrO₂ oksidleri alynýar we nanoürgünleriň däneleriniň ululygy 100 nm-e çenli bolýar.

Mehaniki usuly. Metallaryň ownuk bölejiklerini mehaniki ýol bilen, ýagny degirmenleriň şu aşakdaky şar, planetar, merkezeýmytylýan giroskop gurluşly görnüşlerinde, attritor we simoloýer görnüşlerinde alýarlar. Attritor we simoloýer hereketi şara we barabana berýän ýokary energetikaly ownadyjy enjam bolup, hereketlenmeýän korpusly barabanly garyjydan durýar. Attritor-wertikal, simoloýer bolsa gorizontaý ornaşdyrylan barabanlardan durýar. Metallary ownutmak şaryň usuly bilen amala aşyrylanda beýleki görnüşlerden tapawutlylygy urgy esasynda däl-de, sürtülme mehanizmi esasynda amala aşyrylýar. Attritor we simoloýer görnüşlerinde barabanyň sygymlylygy 400–600 litre çenli bolýar.

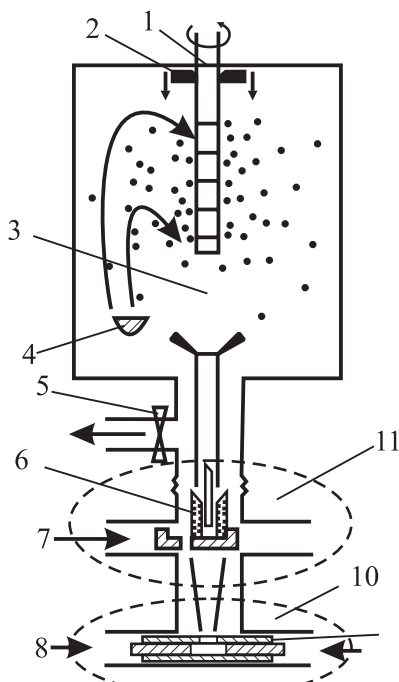
Mehaniki usul bilen ownudylyan metallar polimerler, keramikalar, oksidler we port materiallar. Ownutmak derejesi materiallaryň görnüşlerine bagly bolýar. Mysal üçin, wolframýň we molibdeniň oksidleri ownadylanda olaryň däneleriniň ululygynyň bölekleri 5 nm töweregi bolsa, demriňki 10–20 nm. Mehaniki ownutmagyň dürli gör-

nüşleri, ýagny mehaniki sintez ýa-da mehaniki legirlemek görnüşleri bar. Haçan-da metal ownudylyarka oňuň düzümine beýleki legirleýji elementler goşulyp täze düzümlü legirlenen polatlar, intermetallidler, silissidler dispersberklendirilen kompozitler alynýar. Olaryň nanoürgünleriniň däneleriniň ölçegleri 5–15 nm töweregi bolýar. Bu usulyň täsin kämilleşen görnüşi metalyň gaty halynda beýleki metal erginleri bilen ürgün görnüşinde bir wagtda garyşyp gitmegindedir. Mehaniki usulyň peýdaly taraplary bir wagtyň özünde köp mukdarda nanoürgünleri almakda, enjamyň gurluşynyň ýönekeýligi we islendik materiallardan ürgün almaga mümkinçilik berýändigini bilen tapawutlanýar. Kemçilik taraplary ürgüniň haparak bolýanlygy we onuň bölejiklerini gerekli ölçeglerde alyp bolmaýanlygy bilen baglydyr. Metallardan nanoürgünleri almagyň hemme usullarynda hem özboluşly aýratynlyklar bar. Ürgünler goşundy bölekleri özünde jemlemäge ýykgyň edýärler. Bu ýagdaýy agregat we aglomerat goşulmalary diýip atlandyryýarlar. Netijede, nanobölejikleriň ölçegleri hasaplananda hökman goşulýan bölekler bilen krisstallaryň aratapawudyny göz önünde tutmaly bolýar, sebäbi agregat bilen aglomeratyň arasynda tapawut bolýar, ýagny agregatlaryň kristallarynda berk arabaglanysyk bar we boş ýerleri az bolýar. Aglomeratlarda bolsa, tersine. Nanoürgünleri almakda täze usullaryň üstünde işlenilip, goşundy nanobölejikleriň doly aýyrmak ýa-da derejesini peseltmek üçin alymlar tarapyndan uly işler amala aşyrylýar. Mysal üçin, himiki usul bilen nanoürgünler alnanda aglomeratlary azaltmak üçin sintezlenende suwuň derejesini peseltmek ýa-da ürgünleriň däneleri biri-birine galtaşmaz ýaly daşyny gaplamak (kapsullamak) usullary öwrenilýär. Temperaturany ýokarlandyrmak usullary bilen hem aglomeratlardan daşlaşyp boljakdygy anyklandy.

15.3. Göwrümli nanogurluşly materiallar

Häzirki zamanda adaty ölçegli metal dänelerinden göwrümli nanogurluşly materiallary almagyň üç ugry işlenip taýýarlandy. Amorf materiallarynyň kristallary gözegçilikde saklanyp, olardan ultradispers ürgünleriniň intensiw ýumşak, maýyşgak görnüşleri alynýar.

Birinji ugur boýunça amorf materiallaryndan mikro we nanokristal ýagdaýyndaky görnüşleriň alynýan döwründe gyzgyn ýa-da ýyly basgylamak, şeýle-de amorf ürgünlerini gyzdyryp ýelmeşdirmek, sepleşdirmek usullary arkaly alynýar we kristallaryň ownuk ölçegleri temperatura ýagdaýyna görä sazlanýar. Bu usulyň artykmaçlygy materiallaryň dürli ugurlar boýunça niýetlenişine (magnitligine, gyzgyna çydamlylygyna, sürtülmä garşylygyna we poslamazlyga) görä demriň, nikeliň, kobaltyň, alýumininiň ürgünleriniň ýeňil goşulyşmagy bolup durýar. Bu ugruň kemçiligi nanokristallary almak ynamy az bolup, mikrokristal ýagdaýlary ürgünleri almaga ukyplydyr.

15.1- nji surat. Göwrümlü nanomateriallary bugartma usuly bilen almagyň shemasy

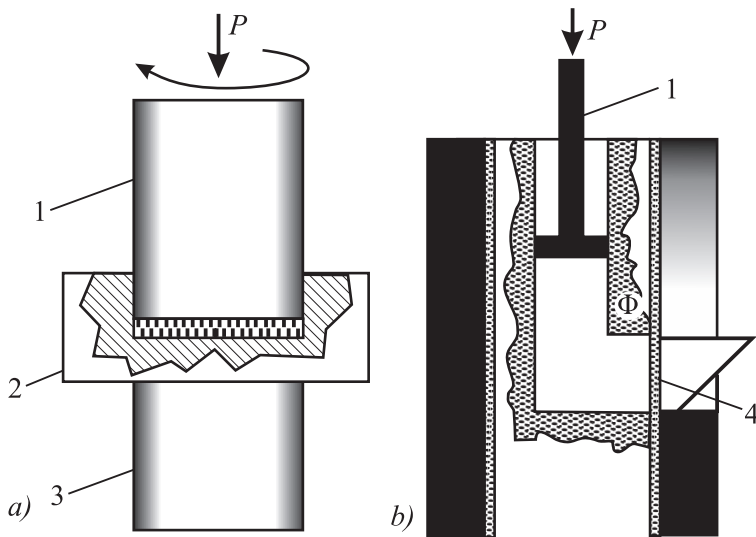
Ikinji ugru boýunça ultra-dispers materiallary almagyň birnäçe görnüşi bolup, birinji görnüşi atomlaryň kondensasiýa we bugarma usullarynyň netijesinde nanoklaster bölejikleri adaty geliniň inert gazlarynyň atmosferada dargamagy, aýlanýan silindriň sowuk üstlerinde çökmegi esasynda emele gelýär (15.1-nji surat). Eremegiň ýokary temperaturasynda materiallar kondensasiýa we bugarma usullary bilen ownuk ölçeglerdäki adaty bölejikli dänelere öwürülýär.

Porşeniň diwarlarynda çöken kondensat ýörite kepgirleriň kömegi bilen gyrlyp alynýar we kollektora geçirilýär. Wakuumdaky (howasыз giňişlikdäki) inert gazlary gysylyp çykarylandan soň alnan nanoürgünler, ilki bilen,

1 GPa soňra bolsa gutarnykly 10 GPa basyşda 15.1-nji suratda görkezilişi ýaly, basgylanýar, ýagny nanoürgünler toplumlaşdyrylýar. Netijede, nusgalaryň 5–15 mm diametrdäkii we 0,2–0,3 mm galyň-

lykdaky görnüşleri alynýar. Olaryň dykzlygy 70–95% aralygynda bolýar, ýagny şol bir materiallaryň nazary dykzlygyndan, nanomateriallar üçin 95%-e, nanokeramikalar üçin bolsa 85%-e çenli dykzlygy bolýar. Şeýle usul bilen alnan toplumlaýyn nanomateriallar kondensasiýanyň we bugarmanyň netijesinde orta ölçegdäki (10 nm) kristal dänelerini almaga ukyplydyr. Nanomateriallaryň ürgünleriniň dykzlygyny 100% almagyň meselesi entäk hem üstünde işlemeli meseleleriň biri bolup durýar, sebäbi nanoürgünler basgylananda kyn basgylanýar, boşluklar galýar we dykzlyk peselýär. Mehaniki usul bilen alynýan ürgünler mehaniki legirlenen ürgünler hem toplumlaşdyrylanda belli bir mukdarda dykzlyk pese gaçýar. Toplumlaýyn nanoporoşoklary almakda, olaryň dykzlygynda boşluklaryň az bolmagynda gyzgyn basgylamak usuly gowy netijeleri berýär. Bu usulda basyş onlarça esse peselýär, ýöne ýokary dykzlyk derejesinde däneleriň ösüp nanogurluş görnüşinden çykmagy mümkin. Ýokary basyş esasynda nanoürgünleri toplamakda boşluklaryň galmazlygy üçin göreşmeli bolýar. Birinjiden, basgylananda metal ürgünleriniň hapalanmazlygyny we geometrik ölçegleriň üýtgemezlik derejesini hökman göz önünde tutmalydyr. Ýokary şertleri saklamak üçin nanogurluşly matetiallar alnanda intensiw ýumşak maýyşgaklygy (IÝM), ýagny ýokary basyşda ownuk mikrogurluşly däneleriň maýyşgak halyny gazanmagyň netijesinde ownuk nanoölçegli dänejikleri alyp bolýar. Munuň wajyplygy, birinjiden, däneleriň ýokary burç araçäklerini gazanmakda ultraownuk daneli (UOD) gurluşly nanomateriallary almakda olaryň häsiýetleriniň düýpgöter özgermegine getirýär. Ikinjiden, nusganyň nanogurluşynyň döremeginde göwrüm tutuş birjisimli ýagdaýda galmalydyr. Ol bolsa materiallaryň durnukly bolmagyna getirýär. Üçünjiden, nusga yzygiderli basgylanmanyň esasynda ýokary maýyşgaklyk alnan ýagdaýynda hem hiç hili mehaniki şikestlere ýa-da däneleriň dargamagyna ýol bermeli däldir. Göwrümli nanogurluşly metallary we metal erginlerini almak üçin esasy iki sany usuldan peýdalanylýar. Olar:

1. Intensiw ýumşak maýyşgak (IÝM) usuly.
2. Deňkanally burç basgylanma (DKBB) usuly.

15.2-nji surat.

Intensiw ýumşak maýyşgak nanomateriallaryň alnyş usuly

15.2-nji (a) suratda tow bermek esasynda ýumşak maýyşgaklygy döredýän enjamyň shemasy görkezilen. Bridjmeniň gysyp sepleşdirme usuly bilen ýokary basyşy döredilip, P basyşyň giga Paskal ölçeginde tow berýän enjamyň kömegi bilen ýokary sürtülme döredilip, nanoürgünleriň däneleriniň gidrostatiki gysyş esasynda geometriki şekilleri üýtgedilýär. Şeýle usul bilen alnan nusgalaryň disk görnüşli şekilleriniň diametri $10\text{--}20\text{ mm}$ -e, galyňlygy bolsa $0,2\text{--}0,5\text{ mm}$ -e deň. Barabanyň birnäçe gerek aýlaw hereketi esasynda birjismli ultraownuk däneleriň ýumşak maýyşgak görnüşlerini alyp bolýar.

15.2-nji (b) suratda deň kanally burç basgylanma usulyny görkezýän enjamyň shemasy ýerleşdirilen. Bu usulda 90° burç boýunça iki kanaldan gelýän metal ürgünler ownudylýar we ýumşak maýyşgak görnüşe geçýär. Deň kanally burç basgylaýjy enjam metallaryň we metal erginleriniň 60 mm diametrli we 200 mm uzynlykdaky geometriýa ölçeglerinde taslanan önümleriň görnüşlerinde ýumşak maýyşgak nanogurluşly ürgünleri alyp bolýandygy subut edildi.

Nanogurluşly modelleriň aýratynlyklary nanogurluşly materiallaryň ownuk ölçegli däneleriniň köp mukdardaky çäkleriniň

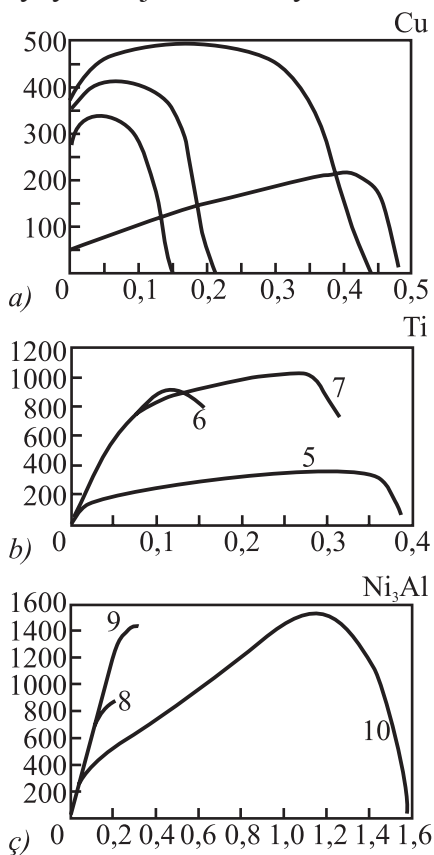

bolýanlygyndadyr. Däneleriň araçäkleriniň köp bolmagy metalyň mehaniki we fiziki gurluşlarynyň hiliniň ýokary derejeli bolmagyna getirýär. Geçirililen tejribeleri kompýuterde modelirlemäniň netijesinde bir görnüşli atomlaryň nanokristal materiallarynyň model gurluşlary düzüldi.

15.3-nji suratda nanogurluşly materiallaryň maýyşgaklygyny haýky egri çyzykly görkezilen arassa mise (Gu, 99,996%), arassa titana (Ti, 99,98%) we intermetallardan Ni_3-Ai ýokary basyşda tow bermek esasynda nanoörgünleriň ýokary hilini alyp bolýandygy subut edildi.

Metallary süýndürmek synaglarynyň netijesinde olaryň mehaniki häsiýetleri “dartgynlyk-maýyşgaklyk” ulgamy Gu, Ti, Ni_3 , Al –metallarynda görkezilen 1-lik egri çyzygy misiň däneleriniň 30 mkm ölçeginde çeyeligiň 2-lik egri çyzyklarda metallaryň süýnme ýagdaýynda bolup geçýän hadysalaryny, ýagny olaryň maýyşgaklygyny, ýumşaklygyny, çeyeligini we berkligini görkezýän egri çyzyklar.

Umuman täze materiallar diýip atlandyrylýan nanoörgünlerden basgylanyp alnan nanomateriallaryň täze görnüşlerini oýlap tapmakda Amerikanyň Birleşen Şatlary, Ýaponiýa, Russiýa ýaly öňdebaryjy döwletlerde we NATO birleşmelerinde ýüzlerçe million amerikan dollaryny harç edip sintez usuly bilen nanomateriallaryň önümçiligini ýola goýdular. Häzirki zaman abzallaryny hemde enjamlaryny nanomaterialla-

15.3-nji surat. Nanogurluşly materiallaryň maýyşgaklyk egri çyzygy

ryň esasynda öndürip başladylar we önümçilikde ulanýarlar. Mysal üçin, lukmançylykda rentgen şöhlelerinden goranmak üçin gurşunyň ultradispers goşundylary bilen doldurylan ýöriteleşdirilen ellikler we öňlükler (adaty görnüşli elliklerden we öňlüklerden 4 esse ýeňil) taýýarlanylýar. Harbylarda ultradispers materiallaryň radio tolkunlaryny ýapmak üçin, garşydaşlaryň tehnikalarynyň energiýa ulgamlaryny hatardan çykarmak üçin ýörite enjamlarda ulanylýar.

EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 3-nji tom. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
3. “Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2033-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy”.
4. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özger-tmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
5. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň resminamalary. – Türkmenistan. 2007-nji ýylyň 30-31-nji marty.
6. Türkmenistanyň ýaşulularynyň Maslahatynyň resminamalary. – A.: Türkmenistan. 2009-njy ýylyň 6-njy marty.
7. Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisiniň çözgütleri. Türkmenistan. 2009-njy ýylyň 12-nji iýuny.
8. “Altyn asyr” Türkmen kölüniň açylyş dabarasy. Türkmenistan. 2009-njy ýylyň 15-nji iýuny.
9. *Ezizow T.E.* Materiallary öwreniş. Umumy sapaklaryň toplumy. – A.: ТОНУ, 2005.
10. Материаловедение: Учебник для ВУЗов. / Под ред. *Арзамасова Б.Н.* – М.: МГТУ им. Баумана, 2008.
11. Материаловедение: Учебник для ВУЗов. / *Адашкин А.М.* и др. Под ред. Соломенцева Ю.М. – М.: Высш. шк., 2006.
12. Основы материаловедения (металлообработка): Учеб. пособие для НПО. / *Заплатин В.Н.* М.: Академия, 2008.
13. *Ржевская С.В.* Материаловедение: Учебник для ВУЗов. – М.: Университетская книга Логос, 2006.
14. *Солнцев Ю.П.* Материаловедение: Учебник для ВУЗов. – М.: Академия, 2008.
15. *Чумаченко Ю.Т.* Материаловедение: Учебник для ВУЗов. Ростов н/Д.: Феникс, 2009.
16. Новые материалы. Под научной редакцией *Ю.С. Карабасова*. – М.: “МИСИС”. 2002. – 736 стр.

MAZMUNY

Giriş	7

I BAP

METALLAR HAKYNDY UMUMY MAGLUMATLAR

1.1. Metallaryň toparlara bölünişi	11
1.2. Metallaryň atom kristallik gurluşy	14
1.3. Dürli kristallaryň gurluşy	16
1.4. Eretmek we ilkinji kristallaşma	18
1.5. Metal guýmanyň gurluşy	20
1.6. Allotropik özgertmeler	22
1.7. Magnit özgertmeleri	24

II BAP

GARA WE REŇKLI METALLARYŇ ÖNÜMÇILIGI

2.1. Çoýnuň öndürilişi	25
2.2. Poladyň öndürilişi	29
2.3. Demriň magdandan göni dikeldilmegi	39
2.4. Alýumininiň we misiň öndürilişi	40
2.5. Magniniň öndürilişi	43
2.6. Magniniň erginleri	44
2.7. Berilliniň öndürilişi	48
2.8. Berilliniň erginleri	50

III BAP

METAL ERGINLERINIŇ NAZARYÝETINIŇ ESASLARY

3.1. Metal erginlerindäki tapgyrlar	51
3.2. Gibbsiň fazalarynyň kadasy	54
3.3. Metal erginleriniň hal diagrammalarynyň esasy görnüşleri	55

IV BAP DEMİR WE ONUŇ ERGINLERI

4.1. Demriň we uglerodyň häsiýetleri	63
4.2. Demiruglerod erginleriniň fazalary we düzüm bölekleri	65
4.3. Demir-sementit hal diagrammasy	66

V BAP UGLERODLY POLATLAR

5.1. Uglerodyň we hemişelik garyndylaryň poladyň häsiýetine täsiri. . .	72
5.2. Uglerodly polatlaryň toparlara bölünişi we belgilenişi.	74

VI BAP ÇOÝUNLAR

6.1. Çoýnuň grafitleşmesi	77
6.2. Ak çoýun	79
6.3. Çal çoýun	79
6.4. Ýokary berklikli çoýun	81
6.5. Sozulagan çoýun	82
6.6. Aýratyn fiziki häsiýetli çoýunlar	84

VII BAP DEMRIŇ UGLERODLY ERGINLERINDÄKI FAZA ÖWRÜLMELERI

7.1. Polat gyzdyrylanda bolup geçýän öwrülmeler	84
7.2. Sowadylan austenitdäki öwrülmeler	87
7.3. Austenit dyngysyz sowadylanda bolup geçýän öwrülmeler	91
7.4. Martensit we galyndy austenit gyzdyrylanda bolup geçýän öwrülmeler.	93

VIII BAP POLADY GYZGYNLYK BILEN IŞLÄP BEJERMEGINŇ TILSIMATY

8.1. Umumy maglumatlar	94
8.2. Gyzdyрма	95
8.3. Taba getirmek	99
8.4. Taplama	99
8.5. Gowşatmak	106

8.6. Sowuk bilen işläp bejermek	107
8.7. Mehaniki gyzgyny işläp bejermek	108
8.8. Gyzgynlyk bilen işläp bejermede ýüze çykýan kemçilikler	109

IX BAP
POLADYŇ HIMIKI – GYZGYNLYK
BILEN IŞLENIP BEJERILIŞI

9.1. Poladyň fiziki esaslary	111
9.2. Sementitleşdirmek.	113
9.3. Azotlaşma	115
9.4. Sianlaşdyrmak.	116
9.5. Diffuzion metallaşdyrma.	117

X BAP
LEGIRLENEN POLATLAR WE AÝRATYN
HÄSIÝETLI METAL ERGINLERI

10.1. Demriň uglerodly erginlerindäki ulanylýan legirleýji elementler.	119
10.2. Legirlenen polatlaryň toparlary we belgilenilişi.	121
10.3. Konstruksion legirlenen polatlar.	124
10.4. Elektrotehniki metallar we metal erginleri	127
10.5. Iýilmäge durnukly austenit polatlar	130
10.6. Poslamaýan polatlar	131
10.7. Aýratyn ýylylyk we maýyşgak häsiýetli polatlar	133

XI BAP
GURALLYK POLATLAR

11.1. Kesiji gurallar üçin polatlar.	134
11.2. Ölçeýji gurallar üçin polatlar	138
11.3. Galyplanýan polatlar	139

XII BAP
RENKLI METALLAR WE ERGINLER

12.1. Mis we onuň erginleri	141
12.2. Alýuminiý we onuň erginleri	146
12.3. Alýuminiý, galaýy, gurşun we sink esasyndaky fraksiýa garşy erginler	152
12.4. Titan we onuň erginleri	154

XIII BAP
METAL KÜLKELERI

13.1. Metal külkelerinden erginleriň öndürilişi	156
13.2. Metal-keramiki gaty erginler	157
13.3. Eredilýän gaty metal erginleri.	159
13.4. Mineral-keramiki gaty erginler	160

XIV BAP
METAL BOLMADYK MATERIALLAR

14.1. Plastik massalar.	161
14.2. Agaç materiallary	167
14.3. Agaç gatlaklar	170

XV BAP
TÄZE MATERIALLAR

15.1. Täze materiallaryň öndürilişi	174
15.2. Nanoörgünleriň düzümi we alnyşy	178
15.3. Göwrümli nanogurluşly materiallar	181
Edebiýatlar	187

Görogly Iljanow

MATERIALLARY ÖWRENİŞ

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>B. Hojadurdyýewa</i>
Teh. redaktor	<i>T. Aslanowa</i>
Suratçylar	<i>U. Karanow, Ý. Peskowa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>G. Gurbanmyradow</i>

Ýygnamaga berildi 18.09.2012. Çap etmäge rugsat edildi 17.05.2013.

Ölçeği 60x90 ¹/₁₆. Ofset kagyzy. Edebi garnitura.

Ofset çap ediliş usuly. Çap listi 12,0.

Hasap-neşir listi 8,843. Neşir № 49. Sargyt №00. Sany 1200.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.

744000. Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly, 18.